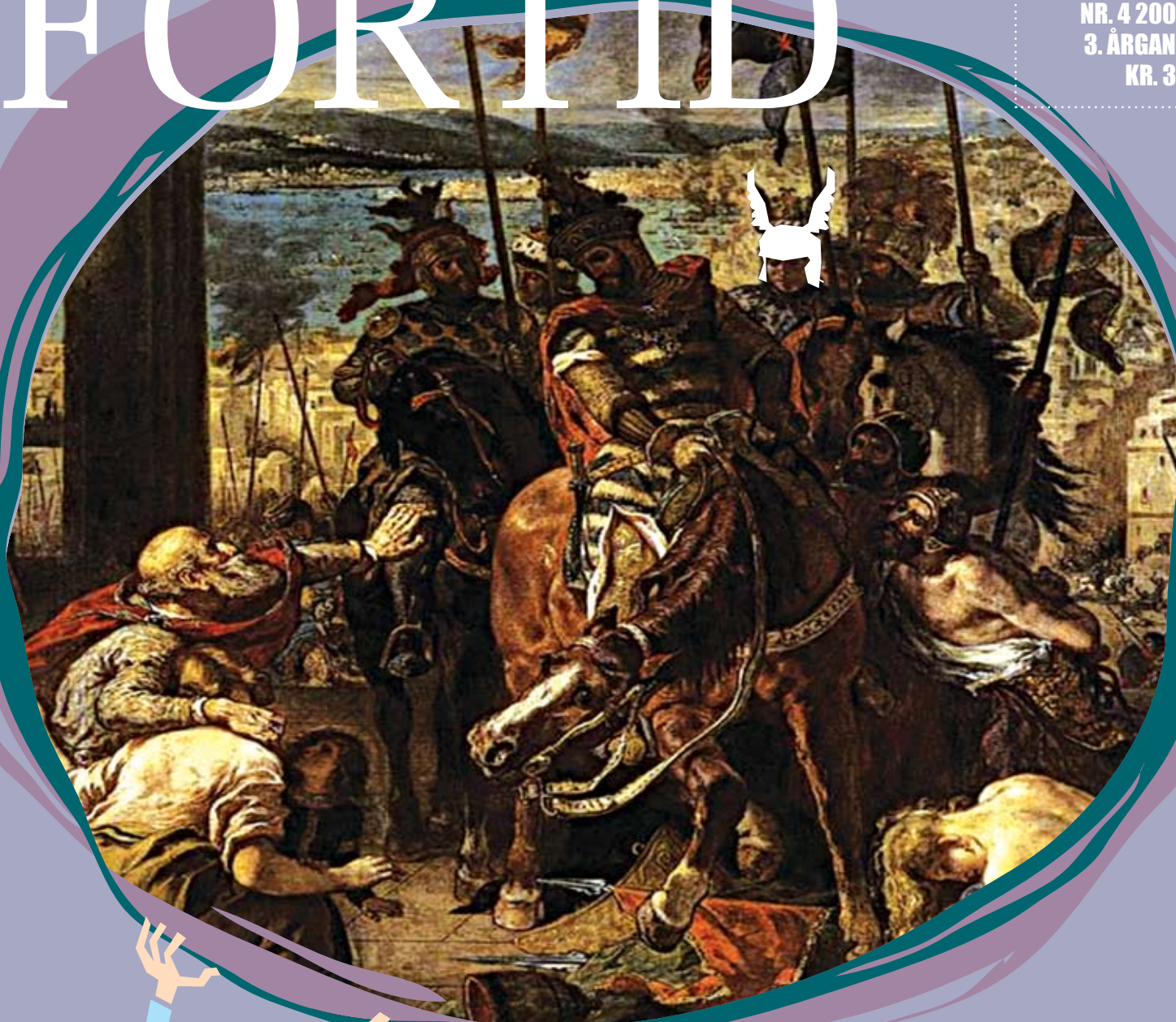

FORTID

UiO
NR. 4 2006
3. ÅRGANG
KR. 30

TEORI I PRAKSIS

Johan Tønnesson: Modelleseren – En liten gave til historikerne? // Kai Østberg: Sosiabilitet som studiefelt. Teorier om omgangsformenes historie // Frank Meyer: Verktøy kassa er full. Pierre Bourdieu for historikere // Talehandling og politiske språk // Relasjonisme // Det athenske demokrati mellom teori og empiri // Tid for Koselleck // Tekst/Historie

Innholdsfortegnelse

Fortid nr. 4 - 2006

6

KORTTEKSTER

TEMA: TEORI I PRAKSIS

DEBATTSIDER

Konstruksjon og balanse

11

Jardar Sørvoll

TEMA: TEORI I PRAKSIS

Sosiabilitet. Omgangsfornenes historie, mellom nesesnyting og demokratisk samfunnsomveltning

14

Kai Østberg

Verktøykassa er full. Notater om Pierre Bourdieu fra et nattskift.

20

Frank Meyer

Å tenke i relasjoner

25

Knut Kjeldstadli

Det athenske demokrati mellom teori og empiri

30

Mona Ringvej

Talehandlinger og politiske språk. Om den historiske revolusjon i studiet av politisk tenkning

36

Håkon Evju

Modelleseren –En liten gave til historikerne?

43

Johan Tønnesson

Tekst/Historie

52

Helge Jordheim

Tid for Koselleck

56

Iver B. Neumann

ARTIKLER:

Revolusjonsfrykt og legalisme. En studie av kornopprøret i Christiania i 1795

60

Marthe Glad Munch-Møller

Mosepresten M. R. Flor og Regjeringskomisjonens surrogatarbeid

65

Ernst Bjerke

Lufsforsvaret og infrastrukturprogrammet 1950-57

72

Kjetil Vengstad

Fridtjof Nansens innenrikspolitiske rolle i 1905

76

Marie Lund Alveberg

Skifter. Et kildekritisk innspill

83

Kristian Hunskaar

86

BOK- OG FILMELDINGER

ISSN: 1504-1913

TRYKKERI: Allkopi

REDAKTØR: Håkon Evju.

TEMAREDAKTØR: Geirr Olav Gram og Håkon Evju.

REDAKSJONEN: Marius Bjørnson Hofstad, Inger Hilde Killerud, Eirik Waage Gismervik, Thor Indseth, Ernst Bjerke, Ingjerd Veiden Brakstad, Ane Bjølgerud Hansen, Eva Marie Mathisen, Kristian Hunskaar, Anette Wilhelmsen, Therese Berg Alfsen, Geirr Olav Gram, Tor Ivar Hansen, Gunnar Jakobsen, Jardar Sørvoll, Thomas Støvind Berg, Astrid Dypvik

ILLUSTRASJON OG GRAFISK UTFORMING:

Forside og andre illustrasjoner

Atle Lillehovde, BA fra Birmingham Institute of Art & Design.

Layout

Lise Julianne Gerhardsen og Vegar Hoel

KONTAKTTELEFON: 97507380

(Håkon Evju, redaktør i Fortid)

E-POST: fortidred@iakh.uio.no

NETTSIDE: www.fortid.no

KONTAKTADRESSE:

Universitetet i Oslo, IAKH, Fortid

Pb. 1008 Blindern0315 Oslo

Utgitt med støtte fra Institutt for arkeologi,

konservering og historiske studier

ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd.

Mer av Atle Lillehovdes arbeider kan du se på www.atleillustrasjon.no

TEORI I PRAKSIS

Fra globalhistorien vender *Fortid* med dette nummeret oppmerksomheten mot historiefaglig teori og metode. Skifte i tema til tross, både det forrige nummeret og det du nå sitter med i hånden har en felles ambisjon om å utfordre eldre forestillinger om hvordan historie bør skrives, og kanskje, om vi er heldige, knuse en myte eller to. Utgangspunktet for denne utgivelsen har mer konkret vært forestillingen om historie som et teorifattig fag med lav metodebevissthet. At en slik fordom eksisterer, kanskje særlig i den samfunnsvitenskapelige delen av akademia, er noe flere av våre artikler og bokmeldinger er inne på (se Neumanns, Ringvejs og Indseths bidrag). Trolig har dette også voldt atskillige historikere hodebry opp igjennom årene. Dypest sett involverer spørsmålet om historiefaglig teori og metode noe eksistensielt for faget, knyttet til hvorvidt historie er en vitenskap, eller om man vil være mer radikal, hvorvidt faget skal kunne kalles seg vitenskapelig og dermed få tilgang til de ressurser som følger med en slik status. Til tross for at man nærmest uunngåelig tar standpunkt i en slik prinsipiell og svært interessant vitenskapsteoretisk diskusjon, er det likevel ikke denne typen problemstillinger vi først og fremst har ønsket å kaste lys over. Forestillingen om historiefagets manglende teoretiske og metodiske fundering aksepteres her som et utgangspunkt for et forsøk på å vise hvordan teoretisk og metodisk inspirert historie kan skrives på en måte som beriker og mangfoldiggjør faget. Vi har altså ønsket å utfordre en mer konkret oppfatning om historiefagets teoretiske og metodiske mangler som dets styrke. At nettopp mangelen på kunstig fagsjargong, på et eget stammespråk, gjør faget åpent, tilgjengelig for en opplyst allmennhet og dermed bedre i stand til å virke kritisk i offentligheten. Vi mener dette er en oppkonstruert motsetning som løser seg opp ved nærmere ettersyn. Temadelen i dette nummeret kan leses som et forsøk på å vise at historieskriving ved å gjøre mer bevisst bruk av teori og metode nettopp kan virke nyskapende og kritisk ved å åpne nye studiefelt og gi nye perspektiver på gamle problemstillinger.

Vi har valgt å forsøke å formidle dette ved konkret å vise ”teori i praksis”. Her kommer enda en grunn til et nummer om historiefaglig teori og metode inn, nemlig den begrensede undervisningen som gis over dette for historiestudenter ved Universitet i Oslo. Studentene, selv på masternivå blir langt på vei overlatt til å utforske slikt selv, og om de blir introdusert for ny teori og metode er det gjerne i mystiske termer som ”den språklige vendingen”, uten konkrete eksempler. Temadelen i dette nummeret er derfor en blanding av presentasjoner av teorier og teoretikere og samtidig et forsøk på å vise hvordan teori har blitt brukt og kan brukes i praksis. Felles for alle bidragene er at teori og metode sees som helt sentralt for historikerens arbeid med å strukturere og konstruere en sammenhengende fortelling. Kanskje kan man likevel si at de ulike artiklene legger hovedvekten på to ulike aspekter ved dette. Mens Kai Østberg, Frank Meyer og

Knut Kjeldstadli har et kildekritisk utgangspunkt, og er opptatt av hvordan vi ved hjelp av teori kan organisere vårt empiriske materiale, betegner teori i Mona Ringvej, Johan Tønnesson, Håkon Evju og Helge Jordheims bidrag vel så mye hvordan vi fortolker de historiske tekstene, altså kildene, i seg selv. En del av bidragene har altså et mer samfunnsvitenskaplig utgangspunkt og søker å gå bakover tekstene, mens den andre delen gjør bruk av en mer lingvistisk og tekstfundert tilnærming. Mer konkret presenterer Østberg et studiefelt, som i Norge har fått begrenset oppmerksomhet, sosiabilitet, og knytter dette opp mot særlig Norbert Elias sine teorier. Meyer tar for seg Pierre Bourdieu og viser hvordan han har blitt brukt i Norge og utlandet, i tillegg til at han skisserer noen fremtidige bruksområder. Kjeldstadli på sin side tar opp hvordan vi bør tenke om og fremstille våre fortidige studieobjekter, enten det er individer eller kollektive størrelser som samfunn. Han argumenterer i denne sammenheng for et relasjonelt standpunkt. Ringvej tar i sitt bidrag opp erfaringer fra egen forskning om demokratiets innføring i antikkens Athen, og fokuserer særlig på hvordan tidligere forskning hadde hvilt på uuttalte teoretiske grunnpremisser, som det var mulig å stille spørsmål ved. Noe tilsvarende kan og sies å være hovedsaken i Evjus presentasjon av den såkalte ”historiske revolusjon” i studiet av politisk tenkning, nærmere bestemt hvordan et nytt teoretisk og metodisk fundert syn på skrivingen av den politiske idéhistorien vant innpass. Han kommer her innom Quentin Skinner, en teoretiker som også har vært inspirasjonskilde for prosjektet Jordheim presenterer, Tekst/ Historie. Sist, men ikke minst har Fortids temadel denne gangen et spennende bidrag fra en lingvist, Johan Tønnesson, som presenterer en måte å lese tekster på som nok er ukjent for mange historikere, og som kan sammenfattes i begrepet modelleseren.

Fortid har i dette nummeret for øvrig mange interessante artikler om alt fra kornopprør i Christiania, mosereiser i Norge under Napoleonskrigen, Fridtjof Nansens rolle i 1905 og luftforsvaret på 1950-tallet. Se også Jardar Sørvolles debattinnlegg hvor han kommenterer Dag Herbjørnsruds omtale av *Fortids* globalhistoriske temanummer i *Ny Tid*.

Fortid har siden forrige nummer skiftet redaktør. Vi vil i denne forbindelse benytte anledningen til å takke Jardar Sørvoll for å ha forlenget *Fortids* stadig oppadstigende prestasjons- og kvalitetskurve, noe som fikk sitt synlige bevis i kåringen av *Fortid* til årets studenttidsskrift 2006.

God lesning!

**Redaksjonen,
ved redaktør Håkon Evju**

Senter for kvinneforskning – 20 år

 EVA MARIE MATHISEN

I 4. etasje over Shell-stasjonen på Ullevål stadion finn du Senter for kvinne- og kjønnsforskning (SKK). Eg hugsar fyrste førelesing på senteret der førelesar(-inna) flirte av at eit kvinnesenter hadde vorte plassert ovanfor eit så maskulint symbol som ein bensinstasjon. Vi studentane humra litt pinleg berørte. Heldigvis hadde senteret meir å by på enn vage kjønnskonnnotasjonar.

Innføring i Julia Kristeva sine teoriar, nyfeminisme, queer-teori og maskulinitetsteori. Alt dette har SKK tilbydd studentane sine i løpet av 20 år. Og mykje meir.

I september hadde det tverrfaglege senteret jubileum. Frå å ha ein vitenskapleg tilsett har dei no tre og eit eige bachelor-program, og har vorte det største forskingsmiljøet innanfor kvinne- og kjønnsforskning i Noreg. No har senteret fire forskargrupper med felles tematisk fokus; queergruppe, mannsforskningsgruppe, multikulturalismenettverk og feministisk filosofi og idéhistorie.

Då Senter for kvinneforskning opna i 1986, var målsetjinga å synleggjera kvinner i forskinga og som forskarar. - Det historiske utgangspunktet var at kvinner ikkje hadde dei same rettane som menn. Framleis er det eit stykke att før norske kvinner vert likestilte med menn, men samstundes har det vorte ei større forståing for at menn også betaler ein pris i kjønnsystemet, sa Harriet Bjerrum Nielsen, leiar for SSK til Uniforum, internavisa for UiO tidlegare i år.

I 2001 skifta senteret namn frå Senter for kvinneforskning til dagens namn. No har fleire teke til ordet for å skifta namn til Senter for kjønnsforskning. – Å visa at senteret ikkje utelukkande er ein sted for kvinner, vert også ei viktig oppgåve dei neste åra, legg Nielsen til og viser til at berre to av forskarane og mindre enn ti prosent av studentane er menn.

Kor som er – Fortid ynskjer SKK lukke til med 20 år og vonar at forskinga ved senteret også vil utvida historiefaget!

Fornuft og følelser i Rendalen 1750 - 1900

 INGER HILDE KILLERUD

I midten av september holdt Hans Henrik Bull sin doktorgradsdisputas om familiestrategier og beslutninger om ekteskap i Rendalen på 1700- og 1800-tallet. Bulls avhandling, Marriage decisions in a peasant society, belyser foreldrenes rolle ved giftemål og viser hvordan deres innflytelse på barna endret seg gjennom perioden og varierte etter sosial stand. Foreldrenes beslutninger spilte en mer avgjørende rolle for gårdbrukerbarna enn for husmannsbarna. Foreldrenes autoritet var uansett sterk; strategiske hensyn var viktige ved ekteskapsinngåelser og den eldste dattera ble gifta bort før de yngre. Den romantiske revolusjonen fra slutten av 1700-tallet utfordret foreldreautoriteten og gjorde seg utslag i at flere barn ble født utenfor ekteskapet. Førekteskapelig seksualitet kunne brukes som et pressmiddel mot foreldrene for å få gifte seg med den man helst ville ha – på midten av 1800-tallet var graviditet den vanligste veien inn i ekteskapet. Å trosse sine foreldre ved å gifte seg med ei husmannsdatter, var imidlertid sjelden økonomisk fornuftig for en bondesønn. Slike ekteskap ble ofte økonomisk mislykkede allianser. Foreldrenes kontroll ble styrket igjen – for gårdbrukerdøtrene del – fra midten av 1800-tallet. Døtrene førekteenskaplige dyd ble et viktig symbol for å distansere seg fra lavere samfunnsklasser. Viktorianske kyskhetsidealer gjorde seg gjeldende også i Rendalen – for bondedøtrene. Jentene fra husmannstanden fortsatte å bli gravide utenfor ekteskapet.

I forkant av disputasen holdt Bull prøveforelesning over det omfattende temaet "Inntekts- og forsørgelsesforhold for eldre

i Norge fra midten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet – by og land, rik og fattig, eldre med og uten voksne barn." Prøveforelesningen handla altså også om familiestrategi, men i en annen ende av livet.

Prillarguri - sagn eller virkelighet?

 KRISTIAN HUNSKAAR

På årsmøtet i Norsk Slektshistorisk Forening (NSF) i 2003 holdt foreningenes leder, Lars Løberg, et foredrag kalt Prillarguri og slektskretsen hennes.¹ Prillarguri er kjent som jenta som spilte på bukkehorn og avledet oppmerksomheten til de skotske soldatene ved slaget på Kringen i 1612, et slag som må sies å stå sentralt i nasjonens bevissthet. 1800-tallets historikere brukte hendelsen som en del av det nasjonsbyggende programmet. Prillarguris lokalhistoriske betydning gjenspeiles av at hun pryder kommunevåpenet til Sel kommune.

Men hva vet vi egentlig om Prillarguri? I foredraget gikk Løberg gjennom de sparsommelige primærkildene om slaget. Ei innberetning fra stattholder Enevold Kruse fra høsten 1612, navngir bare bondelensmennene Lars Hågå og Per Randkleiv. Året etter utstedte kong Christian IV et gavebrev på jordegods til de to bondelensmennene og ytterligere tre navngitte bønder. Disse to kildene er de eneste primærkildene om slaget, og ingen av dem nevner noen jente med bukkehorn, langt mindre noen "Prillarguri". Men som Løberg påpeker: Når bare noen få navn ble trukket fram, er det liten grunn til å forvente ei jente i en perifer rolle nevnt.

Mange av detaljene om slaget ved Kringen er kjent gjennom folkelig overlevering fra generasjon til generasjon. Er det kanskje gjennom slik overlevering vi kjenner Prillarguri? Ifølge Løberg kan tradisjonsstoffet spores tilbake til "Dølevisa", som Gerhard Schøning lot nedtegne i 1775. Sju år senere ble Edvard Storms "Sinclairvisa" publisert, ei vise som trolig bygger på "Dølevisa". Visene skildrer skottetoget og kampene ved Kringen særdeles detaljert, men ingen av dem nevner Prillarguri eller noen skikkelse som kan passe.

Løberg fant Prillarguri nevnt første gang i Andreas Fayes Norske Sagn fra 1833. Faye oppgir der at sagnet var ham muntlig meddelt, men jenta kaller han "Ragnhild eller Prellegunhild".² Navnet Prillarguri er ikke kjent før i boka Sagn fra 1838 av H.P.S. Krag, prest i Vågå. Det er for øvrig der slaget ved Kringen utbroderes for første gang. Primærkildene for Prillarguri dukker altså først opp på 1830-tallet.

Løbergs konklusjon er at Prillarguri ble "født" en gang mellom Schønings nedtegnelse av "Dølevisa" i 1775 og utgivelsen av Fayes Norske Sagn i 1833. På folkemunne må hun ha levd i noe tid før 1833, men at tradisjonen var relativt ny, synes å framgå av at Faye kjente henne som Ragnhild eller Gunhild, mens Krag kjente henne som Guri. Løberg plasserer Prillarguri som "en figur i norsk folkediktning med røtter i den store nasjonsbygningen omkring selvstendighetsprosessen i 1814".

De som eventuelt møtte opp på foredraget i håp om å få hjelp til å plassere Prillarguri på slektstreet sitt, gikk nok derfor skuffet hjem. Men Løberg plasserer likevel Prillarguri i en slektskrets, om enn i overført betydning. Blant historiske personer nevner han Anna Colbjørnsdatter, prestefruen på Norderhov som oppholdt svenskene i 1716, og Jeanne d'Arc. Slike kvinnelige helteskikkelser er nødvendig for å gjøre historien om Prillarguri troverdig. Blant Prillarguris mytiske slektninger trekker Løberg fram Trysil-Knut og Till-till-Tove, sistnevnte ei kvinne fra et vandresagn. Med sang og spill varslet hun mannfolkene når det kom røvere til gårds.

NOTER

¹ Foredraget er publisert på NSF's nettsider: <genealogi.no/kilder/prillarguri.htm> [Besøkt 20. september 2006.]

² Sitert etter Løberg

Årets nykommere

 ANE BJØLGERUD HANSEN OG GEIRR OLAV GRAM

Det er en akademisk tradisjon med tiltredelsesforelesninger når nye forskere tiltrer embetet. 31. mars i år holdt to nytilsatte ved Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier sine forelesninger for et samla kollegium. Einar Lie tiltrådte som professor i økonomisk historie og Erling Sandmo som førsteamanuensis i eldre historie. Tiltredelsesforelesningen har en rituell og høytidelig side, men bidrar også til at tilhørerne får stiftet nærmere bekjentskap med den nyansattes syn på egen forskning. Både Lie og Sandmo pekte på hva de så som muligheter innen sine forskningsfelt. Slik kan forelesningene muligens ses på som programmatisk veivisere for deres videre arbeid. Det er mulig å kalle Lies forelesning et utsyn over norsk økonomisk historieforskning, mens Sandmos forelesning framsto som et innblikk i historieteori med utgangspunkt i hans arbeid med Høyesteretts historie. Vi skal komme tilbake til denne ulike innfallsvinkelen til faget seinere, men skal først gjengi våre inntrykk av forelesningene.

Einar Lie - økonomisk historie som politisk historie

Først ut var professor Einar Lie. Tittelen på forelesningen var "Økonomisk politikk i det 20. århundret. Forskningsstatus og veien videre". Einar Lie gjennomgikk 1900-tallets økonomiske historie og forskning på feltet i store trekk med vekt på politiske endringer og samspillet mellom politikk og økonomi. Det sentrale her er selvsagt statens rolle. På flere måter rammer konsesjonslovene inn århundrets økonomiske historie der den seirende retningen først innebar statlig kontroll over kapitalen. Debatten rundt konsesjonslovgivningen ved begynnelsen av 1900-tallet var omfattende. Hvis en ser mot slutten av århundret er det derfor besnærende at deler av konsesjonslovgivningen ble avviklet på 1980-tallet uten særlig diskusjon. Oppgivelsen markerte blant annet sentralbankens nye rolle med enklere retningslinjer.

Noen få saksområder har dominert den økonomiske historieforskningen gjennom de første 35 år av det 20. århundre. Det har særlig dreid seg om konsesjonslovgivning, paripolitikk og utforming av Arbeiderpartiets økonomiske politikk. Når det gjelder penge- og paripolitikken, ble sentralbanksjef Nicolai Ryghs linje kritisert både i samtid og ettertid. Forskerne har på dette feltet skrevet om paripolitikkens virkninger, laget faseinndelinger og gjort rede for syn for og imot politikken på ulike tidspunkt gjennom 1920-tallet. Det har imidlertid vært lite forskning omkring den forutgående gjeldsoppbygginga under første verdenskrig. Vi vet lite om "festen" (visstnok tidl. sentralbanksjef Hermod Skånlands formulering), og desto mer om politikken i den påfølgende fasen. Videre finnes det lite stoff om embetsverkets holdninger ved begynnelsen av 1930-åra til tross for at man altså har ganske god oversikt over både holdningene til økonomi og den konvensjonelle økonomiske politikken i Arbeiderpartiet etter 1935. I det hele tatt vet vi lite om embetsmennene etter 1884, sa Lie.

Et viktig spørsmål for den påfølgende perioden har vært: Hvordan kom man til 1950-80 og "den sosialdemokratiske orden"? Ulike forklaringer har utpekt seg, for eksempel har historikerne trukket fram Arbeiderpartiets reorientering på 1930-tallet. For det andre har forskerne drøfta hvorvidt krigen markerte et brudd. Mens mye av utenlandsk forskning har vektlagt krigen som et skifte i århundrets økonomiske politikk, har norske historikere som Trond Bergh og Tore Grønli beskrevet kontinuiteten fra mellomkrigsårene. Even Lange og Berge Furre har for eksempel vektlagt de idémessige sammenhengene fra 30-tallet og utover etterkrigstida. Lie ønsker i større grad å vektlegge de nye sidene ved politikken etter krigen. Det er gode grunner til å fremheve krigens betydning for å skape en nasjonal enhet, sjøl om han også pekte på tendenser som pekte i motsatt retning, slik som de omfattende arbeidskonfliktene i 1945. På det politiske feltet var generasjonsskiftet etter krigen en viktig faktor til endringer. Inn i politikken trådte personer som hadde sine formative år i krisetida på 1930-tallet. Videre ble sentraladministrasjonen omforma og opprusta. Reformen som allerede var klare under krigen ble iverksatt og det ser ut til at

krigen skapte en sterk tro på plan og styring. I alt slo Lie fast at de systemendrende kreftene fikk sitt høydepunkt etter krigen. Her har året 1952 vært gjenstand for mye diskusjon blant historikerne. Striden om pris- og rasjonaliseringsrådene var en lang debatt. Lie var kritisk til synspunktet om at Arbeiderpartiets politikk her markerte et brudd med tidligere praksis.

Det var relativt bred politisk enighet rundt den økonomiske politikken etter krigen. Etterhvert ble forestillingen om at staten var best egnet til å sikre etterspørselen svekket. En distrikts- og utjevningsvennlig politikk har ført til mye plan og styring gjennom store deler av det 20. århundret. Men det har vært problematisk å tidfeste når ideene om styring ble svekka. En rekke arbeid har blitt skrevet om den økonomiske politikken "fall" uten at det finnes en enhetlig oppfatning av hvordan perioden 1970-90 skal forstås. Slik sett er det interessant, sa Lie, at bakgrunnen for politikken hos aktørene selv er gjenstand for intervjuprosjektet til Forum for samtidshistorie. Det skjedde mye i tilknytning til den såkalte motkonjunkturpolitikken på slutten av 1970-tallet hvor en så en midlertidig oppblomstring av en del radikale plan- og styringstanker. Så langt mente Lie å se at endringene framstår i "enkeltaktørenes bakhoder" mer som brudd med denne radikale episoden, enn som en overgang fra en "sosialdemokratisk orden" til et annet, liberalistisk regime.

Tradisjonelt har framstillingene til Berge Furre og Francis Sejersted om overgangen til 1980-tallet blitt sett på som to ulike helhetsfortolkninger. Lie pekte på at den største forskjellen dem imellom ligger i deres vurdering av hva som egentlig skjedde. I Fures fortelling er det et "anstrøk av syndefall", mens Sejersted antakelig mener styringsmuligheten svikta i det store selv om moderniseringsprosjektet gikk videre. På denne måten er kontinuiteten mer framtrædende hos Sejersted.

Det ligger en utfordring for framtidige økonomiske historikere i å se på forholdet mellom den radikale politikken på 1970-tallet og liberaliseringa på 1980-tallet. Her nevner Lie som eksempel deregulering av kredittmarkedet som foregikk samtidig i flere land. I ettertid er det vanskelig å se for seg at en kunne unngått en slik deregulering.

Erling Sandmo - en postmoderne historiker

Den poetiske tittelen "Danser med jurister: Om historiefilosofi som sosial praksis" slo an en ny tone da Erling Sandmo skulle forelese. Etter en unnskyldning om å innlede med en historie om seg selv "for å illustrere noen historieteoretiske poenger" ville Sandmo "snakke om å være historiker". Dette er et trekk ved hans karakteristiske stil der refleksjonene starter med en personlig undring og erfaring gjennom ny teori for å skrive historie. Michel Foucault har vært en inspirasjonskilde med sine begreper om episteme og genealogi. Det teoretiske universet som Foucault skisserer har gjerne blitt møtt med stor skepsis blant historikere, og Sandmo har forsvart sitt historiesyn i "Sannhetsdebatten" om historie, Foucault og sannhet.¹

Et episteme er et tankemønster som er foranderlig og stabilt på samme tid, og det er karakteristisk for en historisk periode. Et forhold viser seg analogt i ulike sammenhenger innenfor et episteme. Den vitenskapelige revolusjonen som bl.a. muliggjorde klassifisering av planter som i Linnés herbarium, skapte også Christian 5. norske lov som inndelte og klassifiserte bestemte handlinger som straffbare. I dr.avhandlingen Voldssamfunnets undergang² viser Sandmo hvordan den nye loven og rettspraksis skapte en moderne oppfatning av begrepet "vold" blant norske bønder på 1600-tallet.

Foucault ville bli nåtidens historiker med spørsmål om hvor kommer fortiden fra. Genealogi kan forstås som oppkomsthistorie, og handler om å spore et begrep bakover i tid til det løser seg opp i omtalen av noe annet. Denne teorien forteller både om hvordan begrepet ble konstituert og reprodusert, samtidig som det inspirerer til en metode for historikere. Dette var utgangspunktet da Sandmo begynte på arbeidet med boken Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1905-1965.³ Med relativt lite kjennskap til Høyesterett og den juridiske teori og metode skulle han møte høyesterettsdommerne og skissere rammene for bokprosjektet. Foran dommerne i sorte og røde kapper presenterte han sine teorier om Foucault, tekst og historie, og fikk til sin store overraskelse følgende respons: Endelig en historiker som har forstått jussen! Sandmo ville bruke høyesterettsdommene som kilde, og dette var også dommernes viktigste kilde til forståelse av deres eget arbeid. Juristene hadde en operativ historiefilosofi der dommene var kilder til den tilstanden som kommer etterpå – dagens tilstand. En liste over dommene blir derfor en genealogi for Høyesterett der rettstilstanden stammer fra dommene.

Bestemte saksforhold fikk også sin egen genealogi, slik som prøvingsretten. Dommene i høyesterett handler om det konkrete og løsningsorienterte. Studien undersøker derfor hva som ble sett som sant og rettfærdig i bestemte saker, og i mindre grad hvordan dette sto i forhold til bestemte ideer eller ideologi. "Thamssaken" fra tidlig på 1900-tallet handlet om tømmerhogst

og tok opp prøvingsretten til vurdering. Sandmo sier at "prøvingsretten forsvant inn i skogen, dvs. den kom ut av den" – prøvingsretten ble skapt gjennom bruken i saken. Slik knytter genealogien sammen det lille konkrete saksforholdet med det overordnede prinsippet. Omkring 1962 foregikk derimot et epistemeskifte der et nytt samfunnsbilde fikk gjennomslag. Nå var det gjennom samfunnets vitale interesse – fellesskapet – at rettferdigheten fikk sin begrunnelse.

Sandmo har i dette arbeidet derfor ikke vært opptatt av å skrive om feil og rettferdighet i Høyesterett, men hvordan begreper oppstår innenfor institusjonen. Juristene hadde en konsistent og skarp historiefilosofi som var avgjørende for deres syn på rettferdighet. Historiefilosofi er noe man gjør, og finnes derfor også utenfor faget. Spørsmålet blir derfor hvor mange typer historiefilosofi som finnes? Å undersøke dette vil være å studere historie praksis.

Pluralisme

De to nye ansatte hører til hvert sitt fagfelt, og viser samtidig hvilken teoretisk og metodisk spennvidde historiefaget har i dag. Einar Lie står i den empiriske tradisjonen for historieforskning der realhistorie og historiografi danner basis. Han utvider perspektivet for økonomisk historie; bort fra bindestrekshistorien om bedrifter og teknologi, og inn i diskusjonen om det politiske spillet. Erling Sandmo trekker opp en teoretisk himmel over sine arbeider der oppkomsten av empirien selv blir prosessen han vil undersøke. I likhet med Foucault må han leve slik at denne konstruksjonen kan rase sammen hvert øyeblikk, men teorien skaper nye og uante veier til historisk kunnskap. Instituttet har med disse to forskerne fått en interessant tilvekst som styrker historiefagets pluralisme.

NOTER

¹ For debattinnlegg fra Sandmo: Mer og mindre sannhet, i *Historisk tidsskrift* 3/1999, Historie som fasit: Et svar til Kåre Tønnesson og Tor Egil Førland, i *Historisk tidsskrift* 3/2000, Sannhetens historie – en sluttkommentar, i *Historisk tidsskrift* 1/2001.

² Sandmo, Erling, *Voldsamfunnets undergang*, Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet, Oslo, Universitetsforlaget 1999.

³ Sandmo, Erling, *Siste ord: Høyesterett i norsk historie 1905 – 1965*, Oslo, Cappelen 2005.

debatt

Konstruksjon og balanse: Globalhistoriske utfordringer

 JARDAR SØRVOLL, tidligere redaktør i Fortid

I Ny Tid 6. oktober avlegger Dag Herbjørnsrud Fortids globalhistoriske temanummer en visitt (Fortid nr 3/2006).¹ Grunntonen i Herbjørnsruds kommentar er positiv. Han deler åpenbart Fortid-redaksjonens ambisjon om å bidra til en globalhistorisk oppvåkning i historiefaget generelt og det norske historikermiljøet spesielt. Vi synes å være enige om at historiefaget i Norge om mulig har vært mer nasjonalt orientert enn det som har vært vanlig ellers i Europa, og at det derfor er nødvendig å oppfordre faghistorikerne her hjemme til å innlemme områder utenfor Europa og Nord-Amerika i flere av sine fremstillinger. På lederplass i forrige nummer av Fortid begrunner vi denne oppfordringen ved å hevde at: "Hvis historiefaget begrunnes av sin relevans for mennesker i samtiden, er det åpenbart at også norske historikere – nå midt i 'globaliseringens tidsalder' – må bidra til å konstruere en global fortid". I sin kommentar har Herbjørnsrud et par innvendinger mot denne begrunnelsen, som jeg i egenskap av formuleringens opphavsmann, ser meg nødt til å kommentere.

Herbjørnsrud kritikk er todelt. For det første skriver han at det ikke nødvendigvis er mer "globalisering" nå enn i tidligere historiske perioder, "vel så sterkt er forsvaret av 'nasjonalstatens tidsalder'". Dette er en innvending som på flere måter er urimelig. I første omgang kan det nevnes at uttrykket "globaliseringens tidsalder" er markert med anførselstegn, noe som er ment å indikere at begrepet er viktig å problematisere. Herbjørnsrud har derfor liten grunn til å gi inntrykk av at Fortid-redaksjonen har et ureflektert forhold til globaliseringsbegrepet. Det er forresten noe "alle vet" at det foregår en debatt om verden i realiteten var mer preget av globaliseringsprosesser i tiårene forut for 1. verdenskrig enn det som er tilfellet i dag. Herbjørnsrud fortjener derfor ingen særskilt honnør for å påpeke at det ikke uten videre er klart om vår tid best bør beskrives som "globaliseringens tidsalder". At jeg er rimelig sikker på at verden per 2006 er mer preget av globaliseringsprosesser enn noen gang før, og at mange innbyggere i det rike Norge derfor er av de mest "globaliserte" menneskene i verdenshistorien, er en annen sak. Ei heller er dette den beste eller eneste grunnen for å bedrive noe en kaller for globalhistorie. Jeg beklager at lederen i forrige nummer kan ha skapt det inntrykket.

Herbjørnsruds andre innvending er at historikere ikke bør ha som mål å "konstruere noe, snarere å gi et balansert bilde av fortiden". Dette synspunktet høres kanskje fornuftig ut for mange, spesielt for de som av forståelige grunner ikke har fulgt med i historiefagets metodedeletter de siste årtiene.² Problemet med Herbjørnsruds kritikk er at det kan argumenteres godt for at det ikke finnes noen motsetning mellom konstruksjon og balanse i historieforskningen. Et konstruktivistisk syn på hvordan historisk kunnskap blir skapt, innebærer etter vår oppfatning at historikeren er farget av kjønn, klassebakgrunn, politisk grunnholdning etc. når hun plasserer sine data om enkeltfenomener inn i en større fortelling om fortiden. I "sannhetsdebatten" for noen år siden skrev Knut Kjeldstadli:

Teoriene våre om verden avgjør når vi ser et løsrevet historisk datum som 'evidence' ... altså når det blir satt inn i en argumentativ eller fortellende sammenheng. Men det perspektivet som historikeren legger på fortida, er like fullt et perspektiv på et objekt som faktisk har forekommet.³

Kjeldstadlis formulering oppsummerer noe av en kjerne i et konstruktivistisk syn på hvordan historieforskning foregår i praksis. Historiske fremstillinger er som kjent ikke direkte avspeilinger av den fortidige virkelighet. Det er mange hinder på veien fram til

et ferdig produkt. Et tynt og problematisk kildemateriale legges ofte til grunn for slutninger, problemstillingene kan i sin essens være umulige å besvare, og den språklige fremstillingen legger til momenter som ikke finnes i fortiden selv. Konstruksjon er dermed ingen målsetting, men en uunngåelig del av historikerens praksis.

Ikke minst blant representantene for det Herbjørnsrud omtaler som "den nye globalhistorien" finnes det forskere, som meget tydelig er farget av egne grunnholdninger. Det synes rimelig å hevde at blant annet André Gunder Frank og John Hobson – to forskere Herbjørnsrud nevner – lar seg påvirke av sin politiske radikalisme, når de forsøker å avsløre eurosentrisk myter om iboende kvaliteter ved den "vesterlandske sivilisasjon" (frie markeder, demokrati, framskrittstro etc.) som forklaring på Vestens politiske og økonomiske dominans i verden de siste to hundre år. Det betyr ikke at redelige historikere står fritt til å konstruere fortiden i tråd med eget politisk ståsted, men at det finnes mange forskjellige måter å fremstille historie som er forenelig med den kunnskap som eksisterer om et emne.⁴ Ved å påpeke dette mener vi ikke å frikjenne historikere fra å etterstrebe balanse i sine fremstillinger. Det er umulig å skrive en globalhistorie som yter full rettferdighet til alle mennesker til alle tider – ut fra respekt for fortidens og dagens mennesker er det likevel nødvendig å forsøke. Til sist er det viktig å presisere at det finnes mange eksempler på historiske påstander som kan falsifiseres. Alle tolkninger er ikke like gyldige. Kunnskapen vi har om et emne legger ned veto mot Holocaustfornektelse og deres like. En av historiefagets styrker er dets kritiske potensial til å avsløre myter om fortiden. Mye av den globalhistoriske forskningen det siste tiåret har nettopp avslørt en del sentrale verdenshistoriske myter. Fortid håper at Ny Tid og Dag Herbjørnsrud også i fremtiden ønsker å bidra til at denne intellektuelt berikende og samtidsrelevante forskningen blir mer kjent utenfor et globalhistorisk forskningsmiljø som også internasjonalt er av relativt beskjeden størrelse.

NOTER

¹ Dag Herbjørnsrud 2006, "Den nye globalhistorien", i Ny Tid nr 39, 6-12 oktober. Se også kulturdelen i Ny Tids nettutgave hvor Herbjørnsruds kommentar er lagt ut i sin helhet www.nytid.no sett: 9/10/2006).

² At Herbjørnsrud, som selv har forsøkt å formulere en skarp kritikk av faghistorikerens fremstilling av Norges historie, ikke ser ut til å ha fått med seg for eksempel "sannhetsdebatten", er like fullt merkelig. Se: Stian Bromark & Dag Herbjørnsrud 2005, *Norge – et lite stykke verdenshistorie*, Cappelen.

³ Knut Kjeldstadli 1999, "I hvilken forstand kan vi snakke om sannhet i historie?", i *Historisk tidsskrift* 3/1999, s. 380.

⁴ Selv om Fortid er drevet av historiestudenter, en gruppe som mange kanskje mistenker for å ha latt seg friste av den "kjetterske" postmodernismen til visse angloamerikanske litteraturvitere og historikere, har vi ikke kommet til felles enighet i redaksjonen om kollektiv støtte til kravet om å oppheve skillet mellom fiksjon og historiefaglige fremstillinger. Kanskje til noen av redaksjonsmedlemmenes skuffelse.

SOSIABILITET

Omgangformenens historie, mellom nesensnyting og demokratisk samfunnsomveltning

 KAI ØSTBERG, post.doc. i historie ved IAKH, UiO

I Claude Chabrols film "Maktens beruselse" spiller Isabelle Huppert rollen som en nokså usympatisk kvinnelig dommer som låner tydelige trekk fra Eva Joly. I filmen er det en scene hvor Huppert spiser østers på en klønete måte. Nordmenn flest vil ikke feste seg ved dette. Men i følge Joly selv var dette et av de virkemidler Chabrol brukte for effektivt å latterliggjøre rollefiguren for et fransk publikum. "Det finnes ikke noe sikrere middel til å skape seg et livslangt rykte som en idiot, [...] å gå redningsløst fortapt, enn å spørre [...] om å få noe å drikke mellom middagen og aftensmåltidet. Hvem ville ikke snarere dø av tørst enn å bli foraktet resten av livet for å ha tatt en forfriskning," skriver russeren Fonzivine om sine erfaringer fra de franske mondene salonger på 1700-tallet.¹ Disse eksemplene fra to forskjellige epoker er illustrasjoner på den sentrale plass omgangsformer og gode manerer spiller i fransk tradisjon, tydeliggjort gjennom utlendingens famling i forhold til kodene for dannet fremtreden. Det er derfor ikke tilfeldig at begrepet sosiabilitet som verktøy i historieforskningen i særlig grad springer ut av forskning på franske forhold. Når Frankrike – og spesielt 1700-tallet – vil stå sentralt i denne artikkelen skyldes det imidlertid også at sosiabilitetsforskningen er sterkt knyttet opp mot et sentralt verdenshistorisk drama som har sin hovedarena på fransk grunn: den franske revolusjon. Studier av sosiabilitet har spilt en vesentlig rolle i forsøkene på å finne de sosiale og kulturelle røttene til revolusjonen – forstadiene til og forutsetningene for det formelle demokratiet i samfunnets underskog av sosiale praksiser. Det land hvor den aristokratiske vektlegging av et elegant ytre og pene manerer har stått særlig sterkt, er også det land hvor motpolen demokratisk sosiabilitet har fått særlig oppmerksomhet.

UTGANGSPUNKTET: OVERKLASSENS OMGANGSFORMER

Sosiabilitetsforskningens felt er den form de sosiale relasjoner antar og de regler den sosiale omgang er underlagt. Det er gjerne historikeren Maurice Agulhon som gis æren for at begrepet fikk et så stort gjennomslag, og dette føres særlig tilbake til hans doktoravhandling *Botsbrødre og frimurere* fra 1966.² De religiøse brorskap og frimurerlovene i 1700-tallets Provence mente han beredte grunnen for politisk organisering under revolusjonen. Siden Provence hadde et særlig livlig foreningsliv under det gamle regime, fikk man en særlig høy tetthet av og deltagelse i politiske klubber fra 1789 og fremover. Noen steder kunne man observere kontinuiteten nærmest i fysisk forstand, ved at de politiske klubbene sprang direkte ut av de eldre foreninger og overtok både protokollen og forsamlingslokalene. I andre arbeider³ går han lenger fram i tid innenfor den samme regionale rammen og prøver å forklare den store oppslutningen om republikken i Provence under 1848-revolusjonen med de frie, kritiske og egalitære folkelige omgangsformer som eksisterte der. Agulhon har særlig konsentrert seg om det organiserte foreningsliv. Andre forskere har utvidet feltet til å omfatte sosiabiliteten også innenfor mindre formelt avgrensede organiserte former. Salongforskningen er ett eksempel på dette innenfor den parisiske eliten.⁴ Arbeidet til Yves Castan om æresbegreper og atferdsnormer i Languedoc i Syd-Frankrike er et eksempel på studiet av dette på folkelig nivå, i et provinsielt miljø.⁵ For øvrig har forskningsfeltet fått gjennomslag også i andre land, også i Norden, uten at det nødvendigvis refereres så flittig til selve begrepet sosiabilitet. Og som i Frankrike har sammenhengen mellom omgangsformer og demokratiutvikling vært et viktig tema også i andre land.⁶

I dag er altså sosiabilitet en generell sosiologisk betegnelse på omgangsformer innenfor alle slags sosiale grupper, til forskjellige tider og steder. Men i vitenskapelig sammenheng var det først og fremst overklassens, eller sosietetens, omgangsformer man opprinnelig siktet til med begrepet sosiabilitet. I en artikkel skrevet i 1913 er sosiabilitet det navn den tyske sosiologen Georg Simmel setter på kunsten å føre en behagelig konversasjon i de mondene salonger under la belle époque, et miljø som for Frankrikes vedkommende er udødeliggjort av Marcel Proust.⁷ Simmels landsmann og fagfelle Norbert Elias brukte ikke begrepet sosiabilitet i den vide betydning som her er angitt, men han gjorde likevel en banebrytende innsats innen dette feltet, med sine to arbeider om sivilisasjonsprosessen og hoffsamfunnet, bøker som ble skrevet i mellomkrigstiden, men som først fikk gjennomslag i forskeroffentligheten på 1960- og 70-tallet.⁸ Overklassen hadde tid og motiv for å utvikle særlig tydelig kodifiserte omgangsformer, som fungerte som statusmarkører. Dermed ble den sosiale omgangsformer innenfor dette sjiktet særlig tydelige og lette å studere. Med dette utgangspunkt var det lettere i neste omgang å avdekke de ofte mer implisitte koder for sosial omgang i andre sosiale grupper. Men når Norbert Elias' ovennevnte arbeider vier særlig oppmerksomhet til den europeiske og særlig den franske adel, skyldes det også at sosietetens omgangsformer var instrumenter for sosial og politisk kontroll og at de var (og er?) modeller for andre samfunnslag. Dermed er de i særlig grad speil for en større samfunnsutvikling. Det er verdt å minne om at noen av ordene for høflighet i de store europeiske språk, og også norsk, er direkte avledet av ordet hoff (ty. Höflichkeit — av Hof, fr.courtoisie, eng. courtesy — av cour/court). Høflig atferd er opprinnelig hoffmannens opptreden. Ikke minst i Frankrike har hoffkulturens sentrale plass i eneveldets sentraliserte maktstruktur gjort at aristokratiets omgangsformer har satt sitt stempel på den nasjonale habitus og på den politiske kultur, et stempel som består lenge etter at aristokratiet som sosial gruppe har mistet sin makt.⁹

SOSIAL OMGANG OVER AVSTAND — BREVSKRIVNING PÅ DEN FRANSKE REVOLUSJONS TID

Det som gjør Elias' arbeid så interessant er at han vever mikro- og makronivået tett sammen. Utviklingen av normer for atferd i dagliglivet – nesensnyting, bordmanerer, hilsing, men også normer for kontroll av aggressive og seksuelle impulser – knyttes sammen med utviklingen av økonomien og staten. Elias bevisstgjør oss om hvordan samfunnsstrukturer nedfeller seg i den enkeltes personlighetsstruktur og hvordan det mest private og personlige i våre liv også er samfunnsmessig betinget. Han viser tydelig hvordan omgangsformene så å si er de politiske og sosiale strukturenes daglige brød. I min egen doktoravhandling om den franske revolusjon har jeg forsøkt å belyse dette ved å analysere skiftende stilidealer innenfor brevgenren i lys av politiske endringer.¹⁰ Brevskrivning er jo også en form for sosial omgang, over avstand. Vi skal se på noen eksempler

på avslutningshilsener fra det gamle regimet og Napoleonstiden og fra den radikale revolusjonens periode, 1792-1794.

Lojalitetsretorikken under det gamle regime, som kom tilbake igjen under Napoleonstiden, avspeilet idealet om å stille seg til tjeneste for den andre. I tidens korrespondanse finner vi tjenersinnet som kulturelt ideal blant annet i den standard avslutningsformular som på basis av visse faste elementer, ble gitt en mer eller mindre personlig utforming, som i følgende eksempler lyder slik i norsk oversettelse:

- Denne tillit kan bare følge av de sterke og rene bånd som knytter oss sammen, og det er med den følelse jeg til gravens rand aldri vil slutte å være, Monsieur, Deres meget ydmyke og meget lydige tjener Nicolay.

-Jeg vil anse det som en stor lykke for meg om den administrasjon jeg er satt til å lede skulle komme til å gi meg mangfoldige anledninger til å bevisse den oppriktige lojalitet med hvilken jeg har den ære, min herre, å være deres meget ydmyke og meget lydige tjener, Calonne.

Når man ba om en tjeneste, eller uttrykte takknemlighet for en tjeneste man hadde mottatt, understreket man noen ganger at det var akkurat den andre personen man ønsket å stå i et avhengighetsforhold til, at man satte pris på at båndet til den andre ble befestet gjennom tjenesteutveksling og derav følgende takknemlighetsgjeld.

...jeg ville foretrekke at det var Dem jeg skylder takk for at dette lykkes, og at jeg kunne bekjentgjøre dette for mine medborgere som en takknemlighetsgjeld som forsterker de hengivne følelser de har for dem og som gjør at de alltid vil bli regnet som en av denne byens velgjørere.

-Det er særlig Dem jeg liker å stå i takknemlighetsgjeld til, for De har alltid vist meg en særlig velvilje i måten De har hjulpet meg på, og den takknemlighet jeg har følt for dette har vært en ekstra glede.

Igen er det tjenerånden som kommer til syne, denne gang fra mottagersiden. I den dansk-norske elitekulturen hadde vi uttrykket "Jeg er Dem meget forbunden". På engelsk brukes fortsatt uttrykket "I am much obliged". Det er ikke et frihetsideal, men et avhengighetsideal som her kommer til uttrykk. Ofte ble denne lojalitets- og tjenerånd-retorikken utbygget av forsikringer om oppriktigheten i det som blir sagt, eller appeller om å tro på det. Disse forsøk på å blåse liv i retoriske former gir oss innblikk i en kultur hvor et nytt lag høflighetsformularer dynges opp på det gamle i forsøk på å overvinne den mistro som skapes av at lojalitetserklæringer er normen:

-Min herre, kjære fetter, De kan ikke tvile på oppriktigheten i mitt kompliment, hvis De yter meg rettferdighet med hensyn til de ubrytelige bånd som lenge har knyttet meg til Dem.

- Hele familien hilser Dem med respekt. Jeg bønnfaller Dem om ikke å tvile på min, ei heller på de følelser med hvilke jeg har den ære å være, min svært kjære far, Deres meget ydmyke og meget lydige tjener.

Påvirket blant annet av Rousseau, kom jakobinerne og sansculottene av 1792 og 1793 til å betrakte det gamle samfunnets høflighetskultur som hyklerske og underkastende, upassende for et

fritt folk. I en håndbok i republikansk takt og tone fra år III heter det at tidligere var høflighet (politesse) og falskhet det samme.¹¹ Så fastslås det at under republikken derimot, råder en høflighet som er naturens egen. Paris var før preget av jesuittenes falske moral, fortsetter forfatteren. Bak de svikaktige bankerotter stod folk som påberopte seg den største fromhet. Men i dag er folk i Paris ærlige, og betaler deg tilbake hvis du har betalt for mye, hevder han.¹² Da revolusjonen gikk inn i sin radikale fase viste det politiske skifte seg også i de rådende omgangsformer: De ble langt mer direkte og røffe enn under det gamle regimet. Streben etter likhet og etter oppriktighet, eller transparens, er to aspekter ved denne endringen. Det kan i denne sammenheng være instruktivt å sammenligne det gamle regimets avslutningsformularer i korrespondanse, med de (relativt uoversettelige) som rådet grunnen under revolusjonen. De vanligste var:

- Salut et fraternité ("Hilsen og brorskap")
- Salut et vive la république ("Hilsen og leve republikken")

Man kunne også benytte en annen enkel, men desto mer selvbevisst formular som sto i kontrast til den gamle selvutslettelse og tjenerånd:

- Nous sommes les antipolitiques républicains, soussignés ("Vi er de republikanske anti-politikerne [navnet på den radikale klubben i Aix-en-Provence], undertegnede")

-Nous sommes fraternellement les membres du conseil général de la commune ("Vi er, i all broderlighet, medlemmene av kommunestyret.")

Et tilsynelatende paradoks er at den demokratiske stil i offisiell sammenheng også kunne være mer autoritær i tonen. Men dette kan tolkes som et tegn på at ønsket om å pleie en respektfull relasjon til den andre, overskygges av ønsket om å realisere kollektive mål. Oppkomsten av en revolusjonær ubehøvlet stil som står i motsetning til den gamle høflighet, kan ses som et tegn på at lojalitet til et symbolsk fellesskap, som Nasjonen eller Republikken, og til abstrakte prinsipper, som likhet og rettferdighet, hadde overtatt førsteplassen fra den mer personbaserte lojalitet under monarkiet. Personlige, konkrete relasjoner telte nå mindre, relasjoner til forestilte fellesskap telte mer. Norbert Elias var en viktig inspirasjonskilde for mitt eget arbeid. Vi skal nå sammenholde Elias med to andre innflytelsesrike teoretikere som også sammenstiller mikro- og makronivået på interessante måter, men fra andre innfallsvinkler enn Elias. I lys av dette skal vi gå nærmere inn på historikerens arbeid med sosiabilitetsproblematikken.

DISIPLINERING, SIVILISERING, DEMOKRATISERING: FOUCAULT, ELIAS, HABERMAS.

Ett aspekt ved omgangsformene er at de er maktformer (om enn i større eller mindre grad). Den makt de avspeiler og opprettholder er desto større fordi den knytter an til dyptliggende mentalitetstrekk. I Elias' arbeider anskueliggjøres det hvordan omgangsformene er

disiplinerende, i form av f.eks. en hoffetikette som krever streng tilpasning under trussel av sosiale og karrieremessige sanksjoner. Men vi ser også at de er selvdisiplinerende i den grad de over tid blir en del av personlighetsstrukturen, en annen natur, som når hoffaristokraten internaliserer atferdsnormene og knytter sin identitet til dem. Slik kan omgangsformenes historie ses som en illustrasjon på det foucaultske synspunkt at makten først og fremst er noe upersonlig og allestedsnærværende.¹³ Makten blir da noe vi alle er underkastet, også de som er makthavere, i en mer tradisjonell forstand av ordet makt.¹⁴

Et slikt perspektiv forhindrer imidlertid ikke (og bør etter min oppfatning ikke forhindre) at man også, i tråd med et mer tradisjonelt maktbegrep, ser på makt og avmakt som noe som vanligvis er skjefvfordelt. Foucault selv ser ut til å forene de to synspunkter i sin beskrivelse av 1700-tallet. Dette er den periode hvor maktutøvelsen i følge Foucault raffineres. Selv om ingen helt unngår å være objekt for samfunnsstrukturenes makt, står noen i et mer aktivt og profilerende forhold til dem enn andre. Foucault siterer den franske strafferettsteoretikeren Servan i et verk fra 1767: "En tåpe av en despot kan tvinge slavene ved bruk av jernlenker. Men en ekte politiker binder dem mye fastere ved deres egne forestillingskjeder. [...] På hjernens myke fibre grunnes de mest urokkelige keiserriket."¹⁵ Foucaults perspektiv fortøner seg pessimistisk. Utviklingen i det grep samfunnsstrukturene har om individene, går i retning av et mer og mer inntrengende og effektivt herredømme. I sin bok *The Body and the French Revolution* hevder den feministiske historikeren Dorinda Outram at Foucault gir et bilde av kroppen hvor den bare er objekt for makt og tegn på maktstrukturer, ikke som noe individet kan bruke til å skape sitt eget rom. Foucaults teorier blir dermed selv minst like mye av et fengsel for individet som de strukturer han dekonstruerer og kritiserer.¹⁶

Elias' perspektiv er mer optimistisk. Han betoner i høyere grad disiplineringens fordeler for den enkelte. For det første blir livet tryggere. Den økende statsmakt fører nemlig ikke bare til at hoffadelen blir mer hensynsfull overfor sine medmennesker derved at den begynner å spise av egen tallerken og slutter å nyte seg i fingrene. Hensynsfullheten er mer fundamental: Adelen slutter i større grad å lemleste eller drepe sine medmennesker på eget, spontant initiativ. Noe tilsvarende skjer innenfor lavere sjikt i det sosiale hierarki. Den gamle spontane, men voldelige omgangsform, erstattes av en mer kontrollert og kalkulerende atferd og en tilsvarende mennesketype. Staten normerer atferd både gjennom modeller for manerer, med hoffetiketten som den øverste modell, og gjennom strafferetten. For det andre hevder Elias (stikk i strid med Rousseau, som vi skal se) at denne utviklingen av siviliserte omgangsformer er forbundet med en stigende evne til empati og identifikasjon med stadig større grupper. Dette har å gjøre med utviklingen av samvittigheten og overjeget, men også med den stadig økende gjensidige avhengighet mellom menneskene etter hvert som arbeidsdelingen og handelen over

store avstander øker.¹⁷ For det tredje: Den økende kompleksitet, som både er en forutsetning for og en virkning av de mer siviliserte omgangsformer, er dessuten et ledd i en økonomisk utvikling som bringer større velstand til alle. Kompleksiteten gjør dessuten tyrannisk maktutøvelse vanskelig, fordi maktthaverne er avhengige av den kompetanse som finnes i samfunnet. Slik er siviliseringen nøye forbundet med både demokratisering, større velstand og mindre vold mellom mennesker.

Jürgen Habermas er en annen som har et relativt utviklingsoptimistisk syn på utviklingen av omgangsformene, i hvert fall fram til 1800-tallet, i sin berømte bok om den borgerlige offentlighet.¹⁸ Den blir regnet som et av den moderne demokratiforskningens hovedverk. Den borgerlige offentlighet er et ideal som tar form på 1700-tallet, et ideal om et diskuterende, likeverdig fellesskap mellom mennesker, hvor intet annet herredømme skal rå enn det som springer ut av Kraften i de bedre argumenter, for å sitere en tittel på en senere norsk Habermas-utgivelse. I følge Habermas beskriver idealet samtidig sosiale praksiser som nærmer seg idealet. Et opphav til praksisene og idealet som konstituerer kategorien borgerlig offentlighet finner han i den nye, mer autonome, borgerlige familiesfæren på 1700-tallet.¹⁹ Der kunne menneskene inngå i mer rent menneskelige relasjoner, hvor sosial posisjon og inntekt ble satt i parentes. Gjennom den borgerlige litteraturen, særlig romanen, utforsker man kollektivt privatlivets erfaring av autentisk menneskelig kontakt. Habermas er påvirket av Marx, og han fokuserer på kapitalismens utvikling som en forutsetning for endringen i sosiale praksiser. Den økonomiske forutsetningen var kommersialiseringen av kulturprodukter, det utvidete bokmarkedet, bedre kommunikasjoner, postvesen, flere arenaer for kulturformidling og diskusjon, som kafeer, salonger, teatre, museer. Men Habermas går utover rammen til marxismens historiske materialisme, i det han så sterkt vektlegger det frigjørende potensial som ligger i kritisk debatt, preget av egalitære samværsformer. Hans arbeid beskriver hvordan den offentlige opinion blir en størrelse myndighetene må regne med.

DE PROTOPOLITISKE OFFENTLIGHETER: FRIGJØRENDE, UTOPISE, FEMINISTISKE, ARISTOKRATISKE?

Studiet av de protopolitiske offentligheter, av kafeer, salonger, frimurerlosjer, akademier, litterære og filantropiske selskaper og av sosiabiliteten i og utenfor disse har vært av stor betydning for vårt kjennskap til politisk kultur i Frankrike på 1700-tallet.²⁰ Betydningen av disse fora ligger dels i at de formidlet opplysningsideer – noen ganger med demokratiske innhold. Men vel så vesentlig er den karakter den sosiale omgang hadde, ved at argumentenes fornuftmessige tyngde spilte større rolle enn den sosial posisjon til den som fremfører dem, jevnfør Habermas tese. Derved fungerte disse fora også som deltagerdemokratiske treningsarenaer. Flere studier har også fokusert på rettssalen som en viktig protopolitisk arena i Frankrike.²¹ Den kritisk sans

utøves og oppøves først i forhold til kunst, litteratur, jus og samfunnsforhold. Av dette fødes en mer direkte politisk kritikk. En del av sosiabilitetsforskningen er inspirert av ovennevnte teoretikere, noen er grunnleggende kritisk til dem, men mye er også skrevet tidligere eller forholder seg ikke til deres perspektiver av andre grunner.²² Augustin Cochin skrev sine verker før første verdenskrig og ble hentet frem igjen av François Furet i hans revolusjonskritiske og svært innflytelsesrike *Penser la Révolution Française* fra 1978.²³ Cochin lanserte begrepet *sociétés de pensée* ("tenkeklubber") om de ovennevnte protopolitiske offentligheter. Han brukte uttrykket nedsettende i sitt arbeid med å spore opprinnelsen til utopisk ideologi (og i Furets videreføring av begrepet - totalitær ideologi) under revolusjonen.

Feministiske historikere har viet salongene særlig oppmerksomhet, fordi dette var en kjønnsblandet proto-offentlighet. Den tradisjonelle oppfatning har også vært at kvinnene spilte en ledende rolle i dem, spesielt i rollen som salongvertinne. Dette er en av grunnene til at feministiske historikere ikke har sett med blide øyne på Rousseau, som var en av salongkulturens skarpeste kritikere.²⁴ Feministiske historikere har også gitt sitt besyv med i de siste tiårs kritiske holdning til den tradisjonelle, marxistisk inspirerte fortolkning til den franske revolusjon, hvilket har innebåret en mer kritisk holdning også til selve revolusjonen. De har pekt på de kvinneundertrykkende konsekvenser av at det ble etablert et skarpere skille mellom privat og offentlig sfære. I det revolusjonen formaliserte offentlige deltagerrettigheter for menn, formaliserte den også kvinners eksklusjon fra offentligheten. Det ble ansett at kvinner hadde de myke og følsomme kvaliteter som krevdes i privatsfæren, mens de samme egenskaper nettopp gjorde dem uskikket til å delta i offentlig styre og stell, fordi det der krevdes kraft, karakter og maskulin rasjonalitet.²⁵ Også i Norge innebar det formaliserte demokrati at kvinner ble plassert mer ettertrykkelig i privatsfæren. Da den politiske offentlighet ble formalisert gikk de kjønnsblandete protooffentligheter dukken eller antok en mer rent privat karakter, fordi deres politisk relaterte funksjoner ble overtatt av institusjoner som var rent mannlige.²⁶ I den grad salongene er å anse som forskoler i demokrati kan man si at de selv ble det første offer for virkeliggjørelsen av sin historiske misjon. Torill Steinfeld har studert dette i norsk sammenheng, i to artikler om nordisk salongkultur.²⁷ I sin nylig utgitte bok om fransk salongkultur hevder imidlertid Antoine Lilti at salongene i Frankrike slett ikke var protodemokratiske. Tvert i mot, de tjente til å forlenge aristokratets maktposisjon under 1700-tallets nye økonomiske og sosiale betingelser. Han benekter også at kvinnene i særlig grad kunne spille noen rolle som intellektuelle der.

I prinsippet er sosiabilitetsbegrepet som nevnt blitt et i prinsippet verdinøytralt vitenskapelig begrep. I realiteten rommer det imidlertid fortsatt mye av de ideologiske spenninger som kan spores tilbake til 1700-tallet. I debatten om tenkeklubbenes rolle for demokratiet, for totalitær tenkning, for kvinners rolle i offentligheten, for

VERKTØYKASSA ER FULL.

Notater om Pierre Bourdieu fra et nattskift.

Eller «Mon dieu, Bourdieu!»

 FRANK MEYER, forsker ved avdeling for økonomi-, kommunal- og sosialfag, Høgskolen i Oslo

Det omfattende verket som Pierre Bourdieu (1928-2002) har etterlatt seg er vanskelig å overvurdere som metodisk og teorisk verktøykasse for historiske studier og langt på nær uttømt. I denne artikkelen vil jeg bare i kort form nevne de sentrale teoretiske konseptene som Bourdieu har utviklet på 1960-tallet og forfinet gjennom hele sitt forfatterskap, som habitusteorien, feltteorien, kapitalteorien, symbolteorien og epistemologien. Kompetente forskere har skrevet om dette før, og det er derfor ingen grunn til begrepskseris på ny.¹ Det denne artikkelen handler om er derimot to veldig konkrete spørsmål:

- Hvordan har norske historikere brukt Bourdieus metoder og teorier så langt?
- Hvilke framtidige anvendelser eller bruksområder kan en se?

Det er noen forbemerkninger jeg ønsker å sende forut. For det første oppfatter jeg historie som en «historisk samfunnsvitenskap» (Hans-Ulrich Wehler), en «kjøter» (Knut Kjeldstadli) hvis gjenstand og metoder vanskelig kan avgrenses fra andre samfunnsfag.² Dette er nok en fordel dersom en søker etter teorier og metoder som kan inspirere ens eget faghistoriske arbeid. Jeg tror det er vanskelig å søke inspirasjon i samfunnsvitenskap, dersom man ikke deler dette synet. Men som jeg vil forsøke å vise, kan Bourdieus verk også være til inspirasjon og hjelp for dem som nærer en annen, kanskje mer hermeneutisk, idéhistorisk og filologisk forståelse av faget.³

For det andre vil jeg understreke at jeg ikke regner meg for å være spesialist på Bourdieus verk. Bourdieu har etterlatt seg omtrent tretti bøker, mer enn to hundre artikler og utallige intervjuer. Han vitenskapelige arbeid strakk seg over 40 år og en rekke akademiske og politiske områder. De teoretiske hovedkonseptene etablerte han som sagt allerede på 1960-tallet, men nyanserte og differensierte dem resten av livet sitt. Bare en beskjedent del av hans verk er oversatt til andre språk enn fransk, og heller ikke alt han skrev på

fransk er lett tilgjengelig. I det følgende vil jeg - i nokså løs form, fordi jeg fikk bare noen få nattetimer på meg til å skrive dette – gi dem som vil la seg inspirere visse tråder å nøste videre på.

For det tredje vil jeg raskt gå inn på spørsmålet om det er legitimt å bruke Bourdieus intellektuelle livsverk som et steinbrudd, det vil si å redusere hans verk til en verktøykasse. Er det ikke å skumme fløten, å ta vekk det en kan bruke og forkaste resten? Svaret mitt er at det virker legitimt å anvende Bourdieu ved å låne ut verktøy fra hans produksjon. Bourdieu selv brukte begrepet verktøy for å beskrive ensemblet av teoretiske konsepter og metoder han utviklet og arbeidet med.⁴ Han kan ikke regnes for å være en teoretisk teoretiker (som for eksempel Talcott Parsons eller Jürgen Habermas), men snarere en tenker hvis teoretiske konsepter alltid er knyttet til analyser av en konkret praksis. Bourdieu selv anvendte konseptene sine for å analysere et mangfold av ulike samfunnsfærer og – fenomener. Jeg vil avslutningsvis komme tilbake til det, men bare nevne her at forskere fra en rekke vitenskaper har lånt og anvendt analyseredskapene fra Bourdieus skrifter, for eksempel fra fag som pedagogikk, litteraturvitenskap og filosofi.

For det fjerde er det i denne sammenhengen kanskje også relevant at Bourdieu har arbeidet som historiker. Likedan som mange sosialhistorikere ville ikke Bourdieu akseptere kunstige skiller disse to fagene seg i mellom. Det er ofte blitt kritisert at de fleste av studiene hans er tidsmessig knyttet til fransk samtidshistorie og emnemessig til den franske samfunnsstruktur. Men likevel var han også alltid interessert i dette samfunnets genese. Slik studerte han for eksempel den franske statens opprinnelse siden middelalderen, tilblivelsen av den franske litterære institusjonen på 1800-tallet, forandringen av odelsguttstatusen fra 1800- 1900-tallet eller forandringer i Algerie under fransk herredømme. Som engasjert intellektuell på venstresida var han sterkt opptatt av samtidshistorie, med neoliberalismens globale herjinger (deregulering, privatisering, strukturtilpasningsprogrammer, den slanke staten) som emne.⁵

For det femte kan jeg ikke la være å forsøke å si i sju korte setninger hva som er kjernen i Bourdieus verk. I sentrum for Pierre Bourdieus verk står klasseanalysen, og da en klasseanalyse i forlengelse av Karl Marx' og Max Webers klasseanalyser. Det er herredømme, makt og privilegier som står sentralt i Bourdieus analyse av samfunnsformasjonen. Først og fremst er Bourdieu interessert i konflikter, dernest i konsens. Hans empiriske forskning gjelder for en god del de små distinksjonene, som spiller en stor rolle når det gjelder klasseskillene. I hans studier dominerer spørsmålet om kontinuitet (hvordan reproducerer klasser seg selv, hvordan vedvarer maktkonstellasjoner?), mens brudd og diskontinuitet er nesten fraværende.⁶ Det er påfallende at hele verket hans er gjennomsyret av epistemologiske refleksjoner, noe som gjør at en kan tale om en reflekterende sosiologi eller refleksiv antropologi.⁷ Sist men ikke minst, tok Bourdieu fortløpende stilling til en rekke dagsaktuelle politiske spørsmål og engasjerte seg på venstresiden i fransk politikk.⁸

HVORDAN HAR NORSKE HISTORIKERE BRUKT BOURDIEUS VERK?

Et kjapt svar er at norske historikere i liten grad har gjort bruk av Bourdieus metoder og teorier. Når han dukker opp i referanseapparatet er det ofte som ”inspirasjonskilde” for en tilnærming eller et emnevalg – som hos *Hanne Monclair*⁹ - eller på grunn av enkeltmomenter en har ønsket å vise til. Som et eksempel på det siste vil jeg nevne *Christine Myrvang*, som i sin doktoravhandling om konsum, kultur og samfunnsanalyse 1914-1960 trekker fram Bourdieu som referanse for overgangen fra en asketisk produksjons- og konsumkultur, tuftet på avholdenhet, måteholdenhet og sparsommelighet, til en hedonistisk produksjons- og konsumkultur.¹⁰

I samme kategori vil jeg også lokalisere to andre historikere, nemlig Inger Bjørnhaug og meg. *Inger Bjørnhaug* har i sin doktoravhandling om Mesna kartongfabrikk blant annet analysert den mannlige kroppsarbeiderkulturen i bedriften. Med bakgrunn i Bourdieus forestilling om at klassemessige så vel som kjønnsmessige disposisjoner skriver seg inn i kroppen beskrev hun den mannlige kartongarbeiderens habitus. Habitus kan da forstås som måter å se, tenke og handle på, som igjen er betinget av et individs posisjon i samfunnet. Posisjonen i samfunnet betinger også et spesifikt symbolspråk. Dette symbolspråket har både kroppslige og utenom kroppslige (for eksempel mat- og drikkevaner, bosted, fritidssysler, tilhørighet til klubber og foreninger, musikksmak) dimensjoner. Statistisk lokaliserbare posisjoner i det sosiale rom går med andre ord hånd i hånd med en konkret levestil. Begge deler – posisjonen i det sosiale rommet og livsstilen utgjør den sosiale habitus. Denne er igjen et produkt av sosialiseringen i familien og på skolen. Ved Mesna kartongfabrikk var det slik at det mannlige kroppsarbeidet i bedriften bygget på og forsterket mannlige verdier. Kroppsarbeidermiljøet var i all hovedsak mannlig,

og den mannlige kartongarbeideren habitusen var kjennetegnet ved styrke, virilitet, dyktighet og fingerferdighet. Miljøet var preget av sans for konkurranse, sjansetaking i forhold til sikkerhet, og en ekspressiv og fysisk kultur. Det fantes sterke innslag av kjefting, pek og leiking. Typiske temaer blant kartongarbeiderne var biler og sex. Det er på sin plass å nevne den mer eller mindre aksepterte drikkekulturen i bedriften.

Det fysiske i kulturen har et naturlig grunnlag i arbeidets kroppslige karakter, og arbeidernes egen verdsetting av arbeidskroppen. I dette kan i og for seg skimtes en klasseholdning; en understreking av arbeidernes egen verdsetting av arbeidskroppens kapasitet og muligheter, i motsetning til arbeidsgivernes snevre definisjon av den.¹¹

Likedan som Bjørnhaug har jeg selv anvendt enkelte av Bourdieus teoretiske konsepter innenfor forskningen min, og da særlig for å belyse sammenheng mellom habitus, samfunnsformasjon og distinksjonsbehov. Konkret dreier det seg om at jeg rekonstruerte distinksjonsbehovet ved hjelp av titler – som sosiale distinksjonsmarkører - i Danmark, Norge og Sverige på 1930-tallet, og overtok da Bourdieus argument om at det er en sammenheng mellom sosialstruktur – sosial ulikhet - og behovet for distinksjon. Titler markerer på en for alle synlig måte ulikheten. De framhever tittelnehaveren framfor andre og etablerer øyeblikkelig en sosial skillelinje. På denne måten skaper, gjensker og forsterker titler sosial ulikhet og forskjell også horisontalt. De uttrykker og sementerer samtidig fornemmelsen for annerledeshet, den sosiale distinksjonen. Titler oppgir på en umiddelbar, slående, spotlightaktig måte ikke bare hvilket yrke og hvilken stilling en har, men hvilken posisjon en holder innenfor et større menneskenettverk. Mer enn det: De røper hvilken bakgrunn en har og hvilken framtid en kan forvente. De forteller om ens livsførsel, omgang, inntekter og maktsjanser. De forteller diskret, men ikke til å misforstå om en er herre eller tjener. Språket gir på denne måten uttrykk for og arbeider selv med å reproducere sosial ulikhet, mellommenneskelig avstand og sosiale distinksjoner.

Når det gjelder de tre skandinaviske landene på 1930-tallet, fantes det en meget hyppig og differensiert bruk av titler i Sverige, en noe mer begrenset tittelaksonomi i Danmark, og bare rudimenter av den svenske «titelsyken» i Norge. Dette fortolket jeg som indikatorer for ulike distinksjonssystemer i de tre landene. Distinksjonsmekanismene var mer utpreget, mer differensiert og kom til hyppigere anvendelse i Sverige, som hadde en mer differensiert og mer hierarkisk samfunnsstruktur enn både Danmark og Norge. Båsene, som svenskene plasserte hverandre i, var også mer vanntette enn de norske og danske båsene. «Ingroup» og «outgroup» var kategorier som i større grad var til stede i menneskelig samkvem i det svenske enn i det norske eller det danske samfunn. Avstanden mellom «oss» og «de andre» var større og mer markert i Sverige enn i Danmark, og i Danmark igjen større og mer utpreget enn i Norge.¹²

NORSK UTAKT - BOURDIEU OG VOLDA

Det er få historikere som systematisk og i bredere forstand har brukt Bourdieus habitus- og feltteori, men disse har gjort det med stort hell. Det er spesielt Oddbjørn Melle og Reidun Høydal som på en systematisk måte har applisert Bourdieus habitus- og feltteori på utdanningsfeltet på Vestlandet.

Reidun Høydal bruker Bourdieu, som hun selv sier, for å ”systematisere en mangslungen empiri”. Med utgangspunkt om myten om den motkulturelle vestlandslæreren studerer hun Volda lærarhøgskule som utklekkingsanstalt for vestlandslærere. Likedan som Bourdieu er Høydal opptatt av å vise sammenheng mellom (egalitær) samfunnsstruktur og en spesiell (intellektuell) habitus. Konkret vier hun sin oppmerksomhet til elevrekrutteringen og lærerhøgskulens ideologiske og kulturelle profil. Hvorfor har vestlendingene fra visse områder funnet læreryrket spesielt attraktivt? ”Gardsbrukarsoner frå egalitære fjordbygder, der kulturmønstreet hadde klare fellestrekk med det som møtte dei i lærarskulemiljøet, peikar seg ut som dei mest ’typiske’ lærerkruttane.” Og hva er de karakteristiske, habituelle trekkene til Vestlandslæreren med stor V? Den typiske Volda-utdanna læreren, skriver Høydal, var vestlending, mann, opptatt av og engasjert i målsak, avholdssak og kristelig arbeid, politisk aktiv og aspirerte til en lærerrolle i bygdesamfunnet (på Vestlandet). Spesielt understreker Høydal at det er tale om en maskulin rolle og en maskulin dominans som gjør seg gjeldende i rollen som kulturbærer og -formidler. Kulturell kapital – spesielt filologisk kunnskap, særlig innen norsk og historie - gav definisjonsmakt, makt til å skape mening som ble sosialt akseptert som meningsfull og spredt. På denne måten belyser Høydals doktoravhandling på bourdieusk vis hvordan en spesiell gruppe produserte seg selv gjennom det regionale utdanningssystemet. I senere studier har hun fulgt hvordan målakademikerne som en ny elitegruppe erobret maktposisjoner i venstrestaten i kraft av en bestemt type kapital – kulturell og sosial kapital.¹³

Mer systematisk enn noen annen i norsk historieskriving har *Oddbjørn Melle* brukt Bourdieus habitus-, kapital- og feltteori. Disse er, som Bourdieu mente, ulike sider av samme sak. Likedan som Høydal analyserer Melle sammenhengen mellom utdanningsfeltet og den moderne nasjonsbyggingen, med etableringen av Distrikthøgskulen i Volda i 1969. I Bourdieus terminologi er et felt et avgrenset rom i samfunnet der mennesker kjemper for en felles sak og i mot et felles onde. I denne kampen benytter de seg av ulike typer kapital som de har til rådighet, enten den er økonomisk, kulturell, sosial eller symbolsk. Hos Melle er det enkeltaktørens kamp for å få etablert en distrikthøgskole i bygdemiljøet (og ikke i bymiljøet i Ålesund). Et av flere mulige utgangspunkt er å se på de habituelle trekk som er særegne og et slags kulturelt felles multiplum for personer med tilknytning til det motkulturelle Norge. Habitus defineres hos Melle også som et miljøes kulturstempel på individet som dels styrer individets atferd. Habitus forstås da på ingen måte

som et stabilt og fastlåst apparat, men som en foranderlig, men seiglivet mentalitetsstruktur. Den motkulturelle habitus hadde sitt utspring på 1700-tallet i et miljø der bokkulturen tidlig fikk fotfeste. Ulike religiøse og folkelige bevegelser (pietismen, haugianerne) forankret lesekunnskapene i befolkningen og skapte en kunnskapsvennlig habitus. Ved Lærarhøgskulen i Volda, som på 1920-tallet var den største utdanningsinstitusjon av sin art i Norden, oppsto det en nøkkelinstitusjon for implementering og reproduksjon av den motkulturelle habitus. I tida etter 2. verdenskrig ble arbeidet for å få etablert en høgskole i distriktet uttrykk for at det motkulturelle miljøet krevde en utdanningsinstitusjon der de kunne forrente sin kulturelle kapital. Et sentralt argument for etableringen av høgskolen var å etablere en nynorsk høgskole i utdanningsfeltet. For studentene bød dette på fordelene av at de ikke behøvde å forandre på dialekten sin når de tok høyere utdanning. De kunne også forbli i, eller i nærheten av, sitt eget, motkulturelle miljø. Det var nettopp de regionale, motkulturelle elementene som gav spesiell høy avkastning i dette miljøet. For å få etablert distrikthøgskolen i Volda, bygde en lokal utdanningskomité allianser til sympatisører rundt omkring i landet. I kampanjen som fulgte ble Volda-regionen lansert som det området i Norge som var blitt minst berørt og forandret av 400-årsnatten. Den egentlige, autentiske norske kulturen fantes i periferien og ikke i sentrum.¹⁴

Arbeidene til Melle viser også at Bourdieus teoretiske konsepter er utviklet i en fransk kontekst og at det lukter fransk av dem, men at de uten store problemer kan anvendes i diametralt ulike settinger.

HVILKE FRAMTIDIGE ANVENDELSES- MULIGHETER KAN EN TENKTE SEG?

Jeg har tatt fram noen eksempler på applisert bruk av Bourdieus teoretiske konsepter. Min konklusjon så langt er at den eksplisitte og systematiske bruken av Bourdieu i norsk historieskriving har vært begrenset. Dette åpner opp for store vyer for den framtidige bruken av alt det verktøyet Bourdieu har etterlatt seg. Det er så å si nesten ubegrensede muligheter til å studere sosial habitus, sosiale felt, kapitalformer og distinksjonsformer i tett sammenheng. Spesielt innenfor (politisk) kulturhistorie kan det være stor nytte for Bourdieus teorier om symbolske uttrykk for makt, eller nærmere bestemt sammenhengen mellom symbolene mennesker bruker og deres posisjoner i det sosiale rommet.¹⁵ Bourdieu skrev om grunnleggende sosiologiske og antropologiske kategorier som språk, religion, kjønn og generasjon eller om mer avgrensede sfærer som rett, kunst, byråkrati, sport, mote, utdanning, markedsanalyser med mer, og den som leter vil finne!¹⁶

Et annet området der jeg mener at Bourdieu med fordel kan anvendes er idéhistorien. Hva er tenkingens genese? Hva er filosofiens sosialhistorie? Disse to beslektede spørsmål går som en rød tråd gjennom Bourdieus verk og henger i hop med hans forestillinger om tenking som praksis. De intellektuelle og universitetene har en

konkret forankring i tid og det sosiale rom, og en sosialhistorisk kunnskapshistorie må gjøre rede for dette. En slik idéhistorie burde da også ta hensyn til hierarkiet institusjonene befinner seg i og deres og de intellektuelles innbyrdes konkurranseforhold. Felt-begrepet kan fungere som et adekvat redskap for å analysere rangeringen og konkurranseforholdene.¹⁷

Innenfor idéhistorien i videre forstand kan historiografi – historieskrivingens historie - være et spesielt område der historiker kan ha nytte av Bourdieus teoretiske konsepter, spesielt feltteorien. I sin svenske doktoravhandling analyserer Håkan Gunneriusson maktkamper i eliten av de svenske historikerne i perioden omtrent 1920 til 1957. Konkret er det maktforhold som kommer til syne ved tilsettinger av professorer i historie ved de ulike svenske universitetene. Dessuten kaster han sideblikk på etableringen av tidsskriftet *Scandia* i 1928 og på spørsmålet om hvem som skulle være redaktør i *Historisk Tidskrift* fra og med 1955/56.¹⁸ Gunneriusson opererer med en mer omfattende og en mer begrenset feltteori, og begge dimensjoner finner også hos Bourdieu.¹⁹ Gunneriussons omfattende teori om det historiske felt inkluderer, så vidt jeg kan se, følgende elementer som jeg ukommentert og uten større omtanke gjengir her i i tabellform:

ARKIV	FAGHISTORIE	SKOLEN	HISTORISK KULTUR I ALLMENNETHET	ANDRE FELT
Riksarkivarien	Professorkonkurranser	Lærerutdanning	Aviser	Politikk (kommunalt og sentralt)
Landsarkivariene	Faghistoriske 'skoler'	Læreplaner for ulike skoletyper	Utstillinger	Økonomi (fonds, legater, stipendier)
Kilder (f. eks. bevarings- og publiseringsstrategier)	Fagtidsskrifter		Hendelser (f.eks. jubileeer)	Kongehuset
	Monografier	Eksamener	Populærhistorien (f. eks. Grimberg)	
	Studentutdanning (f. eks. pensa)	Skolebøker	Radio, senere også TV-programmer	
	Disputaser			
	Økonomi-, agrar- og idéhistorie			
	Historiske hjelpevitenskaper (filologi, arkeologi, mm.			
	Vitenskapsakademiene			

En av de eminente fordelene av å bruke feltteorien er at en tvinger seg selv til å tenke helhet. Innenfor historiografi er det for eksempel en overhengende fare for at en utelukkende dekker historiefaget ved universitetene. Dette kan fort føre til den ikke ubetydelige faren for scientisme, det vil si at en skjærer det historiske feltet ned til et relativt snevert samfunnsområde, sånn som universitetene er. Når

vi fortsatt holder oss til Sverige, er den svenske historikeren som har hatt mest innflytelse på folk flest antagelig Carl Grimberg – en ikke-akademiker.

Siste, men ikke minst, mener jeg at Bourdieu burde kunne brukes i all slags biografisk forskning. Nettopp her vil det kunne være god plass til å lage studier av hvordan en spesifikk habitus kroppsliggjøres som følge av erfaringer under primær- og sekundærsosialiseringen, hvilke symboler den bruker og hvordan den er situert i et sosialt felt. Pierre Bourdieus selvbiografi kan, med klassereisen fra det landlige og fattigslige opphav i Bearn til det prestisjetunge Collège de France i Paris, fungere som eksempel.

Meningen med artikkelen er å oppmunter studenter til å ta i bruk redskapene som finnes i Bourdieus verk ved å berette om vellykkete applikasjoner i norsk historieskriving. Verktøykassa er full. Det som jeg i denne artikkelen har avstått fra er å kritisere Bourdieus konsepter. Slik sett kunne overskriften snarere være ”Mon dieu – Bourdieu!” enn ”Adieu, Bourdieu!”. En vil finne en del gode kritiske poenger i litteraturen som denne artikkelen bygger på.²⁰ Det er enda to positive momenter ved Bourdieus verk som jeg ikke kan gå nærmere inn på her, men som jeg vil nevne i

full fart. Det første er Bourdieus konsekvent relative standpunkt i epistemologiske spørsmål. Det andre er det som jeg oppfatter som en nærmest ubegripelig oppfinnsomhet når det gjelder metoder for å få tak i relevante data. Bourdieu var en kløpper til å utvikle og ta i bruk nye metoder, enten det måtte være kvalitative eller kvantitative teknikker. Dersom du trenger å holde deg våken en natt

(for eksempel på grunn av en kjæreste som kommer med kveldstoget utenbys fra) vil jeg anbefale at du setter deg i godstolen med *The Weight of the World* eller *Krise i Bondesamfunnet*. Du kan forsøke å begrense deg til å lese et kapittel om gangen; men det er ikke sikkert at du klarer å legge vekk boka når det ringer på døra.

LITTERATUR

- Agora 2006, Pierre Bourdieu, *Agora*, 24 (2006), nr. 1-2, Oslo: Aschehoug.
- Andersen, Håkon With, Terje Borgersen, Thomas Brandt, Knut Ove Eliassen, Ola Svein Stugu & Audun Øvsti (2004): *Fabrikken*. Oslo: Scandinavian Academic Press/ Spartacus Forlag AS.
- Bjørnhaug, Inger (1993): *Mesna Kartongfabrik A/S 1945-1980. Arbeidets betydning og arbeidernes holdninger til arbeid og bedrift*. Bergen: Historisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Bjørnhaug, Inger (2002): Pierre Bourdieus Meditasjoner - tankeføde for historikere? Et bokessay, *Historisk tidsskrift*, bd. 81, 2002, s.
- Bourdieu, Pierre (1962): *The Algerians*. Boston: Beacon Press.
- Bourdieu, Pierre (1979): *Algeria 1960. The Disenchantment of the World. The Sense of Honour. The Kabyle House or the World Reversed*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1988): *Homo academicus*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1990): Kroppens sosiale persepsjon. Noen foreløpige bemerkninger, i *Sosiologi i dag*, 3/1990.
- Bourdieu, Pierre, J.C. Chamboredon & J.C. Passeron (1991): *Soziologie als Beruf. Wissenschaftstheoretische Voraussetzungen soziologischer Erkenntnis*, Berlin/New/York.
- Bourdieu, Pierre (1994): Intervju, *f.eks.*, 1, 1994.
- Bourdieu, Pierre (1996): *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*, Oxford: Polity Press.
- Bourdieu m. fl. (1999): *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2004): *Ungkarballet. Krise i bondesamfunnet*, Oslo: Pax.
- Bourdieu, Pierre (2006): Fra Kongens hus til Statens fornuft. En modell for det byråkratiske felts genese, i *Agora. Journal for metafysisk spekulasjon*, nr. 1-2, 2006: 27-53.
- Bourdieu, Pierre (2006): *Viten om viten og refleksiviteten*. Oslo: Pax.
- Pierre Bourdieu & Monique de Saint Martin (1978): Le patronat, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 20/21, 1978: 3-82.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loïc J.D. (1993): *Den kritiske ettertanke. Grunnlag for samfunnsanalyse*, Oslo: Det norske samlaget.
- Burke, Peter (2000): *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Cambridge: Polity Press.
- Calhoun, Craig, Edward LiPuma & Moishe Postone (1993): *Bourdieu. Critical perspectives*, Chicago: University of Chicago Press.
- Elias, Norbert (1969): *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Mit einer Einleitung – Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Elias, Norbert (1976): *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Gunneriusson, Håkan (2002): *Det historiska fältet. Svensk historievetsenskap från 1920-tal till 1957*, Uppsala: Uppsala Universitet.
- Høydal, Reidun (1995): *Periferiens nasjonsbyggjarar. Vestlandsleraren og Volda lærarskule 1895-1920*, bd. 39 i KULTs skriftserie, Oslo: Norges forskningsråd.
- Høydal, Reidun (1999): Norskdomsrørslas akademikarar - ein del av venstrestatens dannelseslite, i Erik Rudeng (red.), *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*, Oslo: Pax, s. 152-166.
- Kjeldstadli, Knut (1996): Habitusser og andre troll - på sporet av vår egen underjordiske. En kommentar til Pierre Bourdieus begrep om habitus, i *Dugnad*, 3, 1996: 3-22.
- Kjeldstadli, Knut (1999): *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Krogh, Thomas (2003): *Historie, forståelse og fortolkning. Innføring i de historisk-filosofiske fags fremvekst og arbeidsmåter*. Med bidrag av Rolf Theil Endresen, Irene Iversen og Ragnhild Evang Reinton. 4. utgave. Oslo: Gyldendal akademisk, 2003.
- Melle, Oddbjørn (1999a): *Ein høgskule finn sitt distrikt: Nasjon, region, institusjon. Om bakgrunnen for høgskuleetablering i Møre og Romsdal: Volda og Molde*, Volda: Avdeling for lærarutdanning, Høgskulen i Volda.
- Melle, Oddbjørn (1999b): Bourdieu og Volda. «Motkultur som «symbolsk kapital»? Eller saga om høgskulen som fann si distrikt, i *Historisk tidsskrift*, 78, nr. 2, 1999: 174-213.
- Meyer, Frank (2001): *Dansken, svensken og nordmannen ... Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmotet med tyske flyktninger. En komparativ studie*, Oslo: Unipub.
- Meyer, Frank (2004): Akademiske intriger, i *Historisk Tidsskrift* [Sverige], 1, 2004: 99-109.
- Monclair, Hanne (1995): *Forestillinger om kongen i norsk middelalder gjennom ritualene*

og symbolene rundt ham, bd. 44 i KULTs skriftserie Oslo: Norges forskningsråd.

Myrvang, Christine (2005): *I forbrukets grenseland. Innganger til konsum, kultur og samfunnsanalyse 1914-1960*. Oslo: Unipub.

Schnapper, Dominique (1971): *L'Italie rouge et noire. Les modèles culturels de la vie quotidienne à Bologne*. Paris: Gallimard.

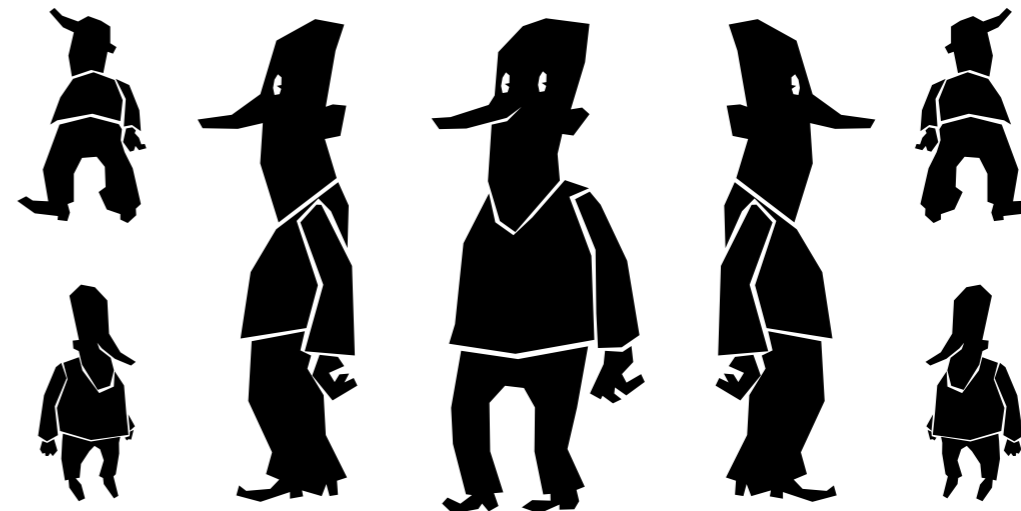
de Saint Martin, Monique (1993): *L'Éspace de la noblesse*, Paris: Editions Métailié.

Wehler, Hans Ulrich (1973): *Geschichte als historische Gesellschaftswissenschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Wehler, Hans Ulrich (1998): *Die Herausforderungen der Geschichtswissenschaft*. München: Beck.

NOTER

- ¹ Calhoun m.fl. 1993; Schwingel 1995; Kjeldstadli 1996; Sosiologi i dag 1990; Agora 2006
- ² Wehler 1973. Kjeldstadli 1999.
- ³ Thomas Krogh, *Historie, forståelse og fortolkning. Innføring i de historisk-filosofiske fags fremvekst og arbeidsmåter*. Med bidrag av Rolf Theil Endresen, Irene Iversen og Ragnhild Evang Reinton. 4. utgave. Oslo: Gyldendal akademisk, 2003.
- ⁴ Bourdieu 1991: 5.
- ⁵ Bourdieu 2006; Bourdieu 1996; Bourdieu 2004; Bourdieu 1962; Bourdieu 1979.
- ⁶ Wehler 1998: 16.
- ⁷ Bourdieu & Wacquant 1993
- ⁸ Bourdieu & Wacquant 1993.
- ⁹ Et eksempel er Monclair 1995. Hun skriver at Bourdieu, med sin "analyse av sosiale distinksjoner som følge av smakspreferanser" fungerte som "inspirasjonskilde" for hennes avhandling. Dette er helt rimelig, selv om det som kan framstå som en smakspreferanse som følger individets frie valg eller intuisjon, hos Bourdieu blir satt i sammenheng med individets posisjon i det sosiale rommet.
- ¹⁰ Myrvang 2005: 108 f.
- ¹¹ Bjørnhaug 1993. Uten referanse til Bourdieu finnes det lignende og utdypende studier i Andersen m.fl. 2004: spesielt s. 485-512. Se også Bourdieu 1990.
- ¹² Meyer 2001.
- ¹³ Høydal 1995; 1999.
- ¹⁴ Melle 1999a; 1999b.
- ¹⁵ "Det symbolske er virkelig. Hvis jeg skal oppsummere hele mitt livser, er den setningen ikke langt unna kjernen. Jeg har brukt hele mitt liv på å prøve å vise at det symbolske er virkelig." Bourdieu 1994: 6.
- ¹⁶ En bibliografi finnes avslutningsvis i Bourdieu & Wacquant 1995.
- ¹⁷ Burke 2000.
- ¹⁸ Gunneriusson 2002. Jf. Meyer 2004.
- ¹⁹ Bourdieu & de Saint Martin 1978: 3-82, Bourdieu 1988, Bourdieu 1996. Det kan forøvrig bemerkes at det finnes noen overlappinger med begrepet om en spesifikk historisk kultur eller historiekultur.
- ²⁰ Se også Kjeldstadli 1996; Bjørnhaug 2002.

Å TENKE I RELASJONER

”Samfunnet er ikke sammensatt av individer, men gir seg til kjenne i summen av de bånd og samband som individene er satt inn i.” (Karl Marx)

 KNUT KJELDSTADLI, professor i historie ved UiO

Dette innlegget argumenterer for at historikere bør tenke i relasjoner. Det vil gi oss gi bedre innsikter enn hva mange andre tenkemåter kan tilby - i hva individer er, i hva samfunn er, og i hva som styrer menneskelige handlinger.

Abstrakt uttrykt: Å tenke i relasjoner betyr at vi søker å forstå at et fenomen er hva det er, i kraft av sine forbindelser til, relasjoner med andre. Skifter relasjonene, vil også fenomenet endre seg. Dette er det motsatte av å tenke "essensielt", det vil si at vi forklarer et fenomen ved å vise til noen faste iboende og alltid aktive egenskaper i fenomenet. Relasjonell tenking innebærer likevel ikke nødvendigvis en radikal "konstruktivistisk" tenking, der fenomenet så å si bare er en tilfeldig og midlertidig konstellasjon av omstendigheter. En

relasjonell tenking kan forenes med tanken om at et fenomen har en mangesidig potensialitet, som Aristoteles kalte det, mange mulige trekk, men at hva som blir realisert, blir til aktualitet, hva som framtrer av disse mulighetene, henger sammen med de skiftende relasjonene det går inn i. En relasjonell tenking skiller seg også

fra å tenke "holistisk", det vil si ut fra en overordnet totalitet som overbestemmer hva individer som inngår i helheten, gjør.

Litt mer konkret: En kvinnelig arbeider blir i forholdet til en arbeidskjøper en *lønsarbeider*. I forholdet til en eventuell ektemann blir hun *kone*, i forholdet til et fattiglem blir hun kanskje et *ordentlig menneske*. Hun er det samme mennesket, men ulike sider trer fram i de ulike relasjonene. Eller: En fransk kvinnelig arbeider kjøper

fransk vin i Frankrike. En norsk kvinnelig arbeider kjøper fransk vin i Norge. En norsk kvinnelig økonomidirektør kjøper fransk vin i Frankrike. Det kan synes som samme handling. Men relasjonene den inngår i, gir den ulike sosial mening.

HVA ER ET INDIVID?

Dagens politiske hverdagstenking baserer seg på en forestilling om individet forstått som det klassiske moderne vestlige *jeg'et*, det individet som er fritt eller autonomt, som er velgende og som er rasjonelt. Eventuelt kan en legge til ytterligere noen trekk, slik det jo gjøres i teorier om rasjonell valg, rational choice-teori, at dette fritt velgende individet også er informert om kostnader ved og følger av valg, at det er maksimerende, altså ville forfølge det godet en ønsker å oppnå mest mulig, og sist, men ikke minst, at individet har et entydig hierarki av preferanser. Individet veit hva det vil og hva det vil ha framfor noe annet. Individet velger ut fra en indre kjerne i seg sjøl.

I norsk politisk hverdagstenking settes gjerne dette frie individet opp mot personer i andre samfunn, enten historiske samfunn eller samfunn i dag som oppfattes som før-moderne, føydale sier en gjerne. I en vulgærversjon sies det at enkeltindividet ikke har noen egen eksistens, at kollektivet betyr alt. I en mer innsiktsfull utgave kan en si at jo, sjølsagt har mennesker, en jeg-fornemmelse; det er ikke forskjellen. Det springende punktet er at individet ikke kan se seg sjøl som uavhengig av eller likegyldig i forhold til et kollektiv, ikke kan se sin eksistens utenom kollektivet, og da først og fremst familien.

Samtidig har forestillingen om det klassiske moderne vestlige individet blitt angrepet fra det en kunne kalle postmoderne hold. Ett postmoderne syn holder i stedet opp bildet av det overstyrte jeget, at menneskers handlinger ikke er styrt ut fra et indre eget vesen, men ved styrt utenfra. En variant er Michel Foucaults begrep om diskurs. Vi er ikke frie tenkere, vi er bærere av faste tenkemåter, implisitte regelsett om hva vi tenker på og kanskje enda mer hva vi ikke tenker på, men som er skjøvet ut av horisonten, og implisitte regler også for *hvordan* en tenker om visse saker. Ytringer er i en viss forstand ikke autentiske: de er ikke genuine uttrykk for kommunikasjon, de er maktstrategier, uttrykk for den diskursive makta vi både er underlagt og utøver, bevisst og/eller implisitt.

Det kan være grunn til å pirke ved det vestlige jeg-bildet, det svarer nær til liberalismens ideologi om den sjølstendige, voksne, vestlige borgerlige mannen, som i kraft av sin uavhengighet, delibererte og fattet sine beslutninger. Men som allment bilde av hvem vi er, og hvorfor vi gjør hva vi gjør, gir det overstyrte jeget en klaustrofobisk fornemmelse, en følelse av å være lukket inn i et diskursivt fengsel. I stedet for å se en implisitt makt tale i enhver ytring kan en heller ha som utgangspremiss at en ytring er et forsøk på å gjøre seg forstått.

Et neste postmoderne syn er på et vis det motsatte av Foucault. Her ses ikke jeget som overstyrt. Jeget skapes fortløpende gjennom de valg det gjør. I motsetning til bildet av det moderne individet som velger ut fra en fast kjerne, et autentisk ego med stabile preferanser, er tanken her snarere at valgene skaper jeget, et stadig skiftende jeg. En er sine valg. En former sin livsstil, som igjen er intimt forbundet med smak og forbruk. En former ut en fortelling som eget liv, en lokal, liten fortelling, uavhengig av større kollektiv. Sjøl om dette altså er noe annet enn det moderne jeget, kan en også velge å se det som en radikalisert utgave av det klassisk liberalt autonome menneskebildet.

Personlig tror jeg bildet av det postmoderne, sjølskapende individet er nokså oppkjørt, at livene våre tvert imot er forbausende mønstrede. Legge inn variablene kjønn, utdanning og ansettelse i offentlig eller privat sektor, og du har forklart tyngden av forskjeller mellom Fr.p. og SVs velgere. Derfor kan det være grunn til å arbeide seg henimot et bilde av individet som ikke er postmoderne, men som er et alternativt moderne bilde til det liberalistiske. Poenget mitt er ikke at individet bare er uttrykk for et større kollektiv. En individualisme som insisterer på å forklare alle fenomener ut fra trekk ved individer, kan ikke redegjøre for sosiale mønstre. Innafor migrasjonsforskning er det en økende enighet om at beslutninger om å flytte ikke kan forstås på individnivå, her må en se mennesker som del av nettverk, der båndene til familie og kjente, både på hjemstedet og på det nye stedet, er viktige føringer på hvorvidt folk drar. Men det er like klart at en kollektivism, som vil forklare ut fra kollektivet, også må forklare *hvordan* fellesforhold tas opp i og settes i livet gjennom enkeltmenneskers handlinger. En stat, et parti, en etnisk gruppe handler jo strengt tatt ikke, det er enkeltpersoner som handler. Et forsøk på å overskride skillet individualisme og kollektivism, er da nettopp å tenke i *relasjoner*. Tanken er at et individ aldri eksisterer som et atom, men alltid i forhold til noen andre. Noen sosiale relasjoner finnes innen livsverden, mens andre strekker seg opp på et makroplan, på nasjonalt plan eller er transnasjonale. Avhengigheten øker med arbeidsdelingen.

Hvem jeg er, identitet, blir noe forskjellig alt etter som hvordan en tenker seg et jeg. Det klassiske er identitet som en indre, gitt størrelse. Det en med et dårlig ord kan kalle det førmoderne jegets identitet er knyttet til et kollektiv. Den postmoderne identiteten er stadig omskapt. Den relasjonelt tenkte identiteten vil både erkjenne de mønstre, de habituser vi bærer, samtidig som de ikke ses som essenser, men som med potensial for endring etter relasjonen skifter; det er en grunnleggende sett *sosial* identitet.

HVA ER ET SAMFUNN?

Hva er det samfunnsbegrepet som mer eller mindre har ligget under både klassisk sosiologi og mye historieskriving? Jeg tror det inneholder følgende elementer: Samfunn er en helhet der delene samvirker, har en funksjon, der for eksempel demografi

og økonomi henger i hop. Denne helheten har grenser mot og forskjeller i forhold til omverdenen, det være seg nabobygda eller storsamfunnet. Det kan nok være konflikter innad i denne helheten. Men grunnleggende er den preget av en orden. Samfunnets grenser faller sammen med et visst område, det er et territorielt grunnlag for samfunn. Det er med andre ord en kopling mellom territorium, samfunn, kultur ofte også med de politiske og administrative grensene.

Probleme med dette begrepet om samfunn er flere:

Territorium finnes nok som makt, altså som et område en gruppe regner som sitt eget, som gruppa knytter seg til og trekker grenser rundt. Og territorium finnes som et mentalt landskap, det er kan gå omkring og føle barndom i hver stein. Men territorium skaper ikke, konstituerer ikke samfunn, men omvendt. Noen ganger følger samfunn grenser, andre ganger gjør det ikke det.

Insisteringen på at samfunn er en helhet, kan legge inn et ubegrunnet premiss om at det er stor sammenheng innad. Men en kan ikke forutsette at det skjer koplinger; kanskje er det like ofte spenninger og fenomener som er dysfunksjonelle.

Dette samfunnsbegrepet impliserer for kraftig grensetrekking mellom dem som er med i samfunnet og dem som er utenfor, mellom *insiders* og utgrupper. Sjøl om en rekner at samfunn er ”åpne systemer” og tar inn handel, krig osv, stanser systemet ved sine grenser. En effekt er politisk eksklusjon.

Dette territorielt bundne begrepet om ”samfunn” ekskluderer det som er mobilt. Kurdere som bor i Norge, er en gruppe som i høy grad er opptatt av situasjonen i opphavsområdene. Manger er aktive nasjonalister. Hvilket samfunn kan de sies å være medlemmer av? Av de områdene i Oslo der mange av dem bor? Av et norsk samfunn? Av et kurdisk samfunn i Norge? Av et felles kurdisk samfunn i utlendigheten? I hjemmeområdet? I alle områder der kurdere bor? Og hva med andre grupper som historisk er mobile? Hørte Hansaen med i Bergen når de bodde der, men ikke i Rostock?

Problemet med grensetrekking blir enda mer akutt om en søker å analysere samfunn over tid. Hvordan skal en tenke om områder som skifter politisk overhøyhet, hva enten der er ved erobring, dynastiske giftermål eller rikssamling? Går da dette området – la oss si Skåne - over fra å tilhøre ett samfunn, det danske, til å bli en del av det svenske samfunnet? Om en begrenser seg til å snakke om statenes grenser, er saka enklere, men det tradisjonelle samfunnsbegrepet er jo noe annet, mer omfattende.

Det tradisjonelle samfunnsbegrepet ble formet av den tidlige sosiologien, og beskrev tilstanden på 1800-tallet dekkende et stykke på vei. Problemet er at historikere har projisert det historiske spesialtilfellet bakover i tid. Men som Jacob Alsted sier om statene i

europesk middelalder; de var ”politiske enheder, besad et territorium, men havde sjældent monopol på magten eller ressourcer inden for dette.” Og en har holdt fast ved det for analyser av nyeste tid, der flere av forutsetningene om territorialitet ikke lenger holder.

Bofasthet ses som normaltilstanden. Mitt anliggende er ikke å anbefale at vi nå bør skifte over til populære slagord i kulturanalyse om at vi alle er vandrere, flanører, nomader. Men det er å problematisere at vandring ses som et sekundært trekk, en slags anomali som vil og kanskje bør bringes til ende, noe negativt. Ut fra denne tenkingen er det gitt at nykommere skal tilpasse seg i en allerede gitt struktur. Om en tenker slik, utelukkes muligheten for at også mottakersamfunnet og de som allerede er i området, endrer seg i møtet med nykommere.

I sum må en si at vanskene er svært store med det tradisjonelle samfunnsbegrepet. Ja, den amerikanske historiske sosiologen Charles Tilly går så langt som til å hevde at det søker å gripe en ”fictitious” enhet. Løsningen synes å ligge i en rekonseptualisering av hva samfunn er. Om vi mener at det faktisk er noen visse mønstre og regelmessigheter, et visst preg av system, finnes det da et alternativ til å se systemet som et samvirkende hele, der delene viser til hverandre og til helheten?

Igjen er det mulig å tenke i *relasjoner*. Bare materielle størrelser og mennesker finnes, men disse menneskene eksisterer alltid i relasjon til andre. Et individ eksisterer aldri som et atom, men alltid i forhold til noen andre, både i den umiddelbare livsverdenen og for eksempel ved å være forbruker av produkter som kommer langveis fra. Norbert Elias snakker om ”Interdependenzketten”, kjeder av gjensidig avhengighet, hvor kjedene kan ha ulik lengde og omfatte høyst ulikt antall av mennesker. Noen sosiale relasjoner finnes innen livsverdenen, mens andre strekker seg opp på et makroplan, på nasjonalt plan eller er transnasjonale. Avhengigheten øker med arbeidsdelingen.

Hva blir da et mulig begrep om samfunn ut fra denne tenkemåten? Et samfunn blir ikke noen som enten eksisterer eller ikke. Men vi kan snakke om *grader av samfunnsmessighet*. Høy samfunnsmessighet forekommer der det er tette, stabile og kanskje flersidige relasjoner eller høy ”tetthet”, hyppighet og gjentatthet i samhandlingene. I påvisningen av slik tetthet ligger også påvisningen av at samfunn finnes – eller fantes. Spørsmålet om tilhørighet til ett eller flere samfunn for eksempelvis for tamiler i Norge, blir da et spørsmål om den relative styrken i ulike sett av relasjoner. Overgangen ut av systemet er gradvis; en eventuell avgrensning kommer der interaksjonen opphører.

Relasjonene kan videre eksistere i ulike felt, som ikke alltid overlapper. De åndelige kontaktene kan følge de økonomiske eller teknologiske, men ikke nødvendigvis. Islamisme kan formidles via internett. En fordel ved å gjøre relasjoner til det sentrale, er at dette ikke ekskluderer analyser som legger vekt på det territorielle. Som

nevnt er det jo viktige fenomener der makt over et område og grenser mellom områder er avgjørende. Men om vi starter med relasjonene, vil dette mer bli noe som empirisk framtrer, ikke noe som er *a priori* (om enn ofte implisitt) gitt.

For å fange inn at relasjoner både kan være tette og forholdsvis varige (men ikke evige), er ulike begreper utviklet. Charles Tilly fortrekker uttrykket *nettverk*, noe som betegner at alle deltakere er bundet av det samme sosial båndet, direkte eller indirekte. De som inngår i nettverket kan dele visse felleskjennetegn, tilhøre samme *kategori*. Men nettverk kan dannes av ulike mennesker, og kategorier gir slett ikke alltid opphav til nettverk. Skillet mellom nettverk og kategori svarer også til et skille mellom faktiske relasjoner som kan danne grunnlaget for et samhandlende og også bevisst kollektivt flertall og det en kan kalle formelle relasjoner av likhet, som gir grunnlag for såkalte distributive flertall.

Norbert Elias sier at menneskenes gjensidige relasjoner og avhengighet danner "Verflechtungszusammenhänge", (flettverks- eller sammenfiltringsammenhenger), som han betegner som "Figurationen", figurasjoner eller konfigurasjoner. For å formidle den tanken at figurasjonen både varer og endrer seg, bruker Elias bildet av en selskapsdans (av den eldre typen) hvor alle de dansende er i bevegelse, men likevel har faste forbindelser til hverandre, slik at de utfører og gjentar noen faste mønstre. Den enkelte dansende kan danse noe ulikt, men kan skiftes ut uten av dansens figurasjon endres i sin helhet. Desto tettere og mer intensiv figurasjonen er, desto mer styrt er også den enkelte deltakerne. Elias ser for seg at relasjonene i prinsippet kan være globale, ikke bare i form av marked eller militær dominans fra en supermakt. Han tenker seg at disse kjedene av gjensidig avhengighet, det at mennesker blir avhengige på grunn av arbeidsdelingen dem imellom, gradvis vil "sivilisere" samfunnet, på sikt også skape et sivilisert verdenssamfunn.

Pierre Bourdieu legger mer vekt på de relasjonene som eksisterer *innfor* det han kaller et "sosialt felt", et samfunnsområde som er relativt autonomt, som har visse "regler" som er særegne for feltet, der deltakerne etterstreber det samme godet (for eksempel) anerkjennelse, og de er posisjonert i forhold til hverandre ut fra tilgang på ulike former for ressurser eller kapital – økonomisk og kulturell kapital, sosial kapital (nettverk) og symbolsk kapital (prestisje). Deltakerne er bestemt av sine innbyrdes relasjoner. Bourdieu har egentlig ikke et begrep om et samfunn som en helhet, eller en teori om hvordan de ulike feltene måtte være knyttet i hop – men heller mot å mene at det økonomiske maktfeltet alt i alt er viktigst.

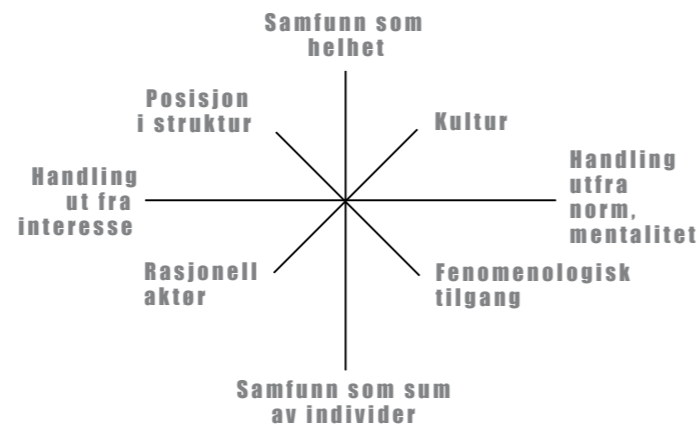
Noen historiske sosiologer resonnerer slik at "samfunn" er noe annet enn nettverkene, at samfunn trer fram og opptrer der flere nettverk overlapper og forbinder seg med hverandre. Samfunn danner altså helheter. Et uavklart punkt er om slike overlappinger, fortetninger, altså det som danner samfunnet, er kontingente størrelser, som nok kan påvises empirisk og historisk, men som er

"ytre" og uavhengige av hverandre og ikke har noen indre systemisk forbindelse. Eller er det i samfunnet et systempreg? Det kan skje ved at ett nettverk dominerer figurasjonen, at det er indre relasjon, som er "asymmetrisk" ved at ett nettverk preger de andre. Det kan også skje ved at noen nettverk tenderer til å opptre hyppig sammen ut fra en affinitet, eller til og med ved at relasjonene er "indre" forbundet og gjensidig nødvendige i forhold til hverandre.

Så langt har det vært argumentert for at relasjonell tenking kan redegjøre godt både for hva et individ og et samfunn er. En fordel er trolig at en kan operere med samme typer av forklaringer både på mikronivå og makronivå. En slipper unna det problemet som ellers kan oppstå, at en forklarer mennesker og storsamfunn med ulike logikker. Og for øvrig at det ikke minst har sin styrke på mesonivå, mellomnivå. Sosiale nettverk, som kanskje hyppigst nevnes som et eksempel på et fenomen på mesonivå, er jo nettopp et sett av forholdsvis varige relasjoner.

HVA FORKLARER HANDLING?

Et av samfunnsvitenskapenes og historiefagets store spørsmål, er å forklare hvorfor mennesker gjør hva de gjør? Forklaringene pendler på en merkelig måte mellom frihet og binding, mellom aktør og struktur. Og forklaringene pendler mellom individualisme som ser samfunn som en sum av individer og holisme eller kollektivism som ser samfunn som en reelt eksisterende overindividuell enhet. Om en kombinerer disse to skillene, kommer en ut med i grunnen fire handlingsteorier:

Alle disse fire teoriene om handling byr på sine problemer. Den *rasjonelle aktøren* vil ofte ha mangel på informasjon og en begrenset horisont, slik at en i beste fall kan tilskrive ham eller henne en begrenset rasjonalitet. Fordi det er mange med i spillet blir resultatet lett det motsatte av hensikten (kontrafinalitet). Preferansene er ikke alltid klart ordnet, slik at folk veit hva de vil velge i en situasjon. Og sist, men ikke minst: Med mindre en skal tilskrive folk ett eneste mål, alltid å ville skaffe seg mest mulig, må en spørre *hvordan* preferanser er blitt skapt. Den *strukturorienterte* teorien kan kanskje hevdes å skape et menneskebilde, der ønsker, mål, valg forsvinner

ut. Forandring kan da bare skje via overpersonlige, ytre krefter. Og dessuten er det problem å si at det finnes strukturer (med unntak av de reinte materielle), som eksisterer "over", "utafor" eller uavhengig av mennesker, hva enten en ser strukturen "over" eller "utafor" personene. *Kulturforklaringen* kan trekke vekk fra tanken om at det finnes interesser og materialitet; den blir rett og slett "idealistisk". Makt vil her stort bli diskursiv makt; krigen som en blodig, materiell realitet kan forsvinne. Kulturforklaringen impliserer lett at det er tilfeldig hvem som tilegner seg hvilke synsmåter, mens svært mye empiri tyder at vi her står overfor sosiale mønstre og regelmessigheter. Og endelig har kulturteori ofte vansker med å forklare endringer. Den individuelt *fenomenologiske* tilnærmingen, med vekt på hvordan personen opplever en situasjon, kan blant annet ikke svare godt på hvorfor personen tolker situasjonen slik den gjør. Igjen vil svaret ofte være visse delte kulturelle mønstre.

Ulike løsninger har blitt forsøkt gitt, særlig på hvordan en kan unngå det umulige valget mellom full frihet og full binding: En dårlig løsning har vært nærmest å prosentuerer hvor fri og hvor bundet aktøren er. En annen tanke har vært å velge teori etter situasjonen, at en aktørorientert teori så å si "kler" visse problemer bedre enn andre, som å redegjøre for hva business-ledere gjør. En tredje tilnærming har vært å finne ulike posisjoner som skal overskride dikotomien aktør og struktur. Anthony Giddens har skrevet om "structuring structures", et uttrykk som løser lite og helst blir et "høna og egget"-problem. Pierre Bourdieus begrep om habitus er vel det som kommer nærmest en løsning. Men habitus-begrepet er nok bedre til å forklare at folk gjentar handlinger (reproduksjon) enn å forklare at de gjør noe nytt, at det skjer endring.

Også innen denne problematikken kan etter mitt syn relasjonell tenking representere et alternativ. For det første slipper en, som nevnt, å tenke at det finnes noe samfunn "utenom" mennesker (med unntak av den fysiske verden – klima, mikrober, landmasser og historisk avsatte menneskeskapte fysiske strukturer – byer, jernbaner osv.) For det andre kan ideen om "kjeder av gjensidig avhengighet" i høyeste grad redegjøre for grader av frihet og binding. Er relasjonene flyktige, kan valget kjennes som en realitet. Hvis en er viklet inn i mange slike kjeder, vil båndene, forpliktelsene, være så mange at valgfriheten oppleves som meget liten. De mange bånd kan for individet oppleves *som om* det står overfor en (nesten) uoverstigelig struktur. En trenger altså ikke teoretisk å operere med en overindividuell struktur i tillegg til menneskers handlinger og forbindelser. For det tredje eksisterer det i samfunnsvitenskap en del nyttige begreper som har relasjonell karakter, slik at en kan analysere mer nyansert, vise ulike typer av relasjoner. Et eksempel er begrepet om resiprositet, gjensidighet, i relasjoner mellom mennesker. Sosialantropologen Marshall Sahlins skjelner mellom balansert resiprositet, der en så å si bytter like for like, generalisert resiprositet, der en yter uten tanke på umiddelbar gjenytelse, men med mulighet for at en sjøl kan få bistand fra andre dersom en skulle trenge det en gang i framtida, og endelig asymmetrisk resiprositet,

der to parter er forbundne, men der den ene parten henter ensidig ut av forholdet, utbytter eller undertrykker den andre.

Videre er det mulig å raffinere relasjonstenkingen. Relasjonene kan være, erkjente av dem som inngår i dem. Relasjonen kan innebære samhandling, interaksjon, utvekslinger, transaksjoner. Men det er ikke nødvendigvis slik. Om en konkurrerer på et marked, er dette en reell forbindelse, men konkurrentene kan være anonyme. Et annet skille kan være relasjoner som er direkte fra en person til en annen, eller de kan være indirekte, formidlet (mediert) via et mellomledd. Et eksempel er uttrykket "cash nexus" der relasjonen til den andre personen bistår i et bytte formidlet av penger.

Relasjonstenking har også sine problemer. Det største angår vel å forstå grensene for hvor langt en relasjon kan prege et fenomen. Kan relasjoner kan skape kvaliteter som ikke fantes i fenomenet, eller er det slik vi sa i starten, at skiftende relasjoner realiserer ulike muligheter i fenomenet.

Jeg begynte med et motto fra Marx. La meg slutte med et fra Pierre Bourdieu: "Det relasjonelle er det reelle."

LITTERATUR

- Alsted, Jacob: *De menneskelige samfunns utvikling. En kritisk introduksjon til historisk sosiologi*, Roskilde 2001
 Bourdieu, Pierre: *Practical reason. On the Theory of Action*, Cambridge 1988
 Elias, Norbert: *The Civilising Process*, Oxford 1994
 Foucault, Michel: *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main 1988
 Sahlins, Marshall: *Stone Age Economics*, London 1974
 Tilly, Charles: *Big structures, Large processes. Huge comparisons*, New York 1984

DET ATHENSKE DEMOKRATI MELLOM TEORI OG EMPIRI

 MONA RINGVEJ, post.doc. i historie ved UiO

Historiefaget er idiografisk – som vi lærer på ex.fac.. Det hevdes å stå i et motsetningsforhold til de nomotetiske vitenskaper, de som utleder lovmessigheter av sin forskning, eller stiller opp teorier til testing og prøving. Spesielt merkbart er denne motsetningen i forhold til samfunnsvitenskapen, fordi historikere og samfunnsvitere ofte forsker på samme fenomener. Det ambivalente forholdet er gjensidig. Samfunnsviterne, som Jan Eivind Myhre har registrert, anser historikere som faktaproducenter og råvareleverandører til egen mer analytisk forskning.¹

Men historikere produserer selvsagt ikke rene fakta, for fakta frembringes gjennom tolkninger. Det er derfor ofte overdrevent å kalle de ulike fagtradisjonene for motsetningsforhold. Det er heller snakk om mer eller mindre teori, eller mer og mindre empiri. Historikere vil gjerne ha et sterkere fokus på de empiriske forutsetningene for sin forskning, og mindre på de teoretiske, uten at det ene utelukker det andre. Likevel kan det empiriske fokuset ofte gjøre det vanskelig å passe inn teoriene i historiske fremstillinger, noe som lett skaper et inntrykk av at de ikke er til stede.

Hvordan kan historikere gjøre sine teorier tydelige? Er teori det samme som en modell som prøves gjennom den empiriske tolkningen? Skal den settes opp som en påstand forut for kildetolkningen, og deretter prøves eller trekkes inn igjen i

konklusjonen? Skal den gjennomsyre arbeidet, følge tolkningene hele veien, og farge kildearbeidet med teoretisk funderte betraktninger? Må man holde seg til ett teoretisk utgangspunkt? Adoptere et helt tankesett fra en annen og føye kildene pent innunder dette, eller skal man være eklektisk? Velge litt her og litt der?

Det finnes ingen enkle svar. Noen ganger må man kanskje bare åpne opp teoretiske slagsider som kan være skjulte og retoriske, for på den måten å gjøre dem åpne og diskuterende. I mitt arbeid med demokratiet i Athen ble jeg oppmerksom på at diskusjoner om kildene i det store og hele dreide seg om de teoretiske forutsetninger for tolkningene, og eksemplet Athen kan tjene til å vise hvor sterkt det lovmessige også er til stede i historikernes jakt på det historisk spesifikke, særlig når et velkjent begrep som *demokrati* er involvert.

EKSEMPEL ATHEN - ET DEMOKRATI I STØPESKJEEN

Jeg skulle undersøke hvordan man så på det antikke demokratiets tilblivelse i Athen. Til tross for at spørsmålet har et forholdsviss avgrenset, men variert, kildemateriale, og til tross for at det var disse som i hovedsak ble diskutert, slo det meg at forskningen omkring emnet dreide seg om noe mer enn empiri. Forskerne var ofte uenige med kildene, og uenigheten blir bygget opp med en rekke *må ha vært, kunne neppe*, osv. Spesielt gjaldt dette den

eldste berettende kilden, Herodots historieverk, som forteller at Kleisthenes innført *demokratia* i Athen.² Hvis dette stemmer, ble *demokratia* innført over natten, så å si, i én omstyrtende hendelse. Men her blir Herodot ofte ikke trodd. ”We are entitled to disagree with Herodotos”, blir det sagt.³ Hvorfor det, tenkte jeg, og fant en rekke teoretiske forutsetninger for de ulike tolkningene. Ikke alle var åpent spørrende, og ikke alle var jeg enige i. Noen ganger, viser det seg, er det teoriene som må prøves, og ikke kildene.

Allerede ved prosjektets begynnelse hadde teori og empiri viklet seg sammen. La oss her begynne med det teoretiske. Én av årsakene som ble hevdet for å være uenige med Herodot, var at en slik omfattende omforming av et samfunn ikke vil la seg forstå som én omstyrtende hendelse utført av én person. Slettes ikke av en person som Kleisthenes, som tilhørte den aristokratiske og mektige eliten i det før-demokratiske Athen, og som sådan ikke må ha vært oppsatt på å sikre sin egen posisjon, mer enn noe annet.⁴ Kleisthenes’ status som aristokrat gjør ham dermed uegnet som demokratiets forkjemper. Når reformene bærer hans navn, kan de derfor ikke være demokratiske. Men kan én manns intensjoner være sterke nok til å igangsette reformer eller *demokratia*?

Ett viktig teoretisk spørsmål var dermed dette: Hva slags makt kan ligge bak tilblivelsen av *demokratia* i Athen, i historien? For meg fantes andre teoretiske forutsetninger for tolkning av kildene. Det var Foucaults syn om at makt er intensionalt, og makten har ingen aktør.⁵ Spesielt bet jeg meg merke i dette at han ikke sier *men*. Han sier ikke at makten ikke har en aktør *til tross for* at den er intensional. Allerede her ser vi en maktteori som bryter med historieskriving som er opptatt av å identifisere hvem som intenderte hva, og hvem som derfor har fått viljen sin. Å koble intensjonen fra aktøren, slik Foucault gjør, kunne få betydning for mine tolkninger, fordi spørsmålet om hvorvidt *demokratia* ble skapt over natten eller mer skrittvis var nært knyttet til forestillinger om hvorvidt enkeltaktører kunne ha villet *demokratia*, slik debatten ble ført. Kunne en aristokrat ville *demokratia* i en aristokratisk styrt verden som Athen var da?

Den andre teoretiske tanken var Hannah Arendts, og går som følger, ”Power is what inter est”.⁶ Makt er det som finnes *imellom* folk, og det latinske *inter est* ga mening til begrepet om felles interesser. Noen må slå seg sammen for at makt skal oppstå, for det er mellom disse at makten finnes, ikke hos enkeltaktørerne i seg selv. For at nye maktkonstellasjoner skal skape nye institusjoner og nye praksiser, slik *demokratia* i Athen gjorde, må det skje omrokninger av de som er *rundt* makten. Nye forbindelser dem imellom. Slik må *demokratia* ha kommet inn i historien, tenkte jeg. Noen må ha hatt felles interesser av dets tilblivelse, ellers ville vel den mer oligarkiske styringen holdt på makten, i sin egen interesse. En ny demokratisk styreform ville ikke overlevd hvis de mektige aristokrater *alle* var i mot det. Ergo måtte det ha oppstått et nytt interessefelt for ulike grupper som tidligere ikke hadde hatt felles interesser.

Et rent teoretisk utgangspunkt? Ikke helt, for den teoretiske slagsiden oppsto som følge av lesninger av både kilder og historiografi. Emnet innbyr til ulike empiriske tolkninger, basert på ulik vektning og ulik vekt på et omfattende antall kildesteder. Man kunne velge å legge vekt på historikeren Herodot som kilde, eller kanskje heller den senere Plutark.⁷ Eller noen av de mange kildene som ble produsert i de omtrent 500 årene som skiller disse to kildene. De har sine styrker og svakheter, og deres utsagn om *demokratias* første tid gir grunnlag for en rekke ulike tolkninger. Spørsmålet jeg behandlet, lot seg ikke besvare ved utvetydige kildeutsagn. Tolkningene måtte bestå av et valg mellom den ene eller den andre teorien. Ett av de teoretiske spørsmålene jeg fant, var dette: ”Is it sensible to assume that a change so massive as the creation of democracy was the product of one man’s genius or one reform, - [...] one revolution?”⁸

VERSJON I: DEMOKRATIET SOM REVOLUSJON

Hvilken reform, hvilken revolusjon og hvilken manns genialitet er det som omtales her? Det er Kleisthenes’ reformer, fra 508 f. Kr., og spørsmålet er om det var disse som innførte *demokratia* i Athen. Disse reformene var omfattende. De organiserte Athen fra grunnen av hva angår byens politiske praksiser. I sentrum for det nye Athen etter reformene sto et råd – 500-mannsrådet, hvis oppgaver blant annet var av administrativ art. Enda viktigere var det at dette nye rådet hadde som oppgave å sette den politiske dagsorden i Athen. Bruddet med fortiden besto i at vanlige borgere fikk mulighet til å sitte i dette sentrale rådet. Tidligere var denne dagsordenfunksjonen knyttet til et fåtall viktige embetsstillinger i byen, de 9 arkhontembetene, og/eller i et tidligere 400-mannsråd, som var lukket for vanlige borgere. I det nye 500-mannsrådet ble rådsmennene byttet ut hvert år, og dermed kommer det viktige rotasjonsprinsippet inn i sentrum av Athens politiske organisasjon.⁹ På denne måten omformet Kleisthenes’ reformer de sentrale politiske praksiser i Athen. Først og fremst ved at makten ble hentet ut av lukkede rom, og plassert foran 500 nye rådsmenn.

I tillegg til denne omleggingen i den politiske saksgangen, ble det militære organisert etter nye prinsipper. Den tidligere krigsarkhonten, som én av de ni viktigste embetsmennene før 508, ble supplert med 10 nye *strateger*. Disse generalene ble valgt ut i fra den samme nyordning som lå til grunn for 500-mannsrådet, inndelingen av Attika i 10 nye *fylker*. Kleisthenes’ reformer delte Attika inn i 10 fylker, 10 politiske valgområder, som hver for seg besto av atskilte geografiske områder. Fylene dannet grunnlaget for det nye offentlige livet. 500-mannsrådet besto av 50 medlemmer fra hver fyle, og strategene ble i prinsippet valgt fyle for fyle. Fylene skapte nye identiteter, og dannet grunnlaget for byens ulike konkurranser, de var det nye Athens byggesteiner. Fylene sørget for at borgerne sto likt som potensielle tjenestemenn i det nye systemet, som rådmann, soldat, eller andre stillinger i polis som ble besatt ved loddtrekning. Athens borgere ble nå trukket inn i hele den

politiske prosessen, fra dagsorden ble satt i rådet, via diskusjoner i folkeforsamlingen og til sist vedtak samme sted.

VERSJON II: EN DEMOKRATISK UTVIKLING

Hva er alternativet til å se reformene som en demokratisk revolusjon i 508 f. Kr.? En mer evolusjonistisk forståelse av demokratiets tilblivelse, etter 508, der den nye styreformen oppsto som en uintentert konsekvens av det nye institusjonelle rammeverket fra 508. Den nye styreformen ble da et resultat av en rekke små justeringer av Kleisthenes' reformer i 508 f. Kr. Nådestøtet kom 46 år etter, i 462 f. Kr., da det aristokratiske gammelmennsrådet ble angrepet – noe vagt beskrevet i kildene – og mistet all sin tidligere autoritet, også dette noe vagt beskrevet.¹⁰

Denne tolkninger er båret oppe av antakelser om at det nye rådet i 508 ikke kunne klare å knekke den politiske elitens monopol. Det antas at den tidligere eliten ikke ville tillatt *demos* å delta i politikken til forkleinelse for egen maktposisjon.¹¹ Dermed er det slik at det nye rådets sammensetning, til tross for måten den åpnet nye sider av den politiske prosessen for vanlige borgere, ble motarbeidet av den gamle eliten i så stor grad at den institusjonelle endringen likevel ikke endret maktfordelingen. Det gamle Areopagosrådet står som denne uformelle elitemaktens mest formelle uttrykk. Det besto av gamle *arkhoner*, embetsmenn som satt på livstid. Deres oppgaver var ikke politiske, så langt kildene kan redegjøre for, så man antar at denne gruppens politiske innflytelse var av hovedsakelig uformell karakter. Da deres posisjon ble angrepet i 462, skapte det mye bitterhet. Så mye at den mannen som knyttes til de prosessene som ødela rådets posisjon, Efialtes, kort tid etter ble myrdet. I denne versjonen av demokratiets tilblivelse utvikler den nye styreformens seg som følge av en rekke mindre justeringer i tiden mellom henholdsvis Kleisthenes' og Efialtes' reformer.

En av styrkene ved denne teorien er at den kan virke mer realistisk, og ikke idealistisk, slik som en revolusjonær kamp for demokrati ville vært. I stedet skisseres et bilde av en utvikling som er mer tilfeldig, noe historikere jo har sans for. En av denne teoriens mest konsekvente forkjempere hevder dermed at demokratiet ankom Athen på tå hev og i forklledning.¹² Altså *uten* demokratisk intensjon. En slik vekt på historisk tilfeldighet står i motsetning til teorien om Kleisthenes som en vellykket demokratisk reformator. Ingen vil nekte for at Athen ble demokratisk i århundret som fulgte reformene, men de mener at dette ikke var tenkt slik, og at Herodot derfor, når han skriver 60-80 år etter reformene, tilbakefører situasjonen den gang tilbake til 508. Herodot tilbakefører virkningene av reformene tilbake som intensjon, noe som ikke regnes som sannsynlig.

NOEN KILDER

Det finnes ulike tolkninger mellom disse posisjonene. De to kan likevel stå som hovedmotsetninger. De baserer seg på ulike

teoretiske synspunkter, som ofte begrunner ulike preferanser i forhold til kildene. En tolkning av *demokratia* som en revolusjon i 508, vil støtte seg blant annet til Herodots utsagn om Kleisthenes og *demokratia*. Vi kan imidlertid ikke automatisk tro på dette, for selv om Herodots historieverk er den eldste kilden til hva denne Kleisthenes skulle ha gjort, så er dette verket produsert omtrent 70-80 år etter reformene. Et kildekritisk argument mot Herodots vurdering, har derfor vært at verkets utsagn slutter for enkelt fra virkning til årsak.

De tolkningene som legger vekt på en demokratisk utvikling innenfor de nye institusjonelle rammene, støtter seg til en rekke 300-tallskilder, deriblant det viktige verket til Pseudo-Aristoteles, *Athenernes statsforfatning*, som beskriver Athens politiske utvikling fra tiden før Solons reformer i 594 f. Kr., til verkets egen tid, nemlig 330-tallet f. Kr.. Pseudo-Aristoteles støtter seg til en tradisjon som begynner på 300-tallet f. Kr., om at tiden etter Kleisthenes var en slags gullalder i Athen. Her hevdes det at byen ennå ikke var kastet ut i et radikalt demokrati, men en slags moderat versjon der den gamle aristokratiske eliten hadde omtrent det samme monopolet på styret av byen som før.¹³ Altså at det nye 500- mannsrådet ikke hadde noen betydning som kan sidestilles med en ny styreform, fordi rådet enten ble dominert av elitens medlemmer innad, eller av andre institusjoner og uformelle kanaler der denne eliten dominerte.

Man kunne finne belegg for begge versjoner i korpuset av tekster, og de ulike preferansene indikerte at tolkningene ikke bare dreide seg om denne empirien. Det klareste uttrykk for at spørsmålet var av svært teoretisk art viste seg i måten den eldste kilden ble avvist på. Herodots utsagn om at Kleisthenes innførte *demokratia* og *fylar* i Athen, skulle være det mest verdifulle kildeutsagn vi har, etter kildekritiske vurderinger, for det er primærkilden til Kleisthenes' reformer. Det tar 100 år før andre kilder påstår noe annet, og da med klart ideologiske føringer, noe som ingen forskere er uenige i.¹⁴ Likevel fant jeg en viss aksept for å støtte seg til disse yngre, ideologisk pregede kildeutsagnene, i stedet for Herodots primærkildeutsagn.

Herodot er videre en primærkilde også til Areopagosrådets maktposisjon i denne tidlige perioden, i den forstand at mye av verket dreier seg om Athen i denne antatt ikke-demokratiske perioden etter Kleisthenes' reformer. Men Herodot nevner aldri Areopagosrådet som aktør under de hendelser som da befinner seg i sentrum for atthenernes oppmerksomhet, noe som trekker i tvil forestillingen om at eliten skulle ha regjert i kraft av sine posisjoner der. Her har vi et klassisk kildekritisk *argumentum ex silentio*, et argument fra stillhet. Dette er et argument som skal brukes med forsiktighet, ikke desto mindre er det et kildekritisk argument som svekker de senere kildenes påstand om et sterkt Areopagosråd som forvalter fortidens aristokratiske makt i møte med nye, mer demokratiske institusjoner.

Herodots styrke som primærkilde kan ytterligere understrekes ved nærmere lesning av utsagnet om Kleisthenes. Verket henvender seg til atthenere, det vil si kjennere av temaer hentet fra byens egen historie. Dette var kompetente mottakere, og når Herodot kommer med sin kommentar om Kleisthenes og *demokratia*, ville han blitt arrestert om det var en drøy påstand. Utsagnet er imidlertid ikke en påstand i det hele tatt, slik det fremkommer i sammenhengen, det er en referanse. Herodot beskriver egentlig ikke reformene i dette utsagnet, han identifiserer hvilken Kleisthenes han omtaler, og det er ”han som innførte *fylar* og *demokratia* i Athen”. Utsagnet bør leses som en levning fra tiden verket ble lest opp, en kilde til hvordan atthenerne *da* oppfattet forholdet mellom Kleisthenes, *fylar* og *demokrati*. Hvis Herodot slutter fra virkning til årsak, så har han det til felles med sine athenske lyttere, hvorav mange hadde opplevd de første tiårene etter Kleisthenes, om ikke selve reformene.

Man kan altså ikke underkjenne Herodot her med altfor lett hånd, ikke hvis man vil være kildekritiker. Problemet er at kildeutsagnet strider i mot det mange vil anse som fornuftig (*sensible*) eller sannsynlig. Den strider mot enkelte oppfatninger av muligheter for samsvar i historien, mellom intensjon-revolusjon-resultat, kanskje særlig hvis intensjonen skulle være av demokratisk art.

BEGREPET DEMOKRATIA

Er problemstillingens teoretiske komponent etablert ved slike refleksjoner? De har bare så vidt begynt. Problemstillingen er enda mer innviklet. I tillegg til kildenes motstridende utsagn, og det utall teoretiske antakelser som kan trekkes til inntekt for ulike tolkninger, vil analysen også avhenge av hvordan man *definerer* atthenernes *demokratia*. Begreper er også generaliseringer som styrer tolkningene. Her lar egentlig spørsmålet seg løsrive fra uenighetene om kildene, for det finnes en rekke momenter alle er enige om. Kleisthenes' reformer har funnet sted. De besto bl.a. av opprettelsen av 500-mannsrådet, hvor rekrutteringen var basert på de nye *fylen*. Rådet hadde administrativ og agendasettende funksjon. Areopagosrådet levde videre, men med uklar maktposisjon, muligens mektig og uformell.

Demokratia ble etablert i Athen, spørsmålet er hvordan. For å besvare dette må man også bestemme seg for hva skillet mellom Athen før og etter *demokratias* tilblivelse besto i. Hva gjorde den demokratiske forskjellen i Athen, var det folkets adgang til å sette den politiske agendaen i 500-mannsrådet, eller var det aristokratiets tapte ære i det gamle Areopagosrådet? Spørsmålet om evolusjon og revolusjon må forstås innenfor den institusjonelle rammen som ble etablert i 508. Det er ikke betingelsene forut for dette som spørsmålet dreier seg om. Er det, som Kurt Raafflaub hevder, slik at :” Democracy was not a static system. It evolved institutionally [...]”¹⁵, eller er det slik historikeren Josiah Ober hevder, at Kleisthenes, sammen med *demos*, sto for en demokratisk revolusjon i 508?¹⁶

Før demokratiets tid i Athen var byen en aristokratisk styrt polis, som vekslet mellom oligarkiske og monarkiske situasjoner, avhengig av hvorvidt enkelte aristokrater monopoliserte makten, eller om aristokratiet delte de mektige posisjonene mellom seg. Spørsmålet om den ene eller den andre formen for styre var ikke et spørsmål om ulike institusjonelle styreformene, men om hvorvidt enkelte klarte å monopolisere de viktigste embetsmannsposisjonene i byen. Det var dette tyrannen Peisistratos gjorde gjentatte ganger på 500-tallet f. Kr., og som ga ham betegnelsen tyrann. Da han døde, førte hans sønner familiens maktposisjon videre, men etter noen år ble disse utfordret av et aristokrati som ville gjenopprette større likevekt i styret, altså avskaffe den tyranniske maktkonsentrasjonen. Situasjonen utartet seg, og en av sønnene ble drept, byen havnet i en slags borgerkrig som følge av rivalisering om makten, og i denne situasjonen var det at Kleisthenes, som Herodot forteller, skal ha tatt *demos* inn i sin krets og skapt *demokratia* i Athen.¹⁷ Forbindelsen mellom *demos* og aristokrati var som forhold mellom klienter og patroner. Man kan se det gode forholdet som hadde eksistert mellom *demos* og Peisistratos som et eksempel på en slik kultur. Også måten Kleisthenes allierte seg med *demos* i opptakten til reformene, kan tolkes slik.

Vanlige borgere hadde adgang til folkeforsamlingen før 508, de kunne også delta i jurydomstolene, men de var helt utelukket fra embetsstillinger og råd, og hadde dermed ikke adgang til å sette den politiske dagsorden. Det fantes ingen demokratisk ideologi, men tvert i mot et skarpt skille mellom aristokratiet, som kalte seg *de gode og dyktige*, og folket, *de heslige og unyttige*. Et mye brukt argument i denne debatten er derfor at Kleisthenes ikke kunne ha etablert noe *demokratia* ved sine reformer, fordi han var involvert i en *aristokratisk* maktkamp, ikke en *demokratisk* revolusjon.¹⁸

MAKT TIL Å FORANDRE HISTORIEN

Argumentet om at Kleisthenes ikke innførte demokratiet forutsetter at enkeltpersoner styrer alene, uten å kommunisere og forhandle sine synspunkter med andre grupper. Det forutsetter også at Kleisthenes er determinert av sin status som aristokrat, og at hans intensjon alene er styrende for reformenes karakter. Men en demokratisk intensjon i reformene behøver ikke, slik dette resonnementet forutsetter, å bety at de har én aktør. Her kan vi plukke opp Foucaults teori, og si at makten har intensjon og ikke aktør. Da kan ikke Kleisthenes forklare reformene alene. Her kan også Hannah Arendts ”Power is what inter est”, åpne nye muligheter i tolkningen. Skapelsen av *demokratia* som en enorm (*massive*) historisk endring kan sees som en slags *reorganisering* av byens felles interesser. *Demokratia* kan dermed tolkes som en felles oppdagelse av at byens ulike grupper hadde fått sammenfallende interesser der de tidligere var ulike.

For at systemendring skal være mulig, må vi forutsette at maktforhold alltid er ustabile, at de stadig inngår i nye konstellasjoner. Hvis

det gamle aristokratiske maktmonopolet hadde vært stabilt, hadde det ikke vært rom for forandring i det hele tatt. Men forandring skjedde. *Demokratia*, makt til *demos*, var en ny maktkonstellasjon, og den forespeiles i Herodots utsagn om at Kleisthenes allierte seg med *demos*. Han handlet ikke alene. Én revolusjon betyr dermed ikke det samme som én manns genialitet, selv om den historiske Kleisthenes helt sikkert har spilt en avgjørende rolle. Han må likevel ha alliert seg med noen, og vår kilde Herodot sier altså at disse noen var *demos*. Dermed kan Herodots ordknapphet fylles ut med et teoretisk scenario, et scenario som åpner for en revolusjon, selv om den strider mot moderne oppfatninger av samsvar intensjon-revolusjon-resultat. Samsvaret kan imidlertid sannsynliggjøres om man sammenlikner enkelte momenter fra situasjonen i Athen før og etter 508. For det første, så var maktforholdene svært ustabile i situasjonen som foranlediget reformene.

DEMOKRATIA SOM FELLES INTERESSE

Før 508 var den aristokratiske eliten i konflikt med seg selv. Den var splittet i to, forteller Herodot. Kleisthenes tilhørte én av disse fraksjonene, og han syntes å være den tapende part på et gitt tidspunkt, da han ble utvist av byen av sine motstandere, sammen med en rekke andre aristokratiske familier. Tilbake i Athen var byens borgere, sammen med den nå ledende aristokratiske fraksjonen, som var støttet av den spartanske kongen. Kort fortalt, så hadde byens aristokratiske maktkamper brakt Athen på randen av borgerkrig, og dens selvstendighet var svekket ved innblanding utenfra. Kleisthenes' forfatning kan tolkes som et svar på disse maktkampene, fordi den tømte byens viktigste embeter for makt. Det var nettopp disse posisjonene konfliktene hadde dreid seg om. Under demokratiets tid var det, som Finley har påpekt, ikke noe begrep som var så mangetydig negativt som det begrepet som karakteriserer slike maktkamper. *Stasis*, et begrep som opprinnelig bare betydde posisjonering, hadde de mest avskyelige konnotasjoner, for eksempel at borger dreper borger i blodig borgerkrig.¹⁹ *Demos'* inntreden i det politiske maskineriet fungerte som en demper på maktkampene, som etter 508 ble av mindre opprivende art. Her kommer *ostrakismen* inn i bildet.

Ostrakismen var antakeligvis en viktig del av reformene. Det var en praksis som innebar at atenerne hvert år tok opp til vurdering om en borger skulle utvises fra polis for ti år. Å utvise ledende aristokrater var ingen ny sport i Athen. Tidligere hadde aristokratiets utvisninger av hverandre vært en kilde til uro i den greske verden, ved stadig nye allianser, og ny bitterhet hos de forviste som dro tilbake til sine byer for å ta tilbake makt og ta hevn.²⁰ Ostrakismen var en mindre bitter variant av det samme. Den ledende borger ville ikke miste borgerrettigheter eller jord, og han kunne komme tilbake og innta sin plass på ny. Det var ingen anklage og intet forsvar, og viktigst, ingen formell anklager. Hvis en borger ble ostrakisert, så var det fordi 6000 borgere hadde deltatt i en avstemning i hans disfavør, og bitterheten ville ha hatt en mer uklar adresse enn før. Slik kan

reformene i 508 tolkes som et felles ønske om å forhindre slike tilstander som nesten hadde sendt Athen i armene på det mektige Sparta. Kleisthenes og hans allierte var blitt utvist, og i Athen hadde hans motstander alliert seg med den spartanske kongen. Hva nå? – Aristokratiet var blitt sin egen verste fiende.

Men hvorfor *demokratia*? *Demos* hadde alltid spilt en rolle i maktkampene i Athen, ved 508-reformene ble deres rolle formalisert og stabilisert. Da Peisistratos hadde alliert seg med *demos*, var det som en forsterkning av destabiliserende maktkamper. Nå ble aristokrati og *demos* alliert formelt, men upersonlig. *Demos'* adgang til maktbasen i 500-mannsrådet stabiliserte det politiske livet. *Demos* og aristokratiet oppdaget at de hadde felles interesser, en selvstendig athensk polis som ville være i stand til å stå samlet mot ytre fiender. Løsningen var å gi makt til folket, *kratos* til *demos* – formalisert i politiske institusjoner ble dette til *demokratia*.

Dermed har *demokratia* en intensjon, men den er ikke båret opp av en enkeltaktør. Makt til å forandre oppstår i nye konstellasjoner, og dette åpner for å se Kleisthenes' reformer som innføringen av *demokratia* i Athen. En revolusjon som har virket etter intensjonen, for atenerne sto samlet etter 508. Ikke noe vi kjenner fra vår egen tid, men med en historisk interesse for det idiografiske, det særegne som ikke lar seg innordne i større teorier, er vi kommet i den paradoksale situasjon at det nettopp var teoriene som brakte oss dit, til historiens egenart.

TEORI ELLER EMPIRI?

Hva er det som viser seg til en eventuell historisk annerledeshet i spørsmålet om *demokratias* skapelse, er det teoriene eller er det empirien? Det er selvsagt en blanding, og i det kompliserte spørsmålet som jeg her har forsøkt å gjengi på noen enkle sider, skjuler det seg like mange empiriske tolkninger som de teoretiske jeg her har lagt vekt på. I min avhandling *Interpretation of a Political Idea - The Radical Democracy of 508-462 B.C.*, brukte jeg nesten 200 sider på å gjennomgå kildene til denne perioden. Nesten alt som ble skrevet i Athen i perioden kan i prinsippet brukes som kilder til demokratiets tilblivelseshistorie. De belyser ulike sider av Athens forfatning, og kan som sådan bidra til de ulike vektinger av de ulike prosedyrer og praksisers *demokratiske* betydning. De består av 200 års produksjon av poesi, innskrifter, historieverk, pamfletter, filosofiske avhandlinger, taler, komedier og tragedier. Også bygningsmassen i Athen kan brukes som argumenter i denne diskusjonen. For å gjøre en lang historie kort akkurat her, har jeg derfor holdt frem ett historisk-metodisk poeng, nemlig å gi den eldste skriftlige kilden aller mest vekt.

Poenget her har likevel vært å vise at teori er infiltrert i våre tanker om det mulige, de styrer våre valg av forskningsobjekter, hvilke kilder vi foretrekker, og hvilke vi stiller oss tvilende til. Det er vanskelig, kanskje umulig, og i alle fall intet krav, at en teoretisk

fundert oppgave skal adoptere én teori fullt og helt og deretter plassere empirien innunder denne. Teoriene ligger i begrepene, i generaliseringene og i alle *må ha vært, kunne neppe, er det mulig å forestille seg* osv.. Det som er viktig er å forsøke å klargjøre for seg selv *hvorfor* man tror som man gjør, *hvorfor* kildene må tolkes hit, og ikke dit. Hvilke underliggende oppfatninger er det som styrer tolkningen? Dette er viktig fordi noen ganger, når kildene er uenige med hverandre, så er det teoretiske rammeverket det som klarest lar seg prøve som logisk sammenhengende argumenter. I mitt møte med spørsmålet om *demokratias* tilblivelse i Athen, ble det tydelig at ett viktig skille mellom demokrati og ikke-demokrati måtte være folkets adgang til å sette den politiske dagsorden, mer enn elitens mer eller mindre uformelle dominans i polis. Å sette fokus på dagsordensetting kunne jeg finne støtte for i Steven Lukes' *Power, A Radical View*, hvor nettopp dette skilles ut som avgjørende. Nok en teori. Det er slike definisjonsspørsmål som er styrende for *hvordan* vi tror demokratiet ble til, *hvorfor* osv. I mitt tilfelle hadde jeg havnet opp i et ormebol av tolkninger, for ingen må tro at det er lett å holde et så ideologisk preget ord som våre dagers demokrati i tømme under tolkningene av Athens *demokratia*. Diskusjonen fortsetter, den er aldri teorifri.

NOTER

¹ Myhre, J.E.: Historikeren og sosiologen – en nervøs romanse?, *Nytt Norsk Tidsskrift*, 4, 1999: 322

² Herodot: 6.131.1

³ Raaflaub, 1997: 62

⁴ Diskusjon av dette argumentet, se De Ste. Croix: *Athenian Democratic Origins and other essays*, Ed. By Harvey, D., Parker, R. Oxford, 2004: 129ff

⁵ Foucault, M.: *Seksualitetens historie*, Bd. I: *Viljen til viten*, Exil forlag, 1995: 103ff

⁶ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press 1958: 182

⁷ Slik Raaflaub gjør i fortsettelsen av det overfor nevnte sitat. Raaflaub, 1997: 60f. Plutark levde under 100-tallet e. Kr. Hans *Biografier*, som omhandler både romerske og greske biografier, har vært en av de viktigste kildene til Athens historie.

⁸ Raaflaub, K., i Raaflaub, K. og Morris, I., 1997: 51

⁹ Presentasjon av Kleisthenes' reformer, med kildehenvisninger til de ulike komponentene, se Hansen, M.H.: *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, University of Oklahoma Press, London, 1999: 34ff. Mer om 500-mannsrådet, ss. 246ff

¹⁰ De viktigste kildene til reformene som angrep Areopagosrådets makt, er Pseudo-Aristoteles' *Athenernes statsforfatning*. I tillegg Plutarks *Biografier*, spesielt kapitlet om Kimon.

¹¹ Se for eksempel, Ostwald, M.: *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, Un. of California Press, 1986: 26-27. Se også Eder, 1997.

¹² Eder, W., i Raaflaub, Kurt, og Morris, Ian: *Democracy 2500? Questions and Challenges*, Archaeological Institute of America, Colloquia and Conference Papers, No. 2, 1997: 106.

¹³ Retorikklereren Isokrates er kilden til denne forestillingen, og stammer først og fremst fra hans *Areiopagitikos*, en viktig kilde blant annet for Pseudo-Aristoteles' *Athenernes statsforfatning*.

¹⁴ Se for eksempel Wallace, R.: *The Areopagos Council to 307 B.C.*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 1989: 77

¹⁵ Raaflaub, K., i Raaflaub, Kurt, og Morris, Ian: *Democracy 2500? Questions and Challenges*, Archaeological Institute of America, Colloquia and Conference Papers, No. 2, 1997: 35

¹⁶ Ober, Josiah: *The Athenian Revolution, Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press, 1998

¹⁷ Se De Ste Croix, 2004: 129ff for beskrivelse av hendelser og kildehenvisninger.

¹⁸ Se for eksempel Samons II, L., i Robinson, E., 2004: *Ancient Greek Democracy, Readings and Sources*, Blackwell Publishing, s. 95-122

¹⁹ Finley, M.: *Democracy Ancient and Modern*, Rutgers Un. Press, New Brunswick & London, 1973: 44-46

²⁰ Hansen, 1999: 35

TALEHANDLINGER OG POLITISKE SPRÅK

Om den historiske revolusjon i studiet av politisk tenkning

I de siste 30 årene har det foregått en kraftig nyskriving av historien om den politiske tenkningen i det tidlige moderne Europa. Forskere som Quentin Skinner, J. G. A. Pocock og andre har utfordret eldre forestillinger om hvordan klassiske tenkere som Machiavelli, Hobbes og Locke bør forstås, og generelt argumentert for et mindre "topptungt" og mer historisk korrekt bilde av den politiske idéhistoriens utvikling i denne perioden. Dette har blitt gjort på bakgrunn av et etter hvert ganske klart uttalt teoretisk og metodisk program, som i tråd med Fortids intensjoner, illustrerer hvordan teori og metode kan virke berikende og nyskapende på historieskrivingen.

✍️ **HÅKON EVJU, mastergradsstudent i historie ved UiO**

Quentin Skinner, J. G. A. Pocock og andre forskeres bidrag til nyskrivingen av den politiske tenkningens historie har blitt betegnet som en "historisk revolusjon" i idéhistoriefaget.¹ Dette henviser til at deres teoretiske og metodiske arbeider er utviklet med særlig brodd mot eldre tilnæringer til idéhistorien. Et slikt faglig-internt utgangspunkt bør imidlertid ikke skremme mer allment orienterte historikere fra å interessere seg for deres arbeider. Tross alt er det bare i Skandinavia at idéhistorie er eget fag ved universitetet atskilt fra historie. I tillegg viser betegnelsen "historisk" også til at disse arbeidene bør sees som et bidrag til historiefaget mer allment. De kan og bør altså leses som relevante også for tradisjonelle historikere, noe jeg i det følgende vil legge vekt på å få frem. Kanskje er det nettopp i oppgjør med eldre måter å skrive historie på, av den typen Skinner og Pocock har vært involvert i, at man stimuleres til å tenke gjennom historiske grunnlagsproblemer på nytt, og artikulere nye forslag til hvordan disse bør håndteres. Jeg vil argumentere for dette ved først å redegjøre for bakgrunnen for utviklingen av tekstfortolkningsmetoden som særlig Skinner og Pocock har gjort seg til talsmann for, deretter klargjøre hvilke teoretiske premisser som ligger til grunn for den, og til slutt gjøre rede for hvordan den har kommet til uttrykk i analyser av en tenker de fleste har hørt om, Niccolò Machiavelli, og en de færreste vel kjenner til, nemlig James Harrington.

CAMBRIDGE-SKOLEN OG KRITIKKEN AV DEN TRADISJONELLE IDÉHISTORIEN

Mot slutten av 1960-tallet dukket det opp en rekke artikler som rettet et kritisk søkelys mot den måten idéhistorien eller, som det heter på engelsk, *History of Ideas*, ble skrevet på i den anglo-amerikanske delen av akademia.² Forskere som Skinner, Pocock og John Dunn gikk tidvis hardt til angrep på den rådende filosofisk orienterte tilnærmingen til idéhistorien, som de oppfattet som uhistorisk i sin tendens mot å identifisere "evige" spørsmål eller ideer hos Vestens store tenkere.³ En slik anakronistisk tekstfortolkningsmetode fører ifølge Skinner og andre til at vi ikke tar de samme tenkerne på alvor. Vi forsøker ikke å forstå dem på deres egne premisser. Isteden brukes dagens oppfatning av hva politikk er for noe til for eksempel å identifisere foregripelser av moderne politisk tenkning, til å konstruere kunstige sammenhenger i verkene til ulike forfattere og til å se forbindelser mellom tenkere som bare i en svært generell og utvannet forstand kan sies å ha eksistert. Resultatet blir en rekke historiske myter, som gir seg uttrykk i absurde former for ros og kritikk, der fortidens tenkere blir tillagt meninger om debatter de umulig kan ha ment å bidra til.⁴

Quentin Skinner er den som hardest har frontet denne kritikken, og det er også han som har gått lengst i å artikulere et alternativ.⁵ Imidlertid har andre historikere, som Pocock og Dunn også forfektet samme syn på hvordan den politiske tenkningens historie bør skrives. Etter hvert har deres tilnærming fått så stort gjennomslag

at enkelte har regnet den for å representere en historisk revolusjon av idéhistoriefaget. Nettopp idéhistoriebetegnelsen eller *History of Ideas* har da også tapt noe anseelse, og mange bruker nå heller *intellectual history* eller *history of political thought*. Deres identitet som historikere har altså blitt understreket. Skinner, Pocock, Dunn og flere andre har i denne sammenheng blitt karakterisert som en del av Cambridge-skolen, hvilket henspiller på Skinner og Duns universitet og miljøet for studiet av politisk tenkning der. I det følgende vil jeg fokusere på Skinner og Pockocs metodearbeider, men de bør altså forstås som eksponenter for en bredere tendens.

TALEHANDLINGER OG POLITISKE SPRÅK

Både Skinner og Pockocs avvisning av den eldre filosofiske idéhistorietradisjonen har vært motivert ut ifra et ønske om bedre å forstå de historiske tekstenes mening. I den forbindelse bør det klargjøres hva de "mener med Mening". Inspirert av språkfilosofen J. L. Austin skiller Skinner mellom en språklige ytrings betydning, *hva* ordene som ble brukt referer til, og den samme ytringens intensjon, *hvorfor* ytringen ble brukt i denne situasjonen.⁶ Poenget her er at når man taler, gjør man også noe. Man lover, dømmer, advarer, påstår etc. Enhver språklig ytring har altså en handlingsdimensjon, en performativ så vel som en konstativ karakter. Det er dette Austin og Skinner kaller talehandling. I lys av denne innsikten hevder Skinner at dersom man vil forstå meningen i en språklig ytring må man ikke bare gripe ytringens betydning, men også intensjonen som ligger bak denne. Dette kan illustreres ved følgende eksempel: Dersom en politimann roper til en skøyteløper at isen han går på er tynn, så hjelper det ikke for skøyteløperen bare å forstå hva dette betyr, han må også forstå at politimannen med å rope dette mener å advare ham. Å gripe intensjonen i en slik språklig ytring er selvsagt langt enklere når det er snakk om tale fremfor tekst. Likevel mener Skinner at det er fullt mulig i alle disse tilfellene å komme frem til hvilke intensjoner ulike forfattere måtte ha med sine tekster.

Det er viktig å ha klarhet i hva Skinner mener med intensjon i denne sammenheng, særlig med tanke på at han vil styre klar av den såkalte *intentionalist fallacy*. Når han skriver at hensikten med studiet av politiske tekster er å avsløre forfatterens intensjon med skriftet, mener han altså ikke en eldre hermeneutisk "sammensmelting" med de historiske studieobjektene. Skinner er enig med Gadamer og andre i at dette er umulig, eller i det minst alltid vil innebære en form spekulasjon. Han skiller i den forbindelse mellom motiv og intensjon.⁷ Forfatterens motiv vil vi vanskelig kunne få innsikt i, hvorvidt han var ute etter hevn, om han var motivert av ønske om ære, en høyere sosial posisjon etc. Det betyr imidlertid ikke at vi ikke kan identifisere hva intensjonen med hans skrift var. Hvorvidt forfatteren ønsket å styrke et bestemt svar på et i samtiden viktig spørsmål, om han ville så tvil ved dette, om han ville komme med et radikalt nytt svar, eller kanskje stille et nytt spørsmål, kan vi komme frem til fordi argumentene alltid vil være relatert til felles språklige konvensjoner som reguleres hva som kan sies om et fenomen.⁸ Mens motivet først og fremst vil ligge hos

forfatteren, vil altså intensjonen kunne identifiseres i teksten.

For å kunne identifisere denne intensjonen er vi imidlertid avhengig av å kjenne den historiske konteksten. Først og fremst tenker Skinner her på den språklige eller lingvistiske sammenhengen en tekst inngår i. De overnevnte allmenne konvensjonene for kommunikasjon, som regulerte hva man kunne og ikke kunne si om for eksempel politikk på et bestemt tidspunkt i et bestemt miljø.⁹ Pocock har i denne sammenheng brukt begrepet ”political languages” for å betegne ulike lingvistiske ressurser som er tilgjengelig for de som vil snakke om politikk. Langt på vei tror jeg at slike politiske språk kan sees på som parallelle til Skinners lingvistiske konvensjoner. I en tidlig moderne politisk sammenheng har Pocock beskrevet dem som: ”idioms, rhetorics, specialised vocabularies and grammars, modes of discourse or ways of talking about politics which have been created and diffused, but far more importantly, employed, in the political discourse of early-modern Europe”.¹⁰ Som Pocock har vært inne på kan politiske språk minne mye om Thomas Kuhns paradigmer, i den forstand at de gjerne er utviklet i et bestemt sosialt miljø som en måte å takle en spesifikk problematikk.¹¹ På den måten kan ulike måter å snakke om politikk på åpne og lukke for ulike problemstillinger. Paradigmebegrepet gir imidlertid svært statiske konnotasjoner, hvilket har ledet Pocock til heller å snakke om politiske språk. Dette åpner i langt større grad for en dynamikk, som ser de politiske språknes struktur, *langue*, i konstant forandring etter hvert som den konkrete bruken av begrepene og kategoriene som inngår i dem, *parole*, endrer seg i forsøket på å artikulere opplevde forandringer i den historiske virkeligheten. De politiske språkene representerer altså lingvistiske ressurser som de historiske aktørene kan gjøre bruk av på ulike måter i behandlingen av politiske spørsmål.

En viktig konsekvens av den vekten Skinner og Pocock legger på den lingvistiske konteksten er at de store tenkerne bare kan forstås dersom man også ser på alle de mindre skikkelsene som skrev i samme miljø på samme tid. For å forstå Thomas Hobbes må vi kjenne til de politiske argumentene som Hobbes i hans samtid måtte forholde seg til. Slik har Skinner og Pocock bidratt til å ”demokratisere” faget, i den forstand at de har gjort det mer legitimt å studere ”glemte” skribenter og tenkere som også har bidratt til den lingvistiske konteksten. Samtidig har de klassiske tekstene blitt avmystifisert, og ikke lenger regnet for å eksistere i en ”ren og ubesudlet” sfære for seg, men heller sett på som en del av samtidens harde og til tider ”skitne” politisk kamp. John Dunn insisterer for eksempel på at det er misvisende å beskrive John Lockes politiske skrifter som en ”filosofi”, nettopp fordi man da impliserer en koherens Locke selv var mindre opptatt av i sitt forsøk på delta i den engelske politiske debatten under de religiøse stridighetene mot slutten av 1600-tallet.¹²

Skinner og Pococks historisering av den politiske tenkningen har hatt en klar kobling til det materielle, selv om den språklige

konteksten har blitt gitt mest vekt. Mange mer allment orienterte historikere vil trolig nikke anerkjennende til denne delen av deres teoretiske utgangspunkt og metodiske teksttilnærming. Samtidig har de begge også vært opptatt av å ta avstand fra rene sosio-strukturelle forklaringsmodeller som ser de politiske tekstene som reflekser av underliggende sosiale eller økonomiske sammenhenger. Her ligger det en klar advarsel til tradisjonelle historikere, som ofte litt for lett tyr til forenklet basis-overbygning tenkning. I et strengt (vulgær-) marxistisk perspektiv blir tekstanalysen i ytterste instans overflødig, så sant man kjenner forfatterens sosiale bakgrunn. Særlig Pocock har vært opptatt av å drepe myten om den borgerlige liberalismens seiersgang gjennom engelsk historie fra den ærerike revolusjonen og til i dag.¹³ Til tross for at man kan ”påvise” eksistensen av et handelsborgerskap på 1600- og 1700-tallet i England, var det ikke slik at disse uproblematisk kunne artikulere sine interesser i et ideologisk forsvar. I sine arbeider viser Pocock hvor tørefullt og vanskelig det var å skulle legitimere handelspraksis i denne perioden i møte med en religiøs og politisk begrepsverden som ikke åpnet for annet enn å fordømme den.

Her kommer forhåpentligvis nytten av Skinner og Pococks arbeider til syne for mer allment orienterte historikere. De forsøker å finne en balansegang mellom rent språklige og materielle fortolkningsmetoder. På den måten vil de gripe den politiske tenkningen mellom mening og materialitet. Slik skaper de rom for å undersøke hvordan enkeltaktører forsøker å legitimere sin sosiale praksis gjennom retorikk.¹⁴ Vi er aldri fanget fullstendig i språklige strukturer, men har mulighet til å bevirke endring. I så henseende tar Skinner og Pocock avstand fra mer radikale diskursanalytiske tilnærminger, som utelukkende opererer på det språklige nivået. Den enkelte kan i deres tilnærming bevisst bruke retorikk til å forandre meningsinnholdet i de begreper og kategorier vi bruker for å forstå verden. Slik kan vedkommende utøve makt og innflytelse ved å få andre til å tenke om bestemte problemstillinger på nye måter, eller sagt på en annen måte, ved å omdefinere virkeligheten. Pennen er, som James Tully har sagt, et mektig sverd.¹⁵ Det er nettopp i denne betydningen en tenker kan sies å være ”stor”, altså ikke i den forstand at han kommer på en ”ny idé”, men at han klarer å bruke eksisterende politiske språk på nye måter. Språklig innovasjon kan finne sted fordi svært mange av våre begreper er av evaluativ og deskriptiv karakter. Å karakterisere en person som sparsommelig for eksempel, innebærer ikke bare å beskrive en egenskap, men også til en viss grad en moralsk vurdering av personens handlinger. Begrepenes flertydighet gjør dem manipulerbare. Poenget er imidlertid at man hele tiden må jobbe innenfor rammene av det gamle vokabularet i forsøk på å endre og utvikle et nytt. Man må, som Skinner sier det, gå baklengs inn i krigen.

Denne teksttilnærmingen har vært heftig debattert, særlig på 1970 og 80-tallet.¹⁶ Imidlertid ser kritikken mot Skinner og Pocock ut til å ha prelet av. I svært liten grad har de endret sine metodologiske grunnstandpunkter. Jeg vil ikke forfølge denne debatten videre her,

men heller se på to konkrete eksempler på ”teori i praksis”, hvordan Skinner og Pococks tekstfortolkningsmetode har blitt anvendt i studiet av politisk tenkning.

EKSEMPEL I: NICCOLÒ MACHIAVELLI OG DEN KLASSISKE REPUBLIKANISMEN I RENESSANSENS ITALIA

Helt sentralt i forfatterskapet til Quentin Skinner, J. G. A. Pocock og mange av historikere som har delt deres metodiske utgangspunkt har stått avdekkingen av en klassisk republikansk tradisjon for politisk tenkning i det tidlig moderne Europa.¹⁷ Machiavelli, med sin bok *Discorsi*, har en helt sentral plass i denne tradisjonen, som har sine røtter i de italienske bystatenes kamp for selvstyre og uavhengighet fra de tysk-romerske keiserne i middelalderen. I forsøkene på å artikulere et ideologisk forsvar for deres system med valgte ledere fremfor et arvelig kongedømme grep bystatenes forsvarere tilbake til retorikere, filosofer og historikere fra antikkens Roma, fortrinnsvis til tilhengerne av republikken, deriblant Sallust og Cicero. Mange fant også argumenter til fordel for republikken i Aristoteles sin *Politikken*, som dukket opp i Europa igjen mot slutten av 1200-tallet. Sitt fulle uttrykk fikk den republikanske ideologien først i renessansen på 1400 og 1500-tallet, og da særlig i Venezia og Firenze. Sentralt i den republikanske politiske tenkemåten, også kalt *civic humanism*, sto insisteringen på at den enkelte borgers og republikkens frihet sto i et gjensidig avhengighetsforhold til hverandre. Borgerens frihet ble sikret gjennom republikkens frihet, og republikkens frihet var avhengig av borgernes egen frihet. Frihet i denne sammenheng var ikke noe privilegium gitt av en fyrste, men innebar å være uavhengig av andre, og ble i henhold til romerretten kontrastert med det å være slave. Tanken her var at dersom man hadde en slik fri eller uavhengig posisjon ville man være i stand til å utvise dyd, et begrep som kunne spesifiseres i ulike retninger, men som generelt innebar å tilsidesette egeninteressen og vie seg til det allmenne beste. I tråd med Aristoteles kunne dette fremstilles ikke bare som en nødvendighet for å bevare den enkelte borgers frihet, men også som en del av det å være et helt menneske. For å realisere sitt potensial som et politisk vesen, et *Zoon Politikon*, måtte man ta del i den politiske aktiviteten som lå i det republikanske borgeridealet.

Slik utviklet det seg etter hvert et sterkt forsvar for den republikanske styreformens i byer som Firenze og Venezia. Likevel var tvilen sterk omkring hvorvidt republikken ville være i stand til å holde seg stabil og fri, noe som hang sammen med både den svært omskiftelige politiske situasjonen i Italia og den augustinske kristne forestillingen om at stabilitet og fullkommenhet bare kunne oppnås i den hinsidige. Pocock har argumentert for at det var dette problemet Machiavelli tok opp i *Discorsi*.¹⁸ Nærmere bestemt var han opptatt av hvilke grep republikken måtte gjøre for å håndtere og overvinne *Fortuna*, som representerte uregjerlige ytre omstendigheter og som lett kunne virke mot forfall. I det hele tatt betoner Pocock

sterkt betydningen av, Machiavellis og hans samtidiges tendens til å oppfatte historien som syklisk, i form av stadig forfall og regenerasjon. Et slikt mønster gjenfant de hos Aristoteles i hans klassifisering av styreformer, og i den greske historikeren Polybius sine verker om romersk og gresk historie. I *Discorsi* var Machiavelli særlig opptatt av nettopp hvordan en republikk skal holdes fri og stabil. Sentralt her står for det første tanken om at den enkelte borger måtte ha en uavhengig posisjon gjerne knyttet til en økonomisk evne til å stille med våpen, for å kunne besitte dyd og bidra til sin egen og republikkens frihet. Machiavellis republikk hadde altså et betydelig demokratisk aspekt, selv om også han hadde betenkeligheter med tanke på borgerbefolkningens evne til fylle sin politiske rolle. For å bøte på det sistnevnte problemet opererte Machiavelli og andre med en blandet konstitusjon som den ideelle styreform. Den blandede konstitusjon, som regulerte kravene om politisk deltakelse fra den ene, de få og de mange, skulle sørge for at den nødvendige dyd ble opprettholdt til tross for at deler av borgerbefolkningen svikket. Tanken var her at de som hadde vist seg best i stand til å handle til det allmenne beste også skulle få mer politisk innflytelse, som et aristokrati. Alt for at republikken skulle holde seg fri og stabil.

Det er også denne tankegangen som gjennomsyrrer Machiavellis *Fyrsten*, i følge Skinner og Pocock. Boken kan bare forstås dersom den sees i sammenheng med andre såkalte rådgivningsbøker for fyrster. Det Machiavelli gjør er å kaste vrak på den gjengse fortolkningen av dyd som utøvet gjennom særlig rettferdighet, det å gi en hver det som tilkommer ham, samt en rekke andre strenge ”puritanske” egenskaper.¹⁹ Hans begrep om dyd, *virtù*, har langt på vei blitt til noe annet, i det Machiavelli insisterer på at det kan være nødvendig å kaste vrak på rettferdighet for en fyrste som er i en ”ny” situasjon, i form av for eksempel å ha erobret et område, som han da ikke kan legitimere ved appellerer til historien. Nødvendig fordi bare slik kan fyrsten stabilisere og kontrollere situasjonen, og hindre at uhåndterlige *Fortuna* spiller han et puss. I et slikt lys blir det også klart at vårt moderne syn på Machiavelli, som apologet for kynisk maktpolitikk, ikke blir dekkende som forklaring på hva det er han faktisk gjør i de to overnevnte verkene. Opphavet til vår moderne oppfatning av Machiavelli må altså heller søkes annensteds.

EKSEMPEL II: JAMES HARRINGTON OG DEN KLASSISKE REPUBLIKANISMEN I ENGLAND

Som nevnte har det stått sentralt for både Pocock og Skinner å avdekke en republikansk politisk tradisjon i det tidlig moderne Europa. Altså var det ikke bare i renessansens Italia at slik tenkning slo rot. I England viste det seg at opposisjonelle i Parlamentet under borgerkrigen på 1600-tallet kunne identifisere seg med den italienske republikanske erfaringen og gjøre bruk av deres politiske språk i kampen mot Charles Is aspirasjoner om å styre eneveldig. Akkurat når og hos hvem dette først ble artikulert er det uenighet om, men ikke det faktum at en slik talemåte ble tatt i bruk. Særlig viktig ble insisteringen på at den engelske konstitusjonen opprinnelig

var blandet, og at kongemaktens forsøk på å tilrive seg makt fra parlamentet var et forsøk på å slavebinde folket og kaste hele landet ut i despoti. I en fri republikk, på engelsk kalt Commonwealth, kunne ikke kongemakten besitte en forordningsmakt som muliggjorde despotisk arbitrært styre. All lovgivning måtte skje via parlamentet, dersom England skulle forbli fritt. Dette fordi den blotte muligheten av å bli underkastet noen andre vilje betydde at man i henhold til romerretten var ufri, eller med andre ord en slave.²⁰ Dermed var man heller ikke i stand til å fylle sin rolle som borger, noe som truet hele republikken.

Spesielt viktig i formidlingen av den republikanske tradisjonen fra de italienske bystatene til borgerkrigens England var James Harrington og hans verk *Oceana* fra 1656.²¹ Nettopp oppdagelsen av Harrington og hans betydning for engelsk politisk debatt på 1600 og 1700-tallet har vært sentralt ”funn” for de historisk orienterte idéhistorikerne. Harrington tok opp Machiavellis insistering på at en fri republikk var avhengig av borgere under våpen, og koblet argumentet opp til en historisk forestilling om frie jordeiende bønder som grunnlaget for en opprinnelig engelsk republikk. Bøndene (freeholders) var i kraft av jorda de eide i stand til å stille med våpen. Harringtons forestilling om den engelske blandede konstitusjon var langt mer radikal og demokratisk enn hva andre opposisjonelle hadde forfektet. Kongens posisjon var nærmest overflødig og adelens rolle sterkt redusert, noe som hang sammen med Harringtons ambisjon om å støtte opp om Cromwells styre. Likevel skulle hans grunnleggende forestilling om privat jordeiendom som utgangspunkt for et republikansk, uavhengig borgerideal komme til å bli viktig også etter restaurasjonen i 1660. Stuart-monarkenes motstandere blant den jordeiende adelen med base i overhuset, kunne nemlig lett identifisere seg med Harringtons uavhengige borgersoldater.²² Riktig nok var det nødvendig å modifisere Harringtons radikale tolkning av den engelske konstitusjonen som blandet, men så fort det var gjort viste et slikt politisk språk seg effektiv i angrepene på Charles IIs forsøk på å bygge opp en base av støttespillere i underhuset og opprette en stående hær. Det sentrale begrep i disse debattene var ikke *Fortuna*, men degenerasjon eller forfall (engelsk: corruption), i den forstand at de som satt i underhuset og var betalt av kongemakten hadde mistet sin uavhengighet. De var ikke lenger frie borgere i stand til å fylle sin politiske rolle. Det samme ville også skje dersom kongemakten lyktes i å bygge opp en stående hær, fordi den enkelte borgers evne til å stille med våpen nettopp ble sett på som fundamentalt for republikkens frihet og stabilitet.

Etter den ærerike revolusjon i 1688 fortsatte en slik politisk talemåte å være attraktiv for de som opponerte mot den sterke stilling Robert Walpole og Whig-partiet etter hvert oppnådde. Også utover på 1700-tallet dreide mye av debatten seg om regjeringens forsøk på å knytte til seg støttespillere og bygge opp en stående hær. Faktisk i en slik grad at det republikanske politiske språket og disse spørsmålene også var sentrale i retorikken til de amerikanske revolusjonære i 1760-70 årene.²³ Harringtons politiske talemåte og hans modell,

om enn endret, med røtter i renessansen og med idealer hentet fra den romerske republikken, viste seg altså svært innflytelsesrikt gjennom store deler av 1700-tallet, selv om den etter hvert møtte motstand i et England preget av en verdensomspennende handel og et finansielt system som stadig vant sterkere forfeste. Dersom man aksepterer Skinner og Pococks analyser er det liten tvil om at det er Harrington, og ikke John Locke, som inntar den sentrale plass som premissleverandøren for den engelske og amerikanske politiske tenkningen fra Stuart-monarkenes restaurasjon i 1660 og frem til dem amerikanske revolusjonen i 1776.

KONKLUSJON

Den såkalte historiske revolusjon i idéhistoriefaget kan vel neppe lenger sies å være noe nytt fenomen. Tross alt er det nesten 40 år siden de første metodiske og empiriske arbeidene begynte å komme ut. Tradisjoner, så vel i politikken som i akademia er imidlertid seige strukturer og jeg tror fortsatt det finnes et innovativt potensial i Skinner og Pococks teoretiske utgangspunkt og metodiske tilnærming. For masterstudenter i historie ved universitetet i Oslo, som på bakgrunn av undervisningen først og fremst kjenner den senere tids teoretiske og metodiske nyvinner fra sekundærlitteratur og under ”mystiske” og lite konkrete betegnelser som ”den språklige vendingen”, er det liten tvil om at Skinner og Pocock kan ha mye å tilby. Først og fremst ved å presentere en mulig teoretisk posisjon når det gjelder forholdet mellom språk og virkelighet, og en relativt konkret metode for å fortolke tekster ut ifra dette. Kanskje vel så viktig er det også at de om ikke annet tvinger en til å tenke gjennom denne problematikken. I tillegg er historien om deres opprør og gjennombrudd i idéhistoriefaget inspirerende i seg selv, og et godt eksempel på hvordan et teoretisk og metodisk grunnlag kan hjelpe en til å utfordre eldre autoriteter og ”hamre ut” et rom i historiografien. Beskyldninger om at idéhistorien reduseres til et antikvarisk prosjekt til tross, det er liten tvil om at den historiske revolusjonen har brakt mye ny kunnskap frem i lyset og kraftig utfordret eldre forestillinger om hvordan politikk ble forstått i det tidlig moderne Europa.

NOTER

¹ Hampshsher-Monk, Iain (2001): ”The history of political thought and the political history of thought”, i Dario Castiglione og Iain Hampsher-Monk (red.), *The History of Political Thought in National Context*, Cambridge, s.168

² Pocock, J. G. A. (1962): ”The History of Political Thought: A Methodological Enquiry”, i Peter Laslett og W. G. Runciman (red.), *Politics, Philosophy and Society*, Oxford; Dunn, J. (1968): ”The Identity of the History of Ideas”, *Philosophy*, 43, s. 85-116; Skinner, Q. (1969): ”Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *History and Theory*, 8, s. 3-53

³ Man kan argumentere for at Reinhardt Koselleck, som det også kan leses om i dette nummeret av Fortid, har vært involvert i noe av det samme prosjektet, men da i en tysk kontekst. Se Richter, Melvin (2001): ”A German version of the ‘linguistic turn’: Reinhardt Koselleck and the history of political and social concepts”, i Dario Castiglione og Iain Hampsher-Monk (red.), *The History of Political Thought in National Context*, Cambridge, s. 67f

⁴ Skinner 1969, s. 7-30

⁵ For en sammenhengende gjennomgang av Skinners teoretiske utgangspunkt og

metodiske tilnærming, se Skinner, Quentin (2002a): *Visions of Politics Volume I Regarding Method*, Cambridge

⁶ Skinner 2002a, s. 79

⁷ Skinner 2002a, s. 90ff

⁸ Skinner 2002a, s. 120

⁹ Skinner 2002a, s. 114ff

¹⁰ Pocock, J. G. A. (1987): ”The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice”, i Anthony Pagden (red.) *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, Cambridge, s. 21

¹¹ Pocock, J. G. A. (1972): *Politics, Language and Time. Essays on Political Thought and History*, London, s. 13

¹² Dunn, John (1969): *The Political Thought of John Locke. An Historical Account of the Argument of the “Two Treatises of Government”*, Cambridge

¹³ Pocock, J. G. A. (1985): *Virtue, Commerce and History. Essays on the History of Political Thought, chiefly in the eighteenth century*, Cambridge

¹⁴ Skinner 2002a, s. 145-158

¹⁵ Tully, James (1989): ”Introduction”, i James Tully (red.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, Princeton

¹⁶ For en god oppsummering se Janssen, Peter L. (1985): ”Political Thought as Traditionary Action: The Critical Response to Skinner and Pocock”, *History and Theory*, Vol. 24, Nr. 2, s. 115-146

¹⁷ Det sentrale verket er fortsatt Pocock, J. G. A. (1975): *The Machivellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton

¹⁸ Pocock 1975, s. 183-218

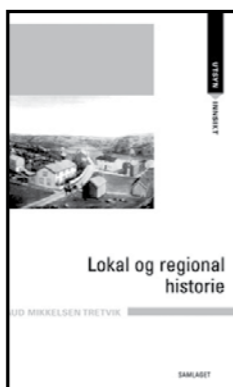
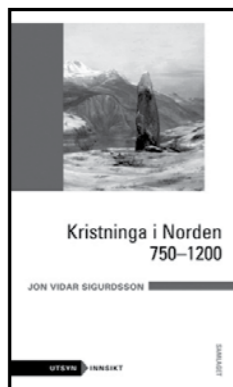
¹⁹ Skinner, Quentin (2002b): *Visions of Politics Volume II Renaissance Virtues*, Cambridge, s. 142-148

²⁰ Skinner, Quentin (2003): ”States and the freedom of citizens”, i Quentin Skinner og Bo Stråth (red.), *States & Citizens*, Cambridge, s. 12-15

²¹ Pocock 1975, s. 384

²² Pocock 1972, s. 115-120

²³ Se Pocock 1975, s. 506-553 og Bailyn, Bernard (1967): *The Ideological Origins of the American Revolution*, Harvard, s. 22-55. Dette er forøvrig et omstridt og mye diskutert tema. For en oppsummering, se Gibson, Alan (2000): ”Ancient, Moderns and Americans. The Republicanism-Liberalism Debate Revisited”, *History of Political Thought*, Vol. XXI, No. 2, s. 261-306

Steinar Imsen
Noregs nedgang

Jon Vidar Sigurdsson
**Kristninga i Norden
750-1200**

Ingar Kaldal
**Frå sosialhistorie til
nyare kulturhistorie**

Øystein Rian
**Embetsstanden i
dansketida**

Ståle Dyrvik
**Den demografiske
overgangen**

Aud Mikkelsen Tretvik
**Lokal og regional
historie**

Randi Rønning Balsvik
**Afrika i eit historio-
grafisk perspektiv**

Ståle Dyrvik
Året 1814

Hallvard Tjelmeland
Den kalde krigen
(Kjem april 2006)

UTSYN

INNSIKT

UTSYN / INNSIKT er Samlagets serie med korte innføringsbøker i historiske emne. Bøkene tar for seg eit vidt spekter av forskingsfelt, frå sentrale tema i Noregs- og verdshistoria til kulturhistoriske og fagteoretiske problemstillingar.

WWW.SAMLAGET.NO

Det Norske Samlaget

MODELLESEREN – EN LITEN GAVE TIL HISTORIKERNE?

Tanken om at det “i” en tekst skulle finnes “lesere” som kan tjene som forbilder for faktiske lesere, virker trolig lite fristende for realitetsorienterte historikere. Av en viss pedagogisk interesse, kanskje. Og at tekster er myntet på bestemte lesere eller målgrupper, er åpenbart. Men “lesere-i-teksten”? Slikt kan lett framstå som litteraturvitenskapelig tankespinn. I denne artikkelen vil jeg likevel forsøke å vise at ideen kan være nyttig nettopp for historikere i deres uavlatelige arbeid med kilder, tekst og tolkning.

 JOHAN L. TØNNESSON, professor i sakprosaforforskning, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, UiO

La oss starte nettopp med det pedagogiske: Tenk deg at du skal skrive en lærebok i historie for ungdomsskolen. Da må du skrive på en slik måte at læreren kjenner seg hjemme i teksten. Historielæreren, som fremdeles har innflytelse på hvilke historielærebøker som skal kjøpes inn, må et godt stykke på vei få bekreftet sin egen måte å tenke på. Samtidig må eleven kunne identifisere seg med mye av det du skriver. Elevmassen kan dessuten deles inn i to hovedtyper: De som kun leser for å pugge til prøve og de som åpner boka med en viss faglig interesse. Dermed vil du gjøre klokt i å legge opp til tre ulike lesemåter: lærer-, puggeelev- og interesseelev-lesemåtene. Det er slike *adekvate lesemåter* eller *tekststrategier* som den italienske semiotikeren (tegn-forskeren) og forfatteren Umberto Eco (f. 1932) ga navnet Modellesere i 1979.¹ At han særlig i begynnelsen tenkte seg at det kun finnes én Modelleser, skal vi ikke dvele ved her, men bare slå fast at lærebokforfatteren gjør klokt i å konstruere tre ulike Modellesere i sin tekst.²

HVORFOR “LESERE”?

Men hvorfor kalle disse tekststrategiene eller lesemåtene for *lesere*? For å svare på dette, kan vi låne øre til en annen tekstteoretiker, den russiske litteraturforskeren og filologen Mikhail Bakhtin (1895-1975). I en berømt artikkel som han skrev for vel femti år siden – *Spørsmålet om talesjangrene*³ – hevder han at alt vi sier foregriper én eller flere svarende ytringer. Hvis dette er riktig, må han også ha rett i sitt andre hovedpoeng: At alle ytringer – og dermed tekster – grunnleggende sett er dialogiske. Et svært enkelt eksempel på Bakhtins to poenger kan være spørsmålet “Hvor mye er klokka?” Spørsmålet foregriper to mulige hovedsvar: a) “Jeg vet ikke”, og b) “Klokka er [et klokkeslett]”. I en spesiell kontekst kan det selvsagt tenkes andre svar, for eksempel “Ikke særlig mye”, og i et modernistisk dikt kunne det foregripe svaret like gjerne være “Tomhet”. Men i en alminnelig samtale vil de to hovedsvarene ovenfor være de relevante. I sitt tidlige forfatterskap var Eco opptatt av å åpne teksten – også sakprosaeteksten – for dens mange mulige

tolkninger, og her gjorde han en viktig innsats. Både historikere og litteraturforskere har ofte vært for opptatt av å gi sine kilder og verk én, korrekt fortolkning. Men da vidåpne tolkninger kom på moten på 1970-tallet og mange av Ecos kolleger nærmest ga leserne frie hender til å tolke som de ville, strammet han inn og minnet om at det faktisk er mulig å skille mellom rimelige, adekvate tolkninger og de inadekvate. Å ha som utgangspunkt at en mann forventer svaret “Tomhet” når han spør deg om klokka på gata, er for eksempel urimelig.

Et mindre enkelt – og nesten tilfeldig valgt – eksempel når vi skal lete etter foregrepne svar, kan være følgende setning fra Jens Arup Seip:

Når Stang ikke tok avskjed etter at unionsforslaget var nedstemt i stortinget, hadde det også sammenheng med en forandring som var foregått i hans politiske syn, som gjorde det naturlig for ham å følge sin lyst i dette stykke.⁴

Hva slags svarende reaksjoner kan denne ytringen sies å foregripe? Kanskje den velvillige “ja, la oss da høre om forandringen i Stangs politiske syn” eller den motvillige “Her skal altså Seip konstruere en politisk-ideologisk forklaring når sannheten er at det var Stangs sterke samvittighet som forbød ham å trekke seg på det tidspunktet.” Men hvorfor akkurat disse to og ikke andre svarende ytringer? Her er det Modelleseren kommer inn som et nyttig begrep. De relevante, svarende ytringene kommer fra Modelleserne. Kjenner vi disse “leserne”, kan vi også forutsi mange av svarene og derved langt på vei kartlegge både det skrevne og det uskrevne i teksten. De irrelevante svarene derimot, de som gir en mer villedende enn veiledende forståelse av teksten, kommer fra “ikke-modellesere”. Hvis det ikke finnes klare spor av “moralforklarings-leseren” i Seips tekst, er denne “leseren” en ikke-modelleser. Også ikke-modelleseren kan altså identifiseres i teksten, men kun gjennom sitt fravær. Også de hjelper fram en rikere forståelse av hva teksten er og ikke er. For ordens skyld: Modellesere kan gjerne være uenige med forfatteren, men deres foregrepne svar må kunne leses ut av teksten uten bruk av fri fantasi.

Men igjen, hvorfor Modell-lesere? Når vi skriver tekster, og ikke minst når vi skal forsøke å forstå dem i sitt meningsmangfold, er det tjenlig å identifisere *systemet* av svarende reaksjoner, og dette systemet lar seg, tror jeg, best forstå ved å gi de ulike lesemåtene personlige egenskaper. En “lesemåte” eller en “strategi” kan ikke føre dialog. Mennesker og menneskeskikkelser kan, og dem kan vi identifisere gjennom deres egenskaper. Hvilke egenskaper, hvilken kompetanse og hvilket historiesyn har de Modelleserne som finnes innskrevet i Seips bok? Det er gode spørsmål å stille, og for å finne svarene må vi både lese nøye i teksten og i dens kontekster. Det skal vi ikke gjøre her, men litt lenger ute i artikkelen skal vi gå noe mer samvittighetsfullt inn i en tekst skrevet av en av Seips etterfølgere.

INTENSJON VERSUS INTENSJONALITET

Ved å starte med lærebokseksemplet og ved å gjengi Ecos begrep “tekststrategi”, risikerte vi imidlertid å legge opp til en misforståelse:

At enhver forfatter bevisst konstruerer sine modellesere. Så er ikke tilfelle. At Seip i 1945 verken kunne kjenne begrepet Modelleser eller litteraturforskeren Wolfgang Iersers noen år eldre og mer berømte ”Den implisitte leser” da han skrev sin bok i 1945, sier seg selv, og det er i og for seg heller ikke relevant. Men Seip har neppe, på tross av at han var en meget reflektert skribent, bevisst bygget opp bestemte lesere i teksten. Han har altså neppe hatt full oversikt over de relevante, svarende reaksjonene som hans ytringer foregrep. Mange av oss har erfart at gode lesere kan finne ting i tekstene våre som vi ikke selv var oppmerksom på, men som likevel opplagt ligger der når vi ser etter. Her kommer skillet mellom intensjon og *intensjonalitet* inn. Intensjonaliteten, som er et spennende og ganske vanskelig fenomenologisk begrep, skal her kort forklares som “rettethet”: Teksten er “rettet” mot bestemte temaer, tolkninger – og altså foregrepne svar. Den bevisste intensjonen er den vi kan skrive ned i noen målformuleringer, men denne utgjør ofte bare en del av intensjonaliteten. Mange vil nok se det som et mål at intensjon og intensjonalitet er identisk, mens andre har erfart at ikke-intenderte budskap faktisk kan gjøre teksten bedre, hvis det ikke er altfor stor avstand mellom de to, selvsagt.

HVA ER MODELLESEREN OG HVORDAN KAN DENNE IDENTIFISERES?

La oss nå forsøke å definere og forklare begrepet Modelleser noe nærmere.⁵ *Modelleserne er adekvate lesemåter eller lesere-i-teksten som faktiske lesere kan strekke seg mot og etterlikne under lesningen. En bestemt Modelleser behøver ikke ha de samme egenskapene som en bestemt målgruppe.* Selv om Modelleser A har klare fellestrekk med empirisk (faktisk) leser A', hindrer ikke dette den empiriske leseren i også å strekke seg mot for eksempel Modelleser B. Den puggende elevleseren kan eksempelvis forsøke å følge den interesserte elevmodelleseren i tillegg til sin mer opplagte rollemodell i teksten. En slik “overgang” er selvsagt enhver ambisiøs lærebokforfatteres drøm.

Modelleserne inngår i tekstens intensjonalitet. Dette innebærer som nevnt ikke at tekstens avsender har hatt en bevisst intensjon om å konstruere bestemte Modellesere, men at teksten er “rettet mot” bestemte fortolkninger.

At Modelleserne er lesere-i-teksten innebærer ikke noen påstand om et skarpt skille mellom tekst og kontekst. Dersom man for eksempel fjerner den skole-institusjonelle innpakningen og dermed også spørsmålene og arbeidsoppgavene i en historielærebok og gir hovedteksten ut som en allmenn historiebok, vil konteksten være så vidt endret at Modelleserne blir forandret – kanskje vil én eller flere nye dukke opp i stedet, Modellesere som tidligere bare lå latent i teksten.

I avhandlingen *Tekst som partitur* fra 2004 har jeg foreslått følgende prosedyre for å identifisere modelleserne:

- identifisering av ulike situasjonskontekster og deres kommunikative formål
 - undersøkelse av relevante retoriske strategier
 - fortolkning av eksplisitte spor i teksten
 - rekonstruering av rimelige, svarende reaksjoner på konkrete ytringer
- «Slik analyse forutsetter», skriver jeg, «inngående, gjerne innforlivet, kjennskap til normer og atferd i de aktuelle sosiale felt.» (s. 145)

Vi nå skal gi noen smakebiter på hvordan modelleseranalyse kan arte seg i praksis og følge punktene a-d i prosedyren.⁶ Teksten vi søker Modellesere i er historikeren Finn Olstads artikkel «Nye perspektiver på arbeiderbevegelsens vekst og fall» som stod trykt i årboka *Arbeiderhistorie* i 2000.⁷

A) “ULIKE SITUASJONSKONTEKSTER OG DERES KOMMUNIKATIVE FORMÅL”

Olstads ærend, eller altså “kommunikative formål”, med artikkelen der han sitter og skriver er trolig åpenbart for alle som leser et stykke ut i teksten: Han vil anbefale “diskursanalytisk” teori overfor sine kolleger innen arbeiderhistorie etter å ha blitt sterkt inspirert av en skribent i tidsskriftet *Social History*, Miguel A. Cabrera. Etter Olstads oppfatning innebærer en tilslutning til diskursteorien at man må si farvel til den klassiske sosialhistoriens forklaringsmodeller og innføre nye. Blant annet må det tenkes nytt og annerledes om begrepene “klasse” og “identitet”, og enkle årsaksforklaringer mellom materielle og immaterielle prosesser må forkastes. Her står han overfor betydelige retoriske utfordringer – i tillegg til de teoretiske som vi ikke skal ta opp her. “Situasjonskonteksten” – et vanlig begrep innen dagens tekstforskning og sentralt i den såkalte “kritiske diskursanalysen” – identifiseres for det første gjennom *deltakerne*: For de fleste sannsynlige lesere av *Arbeiderhistorie* er eksistensen av sosiale klasser noe ganske opplagt, og de vil stritte imot Olstads forsøk på gjøre hele klassebegrepet til et rent språklig fenomen. “Identitet” kan nok være et begrep å forhandle om, men uansett forholdet til marxisme er nok de fleste leserne så vidt tradisjonelle historikere at en avskaffelse av årsaksforklaringer byr dem sterkt imot. “Hva skal historiefaget by på om ikke forsøk på å forklare ulike begivenheter og utviklingstrekk?”, vil de ventelig spørre.

Olstad hevder imidlertid selv i ettertid at han også hadde et annet formål med å skrive artikkelen:

Som utdannet sosialhistoriker har det for meg vært en lang bevegelse hvor jeg har blitt stadig mer tvilende til sosialhistorien, ja grunnleggende kritisk, til de grunnkonsepsjoner som sosialhistorien hviler på. Jeg tror deres tid er forbi og at man må begynne å finne ut av andre ting. Når man altså befinner seg på leting og synes man endelig har funnet noe, blir en slik artikkel et egnet medium for offentlig å ”se lyset”. Da jeg hadde lest Cabreras om diskurs, slo det meg at ”Ja, sånn kan man se det, her begynner det å nærme seg”, og jeg hadde behov for å klargjøre dette for meg selv, dernest å initiere en debatt.⁸

Han skriver altså for å klargjøre sine egne tanker. Dette er trolig en viktig dimensjon ved faglig skriving: Vi tenker gjennom skriften og diskuterer langt på vei med oss selv mens vi skriver. Slik blir teksten flerstemmig – med både flere forfatterstemmer og Modellesere involvert. Denne typen flerstemmighet behøver det ikke bli dårligere kommunikasjon av.

Den konkrete lesesituasjonen vet vi selvsagt lite om. Men etter å ha skrevet to viktige og anerkjente avhandlinger om norsk arbeiderhistorie og ikke minst den ambisiøse debattboka *Arbeiderklassens vekst og fall*, er Olstad godt kjent i fagmiljøet, og mange lesere finner nok fram denne artikkelen i årboka for å høre hva Olstad er opptatt av for tiden. Én slik kollega er Terje Halvorsen, som går nysgjerrig, men sterkt kritisk inn i artikkelen. Jeg har intervjuet ham, og i utskrivningen fra båndopptaket har jeg benyttet en transkripsjonsteknikk som skal få fram det særskilt meningskapende ved muntlig tekst. Halvorsen snakker ikke mer nølende enn folk flest, men normalt fjerner man “eh” og liknende når man skriver ut intervjuer. Lesere som ikke er vant til slik transkripsjon vil kunne få et feilaktig bilde av Halvorsen som lite velformulert. Prøv i stedet å legge merke til den rike refleksjonen i det Halvorsen sier, en refleksjon som ellers lett kan bli skåret vekk når tale gjøres til skrift:

Eh, for *meg* er det ikke uten videre rimelig å å bli med Finn Olstad videre på denne ferden, det er det ikke. Men eh, men jeg, samtidig så mener jeg man må være åpen til å *diskutere*, eh nye måter å se det på, man må ikke lukke seg for, når man blir utfordra, så sånn sett så syns jeg jo det er spennende, og så får man vurdere det, og se om i hvilken grad man syns dette er fruktbar og gir mening, jeg kan nok se, se at vi på visse absolutt kan være *det*, det mener jeg absolutt. Eh, på den annen side, da, hvis, i den grad jeg vil holde fast på tradisjonelle oppfatninger, blir jeg jo da i hvert fall oppfordra til å begynne det bedre, og det er jo bare, forsåvidt bare positivt at jeg tvinges til det, så jeg er litt eh ambivalent.⁹

I situasjonskonteksten har vi altså å gjøre med en forfatter som vil diskutere med seg selv og overbevise andre. Hvis Halvorsen er en typisk leser – noe det er gode grunner til å tro – er ikke denne leseren klar til å la seg overbevise, men innstilt på å ta tekstens resonnementer på stort alvor.¹⁰

B) RELEVANTE RETORISKE STRATEGIER

Olstads artikkel følger et eldgammelt retorisk hovedskjema: Først skal han oppnå troverdighet overfor, og tillit fra, leserne. Dette kaller retorikken å bygge *etos*. Det gjør han blant annet ved å kritisere sine egne tidligere skrifter, ja, han anklager noen av kritikerne av *Arbeiderklassens vekst og fall* for ikke å ha vært radikale nok i sin kritikk av ham! Dernest skal han “dosere” sitt faktiske budskap om diskursanalysen (logos). Ettersom han vet at mange av hans adressater er dypt skeptiske – ikke minst til selve ordet “diskurs” som har fått en særegen og sterkt negativ valør i mange norske miljøer – må han fortsette å bygge tillit underveis, ikke minst skjer dette

gjennom formuleringen:

Jeg har lenge strittet imot uttrykket diskurs: En motesak, vel-egnet for dem som pynter seg med ord. Ofte brukt banalt eller feilaktig i betydningen diskusjon. En hemsko hvis en vil skrive folkelig og forståelig, i tråd med de beste av våre forgjengere.¹¹

Her viser han altså at han tilhører den sannsynlige majoriteten blant norske arbeiderhistorikere som misliker uttrykket “diskurs”. At han selv har benyttet ordet i faglig debatt sju år tidligere, nevnes naturlig nok ikke, det ville ha svekket den retoriske effekten.¹² Logos-delen av artikkelen inneholder ellers mye nøktern argumentasjon. Men denne strykes opp av de følgende fire nesten identiske formuleringene «Innenfor diskursteorien kan vi ikke formulere oss slik», «Innenfor diskursteorien kan vi ikke tenke slik», «I diskursanalysen kan vi ikke tenke slik» og «I diskursanalysen kan vi ikke nøye oss med så enkle resonnementer».¹³ Den litt manende tonen i disse ytringene aktiviserer det retoriske bevismidlet *patos*, som skal sette leseren i bevegelse. Som ventet finnes det også atskillig *patos* på slutten, men her er det kombinert med et forsonende forsøk på å innlemme deler av den tradisjonelle tenkemåten i den nye.

Den viktigste delen av den retoriske analysen i min avhandling bestod imidlertid i å forsøke å finne ut hvilke “topoi”, altså hvilke “steder” i retorikkens hage som de ulike ytringene kunne plasseres i. Disse stedene knyttet jeg til de tre bevismidlene. En typisk *etos-topos* var for eksempel “Jeg er ikke noen nyfrelst svermer som fornekter virkeligheten eller verdien av tidligere empiriske funn og resultater.” En like typisk *patos-topos* var «Vår felles teoretiske tradisjon må fornyes radikalt» mens en beslektet, men mer nøktern *topos* av *logos*-typen var «Vår felles teoretiske tradisjon har mange svakheter». De rundt 100 *topos*ene fordelte jeg så i ca 20 *topos*grupper, og jeg gjennomførte en imaginær “meningsmåling” for å undersøke de ulike *topos*gruppens sannsynlige appell hos mulige modellesere.

C) EKSPLISITTE SPOR I TEKSTEN

Det finnes en rekke spor av modellesere tilsvarende dem i sitatet ovenfor, det om Olstads påståtte stritting mot ordet “diskurs”. Her bygges det opp under en skeptisk eller kanskje til og med antagonistisk modelleser. De mest tydelige sporene for øvrig er nok de andre tekstene som diskuteres underveis: Et utvalg andre historikere refereres og siteres på en måte som plasserer teksten i en klar historievitenskapelig tradisjon og tilfører den stemmer som kan tjene som orienteringspunkter for leserne. Som sannhetsvitne for sin egen posisjon finner vi kun den nevnte Cabrera. Olstad varter altså ikke opp med Foucault, Jenkins eller Sandmo, og bidrar dermed lite til å bygge opp den diskursorienterte meningsfellen som modelleser. I samme retning virker Olstads hyppige bruk av pronomenet ‘vi’, som ofte brukes i betydningen “vi historikere med hang til klassisk sosialhistorie”, jf. hele artikkelens åpningssetning « Stadig bør vi etterse, skjerpe og fornye våre redskaper».¹⁴

D) REKONSTRUERE RIMELIGE, SVARENDE REAKSJONER PÅ YTRINGER

Det er kanskje litt frekt å benytte det historievitenskapelig tunge begrepet “rekonstruksjon” om en analysemåte som går ut på å tenke seg ulike lesertypers respons på enkeltutrytningene i en tekst. Vi skal straks se på en “analyseprotokoll” hvor vi skal foreslå mulige leseresponser. Men er det ikke bare fortolkerens egen fantasi som mobiliseres når han skriver inn «Å fysj, også du min Brutus!» som en sannsynlig respons fra en motvillig leser første gang ordet ‘diskurs’ dukker opp i Olstads artikkel? Svar: For det første må vi alltid benytte vår fantasi under fortolkning – vi lar bare ofte være å stille selve fortolkningen til skue. Men for det andre må man kunne argumentere for at fortolkningen er rimelig – at det altså dreier seg om rekonstruksjon, ikke bare konstruksjon. Det forutsettes, som nevnt ovenfor, betydelig kunnskap om konteksten, igjen et selvfølgelig krav til historikeren.

Den dramatiserende respons-teknikken er dels en måte å bestemme modelleserne på, dels en måte å bli mer kjent med teksten på. I det følgende utdraget fra min analyseprotokoll er modelleserne allerede bestemt til å være:

Modelleser A: Antagonisten, dvs. arbeiderhistorikeren som leser *Olstad 1* for å følge med, ev. skrive et motinnlegg

Modelleser B: Den institusjonaliserte, profesjonelle leseren, dvs. den intellektuelt nysgjerrige, men skeptiske sosialhistorikeren som leser *Olstad 1* for å bedømme Olstads faglige kompetanse

Modelleser C: Protagonen, den teoretisk søkende arbeiderhistorikeren som leser *Olstad 1* for å følge med¹⁵

Slik tenker jeg meg at de suksessivt reagerer på Olstads første ytringer om diskursteorien:¹⁶

YTRING ¹⁷	REAKSJONER FRA MODELLESER A, ANTAGONISTEN:	REAKSJONER FRA MODELLESER B, DEN	REAKSJONER FRA MODELLESER C, PROTAGONISTEN :
108. Gamle redskaper duger ikke lenger;	Hva er det nå han skal hive over bord, hele “det sosialhistoriske paradigmet”? Har unge Olstad fått 50-årskrise?	Nei, hammeren og sigden er vel havnet på historiens skraphaug, er de ikke? Spøk til side, jeg har inntrykk av at han nå skal lansere en helt ny, diskursiv vidundermaskin.	Der kom den igjen. Skikkelig arrbeidsfolk-metafor! Litt slitsomt.
109. Det er på tide å ta i bruk nye.///	Skal vi skifte teori som en skjorte? Dette begynner å minne vel mye om visse linjeskifter.	Han er jo den rene salgsagent: “Bytt ut Deres gamle støvsuger nå, den duger ikke lenger.”	Amen.
110. Klasse som diskurs//	Å fysj, også du min Brutus!	Der kom den, ja.	Skal bli spennende å se hvordan en egentlig jordnær historiker utlegger dette.
111. Jeg har lenge strittet imot uttrykket diskurs:	Ja, det skjønner jeg godt. Det er et jåleord.	Og med god grunn.	Jeg skjønner jo det, men i en vitenskapelig artikkel lukter ikke fremmedord.
112. En motesak, velegnet for dem som pynter seg med ord.	Nettopp.	Nemlig.	Det blir litt for billig begrepskritikk.
113. Ofte brukt banalt	Ja, det betyr jo bare at man har lest Foucault på engelsk.	Nemlig.	Sikkert, men hvilke fag-uttrykk blir ikke ofte brukt banalt?
114. eller feilaktig i betydningen diskusjon.	Nei, det har jeg ikke sett på norsk. Men på fransk og engelsk betyr det jo begge deler.	Nemlig.	Det er vel i så fall fordi alle studenter leser på engelsk i dag.
115. En hemsko hvis en vil skrive folkelig og forståelig.	Absolutt. Var det ikke en diktsamling som het “Kyss meg i diskursen”?	Ja.	Jo, her er vi enige. Så hvorfor forkaste Terjesens “tenkemåte”?
116. I tråd med de beste av våre forgjengere.	Ja, jeg kan aldri tenke meg at verken den eldre eller den yngre Bull ville tatt ordet i sin munn, selv om de hadde masse teori innabords.	Ja, og hvordan i all verden kan han, en dyktig historiker med så vidt mange fornuftige instinkter, frivillig kle seg i dette jålekostyme?	Du verden for en Rudolf Nilsen-patos, “Gi meg de beste blant dere, og jeg skal gi dere alt”. Jeg blir litt svett av den tonen. Nå skal han liksom etablere det store “vi” og overbevise oss om at diskurs er tingen. Helt OK, men litt teit også.
117. Jeg tror likevel ikke det er til å komme utenom,	Huffda, mener han at det fordømte ordet er så viktig? Slagstads strategibok var direkte skjemmet av det ordet.	Nei vel, jeg kommer til å lese din begrunnelse nådeløst nøye.	Nei, det har vi nå skjønt.

118. Dersom en vil dra nytte av en betydelig teoretisk utvikling.	Ja, jo. Innenfor materialistisk historieskrivning har vi vært ganske gode til å finne norske ord for de sentrale termene: merverdi, utbytting osv.. Kunne han ikke heller oversette denne diskursen sin?	Jeg venter.	Jo, internvitenskapelig er det sikkert riktig.
119. Jeg vil forsøke å utvikle dette litt nærmere.	Gjerne.	Jeg venter.	Bra.
120. Og tar da utgangspunkt i en artikkel av Miguel A. Cabrera,	Aldri hørt om.	Gud skje lov og takk. Nå ventet jeg meg en gjeng amerikanske klakører av fransk filosofi.	Cabrera? Jøss, han har gått meg hus forbi.
121. Som resumerer og argumenterer for den «nye historien» («new history»)	“New history”, jeg trodde det var den nye og gamle Annales-skolen. Er det “New Cultural History”?	Ja, det er vel etiketten alle fremstående vil sette på sitt eget. Ars nova.	OK, Cabrera er en god formidler. Hadde aldri hørt om ham som teoretiker. Her menes vel “den nye kulturhistorien”. Jeg synes han kunne vært litt mer nøye med begrepsbruken.
122. – tendenser som er blitt synlige i	Jeg synes ikke vi har hatt så veldig mye mer enn denne sannhetsdebatten. Der ble da relativistene satt på plass av Førland.	Jeg venter.	Bra at han løfter fram disse tendensene i vårt litt trauste, norske miljø.
123. Gjennom 1980- og særlig 1990-tallet.	Han tenker vel internasjonalt her.	Jeg venter.	--
124. Note\ Uttrykket «new history» synes å ha fulgt med siden slutten av 1980-tallet.	Fulgt med hva?	Snakket ikke Ranke om Neue Geschichte? Jeg er ikke helt sikker.	Det gjorde det ikke klarere.
125. Hovedverket jeg bygger på er imidlertid	Åssen får han Olstad lest så mye, så produktiv som han er?	”Hovedverk”. Ser man det!	Nå er jeg spent.
126. Miguel A. Cabrera: «Linguistic approach or return to subjectivism?»	For noen år siden skulle historikeren være sosiolog. Nå skal han være lingvist.	Dette begynner jo å likne den såkalte Sokal-debatten. Denne Cabrera stiller altså retorisk opp to alternativer: Overgang til lingvistikken eller <i>tilbakevending</i> til subjektivismen. Dette lover ikke godt.	--
127. In search of an alternative to social history»,	Alternativ til sosialhistorien. Må bare innrømme at jeg er skeptisk.	Det er i alle fall intellektuelt redelig å innrømme at man er søkende.	Å, så det var ikke bare en artikkel.

128. <i>Social History</i> nr. 1 1999:74-89\Note slutt	Å, så den ble tatt inn der. Ja, der har det stått mye rart etter hvert. Jeg har ikke lagt merke til den engang.	Aha, “hovedverket” var altså på 15 sider. Dette er etter min oppfatning en frekkhet.	Et “hovedverk” på 15 sider. Det var artikkelen likevel, altså. Her stiller du deg laglig til for hogg. Kanskje folk tror at du ikke har lest mer diskursteori enn 15 sider!
129. Hva er en diskurs?	Ja, Olstad, la oss nå få en klar definisjon av dette nye redskapet som “vi” trenger.	Ja, la oss nå endelig høre.	Tøft at han våger en definisjon med det samme. Det finnes vel ikke én definisjon, forresten, men hundrevis.
130. Det har med den «språklige vendingen» i forskningen å gjøre.	Selvsagt her den det, og den syns jeg Kjeldstadli har skrevet greit om flere steder, den lekse kan vi.	Jo, takk.	Blabla, ikke undervurder oss nå.
131. Språklige begreper og kategorier som vi bruker til å ordne og skape mening i verden.	Jo da	Ingen har noen sinne benektet, i alle fall ikke etter Platon, at vi trenger språk for å ordne verden kategorielt og gi den mening.	--
132. Bli da et spesielt felt eller «terreng»	Men det er jo bare enda en modell, sånn som basis og overbygning.	Bli og bli. Man kan selvsagt velge å se det slik – eller motsatt. “Sfærer”, “felt” og så videre er jo modeller. Det underslås ofte når noen skiller ut en ny en.	Spennende.
133. – et terreng som verken kan ses som en umiddelbar refleks av eller som en aktiv avkodning eller dechiffrering av en utenforliggende virkelighet.	En overbygning som svever i lufta.	Nei, et terreng som var et speilbilde – da kunne han jo mer metaforisk treffende kalt det et blankt tjern eller noe slikt.	Nei, nettopp, det er jo det som er det spennende med disse diskursinspirerte framstillingene.
134. Virkeligheten finnes nok.	Gudskjelov for det. 50-årskrisa er ikke slått over i rein galskap.	Hva betyr dette “nok”.	Bra at han slår det fast, altfor mange henger seg opp i denne propagandaen om at Lyotard skal ha sagt at Gulfkrigen ikke fantes, og så sammenlikner de det med Irving, og hele den suppa.
135. (Den som vil benekte det, kan knapt gjøre meningsfylt arbeid som historiker.)	Haha, godt sagt. Som jeg skulle sagt det selv.	Det poenget var for godt og viktig til å glemmes bort i en parentes.	Ja, alle skjønner da det!

136. Men det språklige terrenget er som en verden i seg selv,	Nei, nei.	Jo, gjerne det, eller rettere sagt: Man kan velge å se det som et terrenget, og man kan velge å betrakte dette terrenget som en verden i seg selv.	Viktig at han sier <i>som</i> en verden i seg selv. Pass på at dette ikke blir en ny essensialisme om hvordan verden faktisk <i>er</i> på tvers av tid og rom.
137. Uten direkte forbindelse til den ikke-språklige virkeligheten./	”Det er ingen ting utenom språket”, var det ikke det han tåkefyrsten Derrida sa for 30 år siden? Og dette skal liksom være våre nye, skarpe redskaper?	At det er en forbindelse, følger jo implisitt av dette. La den gjerne være indirekte. Forholdet mellom språk og virkelighet er vel uløst innen alle fag, så vidt jeg vet.	Det er en utfordrende formulering. Men han gir altså rom for en indirekte forbindelse, det vil nok berolige mange.
138. En diskurs kan da ses som	Jeg skal prøve å åpne meg og skjønne hvor han vil.	Godt. Tenk hvis det kunne stått “kan ses som” litt oftere.	”Kan ses som”, hvorfor være så forsiktig når du har lovet en definisjon?
139. En bunt	Greit nok.	Godt.	Jeg liker det med “bunt”.
140. Som vi bruker til å ordne og forstå verden,	Det også.	Ja, gjerne, men hvem er “vi”? Så vidt jeg kan forstå må diskurs, hvis man altså må bruke ordet, være knyttet til ett eller annet sosialt fellesskap.	Flott
141. som rase, kjønn, galskap, seksuelt avvik og så videre – og altså klasse.	Ja, blir det så veldig forskjellig fra denne “tenkemåten” til Terjesen, og til Georg Johannessen, da? Det er så mye bedre ord.	I så fall må altså diskursen omfatte alle disse underkategoriene. Men har de igjen hver sine diskurser? Dette er ofte helt uklart hos folk som skriver om diskurs. En viss taksonomi må det da være villighet til å oppstille.	Jo, men det begynner jo å nærme seg en diskursdefinisjon. Jeg tror jeg skal ta vare på den også.
142. Note\ Cabreras mer spesifikke definisjon av diskurs er som følger (s. 81):	Kanskje jeg må finne artikkelen til denne Cabrera.	Jeg har fremdeles til gode å finne en ordentlig definisjon av dette moteordet.	Jeg tror jeg må lese den Cabrera-artikkelen i original, siden nå Olstad finner den så viktig.

HVA SÅ?

Tekstforskeren vil mene at mye allerede er vunnet gjennom en slik nærlesning: Vi vet langt mer om teksten og dens meningspotensial enn før vi startet analysen. Hvis vi attpåtil sammenlikner den med en liknende tekst, kan vi få fram interessante forskjeller. Selv har jeg gjort det med et annet teori-promoverende innlegg av en annen historiker av et annet kjønn i et annet historisk tidsskrift, nemlig en artikkel av den svenske historikeren Ann-Sofie Ohlander (tidl. Kälveborn) hvor hun anbefaler psykoanalytisk teori overfor sine kolleger. Den mest slående forskjellen mellom de to er at antagonist, altså den historikeren som sier “nei, nei og atter nei” til forfatterens teoretiske tilbud, stenges ute av teksten. Han/hun blir altså en ikke-modellerer der hvor Olstad iherdig trekker sin antagonist inn i teksten og gjør ham/henne til Modelleser A.

RELEVANT I KILDEKRITIKKEN?

Men dette er historiografi. Hva med primærkildene, historikernes viktigste råstoff?¹⁸ Har alt dette snakket om modellesere og meningsmangfold noen interesse under arkivarbeidet?

Jeg sitter her med en kopi foran meg av en trolig lite kjent kilde. Det dreier seg om en bit av den visstnok lille delen som har overlevd av arkivet etter Mot Dags Arbeidernes Aftenskole, ifølge Bernt Hagtvatn samtidens «mest omfattende opplysningstiltak innen norsk arbeiderbevegelse».¹⁹ Den aktuelle kilden bærer brevhodet til Arbeidernes Aftenskole i Trondheim og er en uttalelse «Til alle fagforeninger i Trondheim» som hevdes å være «vedtatt enstemmig på skoleforeningens møte 17-1-30». Teksten er en reaksjon på at Trondhjems Arbeiderparti nettopp har opprettet en konkurrerende

virksomhet, «De klassebevisste Arbeideres Aftenskole». Siste avsnitt i uttalelsen lyder slik:

Arbeidernes Aftenskoles nuværende ledelse har, som nevnt, selvsagt intet imot at Trondhjems Arbeiderparti organiserer en egen skolevirksomhet. Skjer det på et saklig grunnlag, vil det gi muligheter for et godt samarbeide. Skjer det i strid med den bestående Arbeidernes Aftenskole og med angrep på den, da har vi full tillit til at arbeiderklassen i Trondheim i lengden, uten å la sig skremme av tomme slagord om “motdagister som vil splitte den revolusjonære bevegelse», selv vil kunne bedømme hvilken skole tjener den revolusjonære opplysningsvirksomhet best.²⁰

En beskrivelse av situasjonskonteksten vil kunne avklare hvilke faktiske adressater denne teksten hadde: Var det ledersjiktet i fagforeningene eller hele medlemsmassen? Hvordan stod Mot Dag i disse fagforeningene? Hvem og hvor mange deltok på «skoleforeningens møte», kun en liten klikk med motdagister? Og så videre. Jeg skal ikke gjennomføre noen modelleseranalyse av denne teksten, og kan det heller ikke fordi jeg mangler den nevnte kontekstkunnskapen. Men jeg vil antyde hva modelleseranalysen kunne gi.

Det mest påfallende ved den retoriske strategien her er kanskje den høflige og saklige tonen (jf. «intet imot» (etos-markering), «saklig grunnlag» (logos) som kun et stykke på vei skjuler en sterk og oppriktig harme (jf. «la sig skremme» – patos) over at Arbeiderpartiet ser ut til å ville ødelegge et viktig Mot Dag-prosjekt. Høfligheten kombineres imidlertid med trusler avslutningsvis: Hvis Arbeiderpartiet ikke vil samarbeide, er de dømt til å tape overfor et allerede vellykket arbeideropplysningsprosjekt. Fram stiger bildet av i det minste to modellesere: Den trofaste motdagisten (jf. harmen) og fagforeningsmedlemmet som har hatt sympati for aftenskolen og dens virksomhet uten å skjele for mye til partipolitikk (jf. sakligheten). Men er også antagonist, her ledelsen i Trondheim Arbeiderparti, skrevet inn som modelleser i teksten, eller stenges han ute? Her kunne vi prøvd oss fram ved å se hvilke sannsynlige svarende reaksjoner som ligger latent i teksten. Kanskje vil svarene fra Arbeiderpartiledere-modellereren være så taust avvisende at han blir en ikke-modellerer. En sannsynlig reaksjon på de to første setningene kan for eksempel være “Spillfekteri” og på den siste, lange setningen bare et ukvemsord.

Under analysen vil vi utvilsomt kunne lære nytt om tanker og følelser knyttet til det betente forholdet mellom Mot Dag og Arbeiderpartiet – og om det tilsvarende i disse organisasjonenes oppland. Mer nytt enn hvis vi med Seips velkjente slagord kledde av uttalelsen til den framstod som blott og bart en kynisk stridsmanøver. For kanskje forekommer det en kamp i selve teksten. Kanskje finnes det konkurrerende “lesere” der som de empiriske leserne anno 1930 kunne strekke seg mot og dermed hente ut mer mening enn den vi får fatt i hvis vi begrenser oss til å kryste et hovedmotiv ut av uttalelsen, mens vi lar alle andre være vikarierende og dermed mindre interessante.

Modelleserbegrepet har kommet i flittig bruk i mye nyere tekstforskning her i landet. Som eksempler vil jeg nevne to ferske, fremragende studier som identifiserer modellesere i henholdsvis prekenes og nettsider.²¹ Ikke alle modelleseranalyser trenger være så tidkrevende og omfattende som dem jeg gjennomførte i min doktoravhandling, hvor hensikten nettopp var å prøve ut og videreutvikle både teorien og metoden knyttet til begrepet. Historikere arbeider langt mer ekstensivt enn tekstforskerne og vil neppe ha tid og rom for å skrive 100 sider om en enkelt kilde. Men det kan altså gjøres enklere, og det kunne være spennende å følge noen historikere som ville ta imot denne mulige gaven til faget og ta den i bruk.

NOTER

¹ Umberto Eco 1979: *The Role of the Reader. Explorations in the semiotics of texts*. London og (av samme forfatter samme år): *Lector in fabula. La cooperazione interpretativa nei testi narrativi*. Bompiano, Milano. (Opptrykk 1983.)

² Eco benytter konsekvent stor M (Model Reader, Lettore Modello), trolig for å understreke denne instansens autoritative status.

³ Mikhail M. Bakhtin 1998 (1953-54): *Spørsmålet om talegenne*. Ariadne, Bergen.

⁴ Jens Arup Seip 1965 (1945): *Et regime foran undergangen*, Oslo: Gyldendal, s. 103.

⁵ En langt mer omfattende drøfting finnes i Johan L. Tønnesson 2004: *Tekst som partitur eller Historievitenskap som kommunikasjon: Nærlesning av fire historikertekster skrevet for ulike lesergrupper*, Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet, UiO, Acta humaniora nr 207, særlig kapittel 2.4.2 som spesifikt utvikler modelleserbegrepet. Kapitlene 4.5, 5.7, 6.9 og 7.2 inneholder modelleseranalyser. Boka er ikke i salg, men finnes på denne nettadressen: <http://folk.uio.no/johanlto/Her finnes også en rekke vedlegg som kun er tilgjengelige på nettet>.

⁶ En omfattende analyse finnes i Tønnesson op.cit., kap. 4. En kortversjon finnes i J. L. Tønnesson 2003: «Model readers and other textual strategies in Norwegian historian Professor Finn Olstad's paper “New perspectives on the rise and fall of the working class” (2000)» i Kjersti Fløttum og François Rastier (red.) 2003: *Academic discourse. Multidisciplinary approaches*. Novus Press, Oslo, s. 158-180, Novus, Oslo.

⁷ Finn Olstad 2000: «Nye perspektiver på arbeiderklassens vekst og fall.» I: *Arbeiderhistorie 2000*, s. 185-195. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo.

⁸ Intervju med Finn Olstad i Tønnesson 2004 op.cit. vedlegg 7 (finnes i det trykte vedleggsbindet).

⁹ Intervju med Terje Halvorsen i Tønnesson op.cit. vedlegg 12 (finnes i det trykte vedleggsbindet).

¹⁰ Dette er langt fra noe utfyllende bilde av situasjonskonteksten, her henvises det igjen til Tønnesson op.cit. Ved siden av omfattende diskusjoner om blant annet fagmiljøets særpreg inneholder den intervjuer med den diskursteori-vennlige Ellen Schrumph og den sterkt skeptiske Einar Terjesen.

¹¹ Olstad op.cit. I Tønnesson op.cit, vedlegg 3, er artikkelen delt opp i enkelt- “ytringer”. Det siterte er ytringene 111-116.

¹² Jf. Tønnesson op.cit, s. 201

¹³ Olstad op.cit, jf. note 11. De siterte ytringene er nr. 226, 264, 397, og 428.

¹⁴ Olstad op.cit, jf. note 11. Den siterte ytringen er nr. 3.

¹⁵ Sitert fra Tønnesson op.cit, s. 267-268.

¹⁶ Flere av reaksjonene henviser til tidligere ytringer. Hele protokollen finnes i Tønnesson op.cit som vedlegg 4, kun tilgjengelig på nettet, jf. note 5.

¹⁷ Numrene viser til nummereringen av ytringene, jf. note 11.

¹⁸ “Råstoff” er en tvilsom metafor ettersom en kilde “foredles” straks den leses – i det hermeneutiske møtet mellom tekst og leser. Jeg bruker altså ordet litt ironisk.

¹⁹ Bernt Hagtvatn 1979: «Erling Falk» i *PaxLeksikon*, bind 2 C-G, 2. utg. heftet, Oslo: Pax Forlag, s. 258-259.

²⁰ Gjennomslagskopi av brev undertegnet R. Forbrag og Kr. Gleditsch, påskrevet «mottatt 16/1 30». Arbeiderbevegelsens arkiv, avd. Trøndelag, Arkiv nr. 309 (samleboks 452).

²¹ Gunnfrid Ljones Øierud 2005: *Inkluderende prekenes. Kommunikasjonsteoretisk analyse av ti prekenes med vekt på tilhørerroller*. Masteroppgave, Oslo: Det teologiske fakultet, UiO; Maja Michelsen 2005: *“Her er det veldig mye informasjon!” : modelleserkonstruksjoner på www.bokklubbene.no*. Masteroppgave, Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet.

TEKST/HISTORIE – FOR EN SPRÅKLIG BEGRUNNET OG TEKSTLIG FORANKRET HISTORISME

Fortolkning og analyse av historiske tekster er et sentralt arbeidsfelt i humaniora. Tekst/Historie er et forskningsprosjekt ved Universitetet i Oslo som siden 2003 har samlet forskere som arbeider i skjæringspunktet mellom språk, litteratur og historie. Felles er interessen for teoretiske og metodiske problemer i studiet av forholdet mellom tekst og historisk endring. Fremstående norske og internasjonale forskere som Erling Sandmo, Roger Chartier, Ruth Wodak og Quentin Skinner har snakket om sine arbeider på det åpne seminaret som forskergruppen arrangerer, som en tverrfaglig møteplass for studenter og forskere. Her vil sentrale aspekt ved Tekst/Historie-prosjektet bli presentert.

 HELGE JORDHEIM, post.doc. i tysk litteratur ved ILOS, Universitetet i Oslo

GAMMEL OG NY HISTORISME

Selvfølgelig er det mange måter å presentere forskergruppa Tekst/Historie på. Uansett er det vanskelig å komme utenom å definere en grunn- eller hovedtanke for gruppas arbeid – altså prøver jeg: Vi ønsker, gjennom teoretisk refleksjon og historiske tekstanalyser, individuelt og kollektivt, å etablere det man kunne kalle *en språklig begrunnet og tekstlig forankret historisme* – som et genuint tverrfaglig prosjekt.

Begrepet "historisme" er viktig fordi det illustrerer både noen av mulighetene og noen av problemene ved prosjektet. Utenfor

historiefaget – kanskje innenfor også – synes "historisme" å henvise til en rekke mer eller mindre vitenskapelige ambisjoner som man i dag er skeptisk til eller endatil ferdig med. Spør f. eks. en temmelig oppdatert litteratur- eller språkforsker hva han eller hun legger i "historisme", uten foranstilt "ny", og du får en liste over fordommer og feiltagelser som vi burde ha kvittet oss med for lenge siden: deriblant positivisme, nasjonalisme, teleologi, kausalforklaringer, tidsånd, fremskrittstenkning, store menn, store kriger, "wie es eigentlich gewesen" m. m. Historisme, kort sagt, forstått som en hegemonisk vitenskapsteoretisk retning fra slutten av 1800-tallet, er en betegnelse på alt slagget som vi må kvitte oss med, før vi

kunne gå til tekstene selv og lese dem på måter som får oss til å se andre ting: språklige strukturer, skrivemåter, metaforer, diskurser, distinksjoner, makt, kjønn osv.

Som de fleste vil vite, har det i løpet av de siste tiårene også blitt vanlig å snakke om en "ny historisme", med utgangspunkt i litteraturhistorikeren Stephen Greenblatt, som først brukte denne samlebetegnelsen om en rekke studier og prosjekter rundt Shakespeare og den engelske renessansen. Med sitt fokus på gjensidighetsforholdet mellom tekstualitet og historisitet – tekstens historisitet og historiens tekstualitet – innebar nyhistorismen utvilsomt en viktig nyorientering innenfor de humanistiske fag, som også står sentralt for forskergruppa Tekst/Historie. Å sette likhetstegn mellom historisme og nyhistorisme synes likevel for snevert. Inspirert av Greenblatt vil Tekst/Historie-gruppa ta til orde for et atskillig videre historismebegrep, som først og fremst orienterer seg mot og framhever forestillingene om historiens iboende annerledeshet, om alle historiske uttrykks relativitet og kontekstavhengighet og om bevegelse og endring som historiske primær fenomener.

Utgangspunktet er at menneskers liv i tidligere tider må ansees som fundamentalt forskjellige fra våre liv i dag og kan ikke uten videre defineres som en del av, et forstadium til, eller en forgjenger for den livsverden vi er en del av. Med andre ord er det ikke tilstrekkelig å snu hodet bakover og forvente at vi får øye på noe som i sin sammenheng og sine framtredelesmåter tilsvare noe vi allerede kjenner. Historismen skiller seg dermed fra hermeneutikken, som med sine begreper om "virkningshistorie" og "horisontsammensmeltning" har som mål å bygge bro over denne forskjellen. Utvilsomt vil også historistiske tilnæringer "forstå" fortiden, men alltid under forutsetning av at det finnes et brudd mellom nåtid og fortid som ikke kan overvinnes, bare lokaliseres og beskrives. All menneskelig handling og tanke må forstås ut fra sin egen sammenheng, ut fra den kontekst den har blitt til innenfor – dette har vært en grunntanke i historismen siden Vico.

Men dette innebærer ikke at de hermeneutiske grunninnsikter blir forkastet: At historien er annerledes, betyr ikke at den er uten forbindelse til vår egen virkelighet, men bare at denne forbindelsen må forstås i lys av en rekke endringsprosesser eller transformasjoner, som spenner fra nærmest umerkelige forflytninger til radikale brudd. Dette er en av grunnene til at Tekst/Historie-gruppa orienterer sin interesse for fortiden mot de diakrone elementene, som peker bakover mot noe som har vært og/eller framover mot noe som skal bli og først i kraft av denne dobbeltheten blir del av en synkron eller samtidig virkelighet. Dessuten vil vi vise hvordan disse elementene – som blir presisert nærmere nedenfor – kan utgjøre både indikatorer og faktorer i endringsprosesser, i den grad at de både avleser og medvirker til at de historiske forhold endrer seg.

Hva betyr det så at denne historismen er "språklig begrunnet og

tekstlig forankret"? Aller først må det slås fast at "språklig" i denne sammenheng må forstås i retning av "semiotisk", ettersom vi også trekker inn andre semiotiske ressurser enn de rent verbalspråklige, f. eks. bilder, layout, skrift, materiale osv. Til grunn for Tekst/Historie-prosjektet ligger en tanke om at historisitet – og dermed historisme – også må betraktes som et språklig fenomen. Det som gjør at historien framstår som grunnleggende annerledes, er ikke minst at menneskene bruker, uttrykker seg på og lever i språk som er grunnleggende annerledes fra våre, som tar i bruk andre ord, andre betydninger, andre uttrykksmåter, andre tekststrukturer. Dette betyr at språket ikke bare er det som forbinder oss med fortiden, gjennom tekstoverlevering og kilder, slik hermeneutikken vil ha det til, men også det som skiller oss fra den. En "språklig begrunnet historisme" tar som sitt utgangspunkt at språket, slik det framtrer i tekstene, har sin egen historisitet, som må forstås, fortolkes, analyseres og beskrives i sin egen rett – og, for å ta det et skritt videre, at språket som medium for historisk erfaring er en av de viktigste inngangene til å undersøke historie og historisitet overhodet.

"Tekstlig forankret" er denne historismen i den forstand at utgangspunktet for våre undersøkelser alltid vil være tekstene, i tråd med et tekstbegrep som omfatter forskjellige genre, medier og modaliteter, inklusive muntlige tekster, bilder eller andre semiotiske ressurser. Dersom begrunnelsen for historismen, slik vi oppfatter den, er språklig, er forankringen, det empiriske grunnlaget for våre undersøkelser, tekstlig. Vi vil bevisst unngå å la på forhånd fastlagte kategorier, som ofte bygger på genre eller virkelighetsreferanse, styre utvalget av tekster, men opererer med et maksimalt åpent og historistisk tekstbegrep. Dette innebærer at forholdet mellom tekst og kontekst må diskuteres i hvert enkelt tilfelle, med henblikk på hver enkelt tekst. Det er ingenting som tilsier at et skjønnlitterært verk i utgangspunktet skulle ha en svakere forbindelse til den historiske virkeligheten enn et brev, en reportasje eller et essay. Det vil alltid være et spørsmål om hva denne forbindelsen består i.

NY FORSKNINGSPRAKSIS

Hva kan så sies å være de praktiske, arbeids- og fortolkningsmessige konsekvensene av en språklig begrunnet og tekstlig forankret historisme, slik vi har skissert den ovenfor? Like definerende for gruppa som de teoretiske grunntankene er forskerne på å finne fram til en kollektiv forskningspraksis. I det følgende skal jeg gi tre korte eksempler: Det første eksempelet jeg vil trekke fram, er et seminar som vi arrangerte på Granavolden høsten 2002, og som skulle vise seg å gi anstøtet til grunnleggelsen av forskergruppa Tekst/Historie. Ambisjonen var å arrangere et seminar som skulle være genuint tverrfaglig. Blant dem vi inviterte var følgelig både historikere, litteraturvitere, filologer og lingvister, for bare å nevne noen. Samtidig skulle seminaret tvinge deltagerne til å bevege seg hinsides sine sedvanlige og tillærte faggrenser: I stedet for å be innleggsholderne sende oss sammendrag av innleggene sine, ba vi dem om å velge ut en tekst som de hadde lyst til snakke om og

sende oss denne. Disse tekstene ble deretter samlet i et kompendium som vi distribuerte til alle deltagerne. På den måten oppnådde vi to viktige ting: For det første tvang vi innleggsholderne til å snakke om en konkret tekst; for det andre definerte vi et felles tekstgrunnlag, et korpus, for å bruke et begrep fra lingvistikken, som alle deltagerne måtte forholde seg til for å kunne delta i debattene. Hva var konsekvensene av å organisere seminaret på denne måten? Og hva forteller disse konsekvensene oss om tverrfaglighetens muligheter og betingelser innenfor de humanistiske fag? Som de fleste vil vite, er det nærmest umulig å tenke seg at f. eks. historikere, lingvister og litteraturvitere skulle bli enige om et felles teoretisk rammeverk for diskusjon av historiske tekster. Hvis bare utgangspunktet, tekstgrunnlaget er gitt, er det imidlertid heller ikke nødvendig. Tvert imot er muligheten for intersubjektivitet og diskusjon gitt gjennom tekstene selv, som de språklige uttrykk man i felleskap har satt seg fore å undersøke. Å diskutere en tekst skaper et felles rom for faglig samtale, som ingen av deltagerne er i stand til å redegjøre for teoretisk, men som er fundamentalt åpent for dialog og utveksling. Dette betyr ikke at de enkelte diskusjonsbidragene må underspille eller fortie sine respektive teoretiske og metodiske forutsetninger, men at de bringes inn i den grad – og bare i den grad – de er i stand til å belyse det aktuelle tekststedet.

Erkjennelsesinteressen er gitt på forhånd: å forstå en tekst eller et tekstutdrag – og da er alle veier like relevante, så sant de bringer diskusjonen videre mot dette målet. Plutselig ser en historiker behovet for å kunne analysere tema-tema-strukturer, som hjelp til å nyansere de kildekritiske postulatene om hva som er sant og viktig, mens en litteraturviter kan ha god nytte av å kjenne til ordbruken i rettsprotokoller fra 1600-tallet. Det er ingen tvil om at denne seminarerfaringen fra Granavolden har blitt retningsgivende for Tekst/Historie-gruppas forsøk på å utvikle prosjekter – både teoretiske og empiriske – som prøver å avdekke lignende tverrfaglige møteplasser.

TEKSTKULTURELL DANNELSE

Det andre eksempelet på kollektiv forskningspraksis i Tekst/Historie-gruppa som jeg vil trekke fram her, kommer i form av et begrep – ”tekstkulturell dannelse” – som også danner utgangspunkt for gruppas hittil mest ambisiøse forskningsprosjekt. I dette prosjektet er det begrepet om ”tekstkultur” som fungerer som møtested og aggregat for forskjellige teoretiske tradisjoner, deriblant ny kulturhistorie, bokhistorie, *literacy*-forskning, nyretorikk, pragmatikk, diskursanalyse og sosiolingvistik. Selve begrepet har vi hentet fra kultursemiotikken, bl.a. fra Jurij Lotmans arbeider. Teoretisk sett tar det utgangspunkt i tekststyringens normativitet: Intet artefakt vil kunne anerkjennes som tekst, dvs. som en gyldig og meningsfull ytring, uten minst én kulturell kontekst som tilskriver teksten en konvensjonelt bestemt funksjon (eller flere), og anerkjenner den meningsskapingsressursen som gjør den meningsfull. Mekanismene som konstituerer den enkelte ytringen som tekst, inkluderer både normer for tekstproduksjon og resepsjon,

f.eks. retorikker, genrer, skrive- og lesepraksiser og skrive- og leseidealer, og de tekstinterne og -eksterne grepene der individuelle og innovative trekk ved ytringen blir synlige. Tekstkulturens kjerne er summen av de tekstene som de kompetente deltakerne i kulturen anerkjenner. Samtidig omfatter den også f.eks. de rådende materielle rammevilkårene for tekstskaaping, bl.a. skiftende teknologier for lagring, distribusjon og produksjon av mening, og de sosiale prinsippene som er med på å betinge den, f.eks. utdanningssystem, sosiale lagdelinger, kjønn, kulturelle preferanser, gruppetilhørighet osv. Ingen tekst har mening uavhengig av disse kulturelle sammenhengene. Tekstkulturen opprettholdes løpende i den enkelte ytringen, og modifiseres eller omformes gjennom den.

Som det framgår, representerer tekstkulturen også i aller høyeste grad et pedagogisk prosjekt, en ambisjon om å danne mennesker i tråd med de forskjellige tekstkulturenes nye krav og muligheter. Den tyske dannelsesstradisjonen, knyttet til begrepet *Bildung*, er særmerket i denne sammenhengen, fordi den tilbyr en grunnleggende og konsistent refleksjon over de forskjellige teoretiske og kulturelle momentene ved selve dannelsesprosessen. Disse refleksjonene har også fått stor betydning for ettertidens forståelse og fortolkning av dannelsesprosesser. Karakteristisk for den tyske tradisjonelle dannelsesstenkingen er en dyptgående ambivalens overfor språket spesielt og semiotisk mediering generelt. Kommunikasjon og semiotisk mediering gjør dannelse mulig, men samtidig gjør de ulike medieringsformene og kommunikasjonsteknologiene dannelsesfilosofiens krav på idealitet og universalitet usikker. Nettopp denne ambivalensen utgjør kjernen i vårt begrep om ”tekstkulturell dannelse”: Koblingen til tekstkultur synliggjør selve dannelsens historisitet og tekstkulturers forskjellige sosiale og politiske funksjoner. Begrepet søker dermed å avklare noe av dannelsesbegrepets historiske dynamikk, i koplingen mellom den individuelle ytringen, dens kollektive rammer og normative ressurser, og de forandringsprosessene som fortløpende utspiller seg på begge nivåer. Teoretisk sett kan prosjektet forstås som en utforskning, utfordring og perspektivering av den klassiske dannelsesstradisjonens grenser. Empirisk utforskes, utfordres og perspektiveres det tradisjonelle dannelsesbegrepet gjennom forskjellige studier av tradisjonens gradvise historiske nedbygging i første halvdel av det 20. århundre.

ARBEIDERNES LEKSIKON

Som et tredje eksempel på hva som kan forstås under språklig begrunnet og tekstlig forankret historisme, er det nærliggende å framheve en genre som står sentralt i Tekst/Historie-gruppas arbeid: leksikongenren. Åpenbart utgjør leksikonet en av de sentrale dannelsesgenrene, som utmerker seg i forhold til andre genrer gjennom at den ikke i noe henseende har som oppgave å være original, progressiv og nyskapende. Tvert imot er leksikonet en unik kilde til det som i en gitt periode gjelder som *common sense*, det vi er enige om, en nøytralisert form for felleskunnskap, gyldig for alle.

I den forstand gir leksikonet en tilgang til det vi med historismens vokabular kunne omtale som en epokes selvforståelse, de gjeldende mulighetsbetingelser for kunnskapsproduksjon og -iverksettelse. Men samtidig er vi jo i dag, i lys av nyere diskurshistorie og vitenskapshistorie, fullt og smertelig klar over at denne type nøytral, ikke-ideologisk og dermed ikke-diskursiv felleskunnskap er en umulighet. Et verk som bedre enn noe illustrerer dette poenget, er *Arbeidernes leksikon*, utgitt i seks bind mellom 1932 og 1936 i regi av Mot Dag, som med sin blanding av borgerlig opplysningstradisjon og formidling av marxistisk dogmatikk er en unik utgivelse, også i internasjonal målestokk. Det er flere grunner til at *Arbeidernes leksikon* peker seg ut som forskningsobjekt for Tekst/Historie-gruppa. Selv om mange aspekter ved perioden og de aktuelle miljøene er relativt godt utforsket, er det nesten ikke gjort noen ting på verket selv: fra utstyr og innbinding til valg av oppslagsord, oppbygning av enkeltartikler og tekststrukturer til distribusjon, utbredelse, lesere osv. Men framfor alt gir arbeidet med *Arbeidernes leksikon* unike muligheter for å beskrive historisk endring, med utgangspunkt i hvordan en genre – leksikongenren – blir appropriert, omdefinert og brukt på en helt annen måte enn det som var vanlig. Gjennom å sammenligne *Arbeidernes leksikon* med samtidige ”borgerlige” leksika, som f. eks. *Aschehougs konversasjonsleksikon*, kan vi observere, på forskjellige nivåer, hvordan det hele tiden finner sted endringer, glidninger og innvasjoner i diskursen, med henblikk på skape en annen forståelse av virkeligheten, både før og nå. Dette er en språklig, diskursiv endringsprosess som imidlertid både er indikator og faktor i de større sosiale og politiske omveltninger som fant sted i Norge så vel som ellers i Europa på 30-tallet.

Disse tre eksemplene, seminaret, begrepet ”tekstkulturell dannelse” og verket *Arbeidernes leksikon*, er ment å illustrere hvordan Tekst/Historie-gruppa forsøker å praktisere det jeg her har kalt en ”språklig begrunnet og tekstlig forankret historisme” som teoretisk grunnholdning. Som det framgikk av beskrivelsen av Granavolden-seminaret begynte det hele med *praksis*, nærmere bestemt med kollektiv lese- og fortolkningspraksis, og her må det jo også kunne ut. Derimellom ligger imidlertid en god porsjon teori.

TID FOR KOSELLECK

 IVER B. NEUMANN, professor i russisk kulturkunnskap ved ILOS, Universitetet i Oslo

Invitasjonen jeg fikk til å skrive for dette nummeret av *Fortid* het det: "Historiefaget har rykte på seg for lav teoretisk bevissthet. Vi mener at teori kan synliggjøre nye studieobjekter og gi nye vinklinger på gamle problemstillinger. Teoretisk refleksjon har et fagkritisk potensial samtidig som det kan åpne opp for tverrfaglige tilnærminger. Dette potensialet vil vi gjerne synliggjøre for studentene [...] Ta gjerne utgangspunkt i erfaringer fra egne arbeid for å vise relevansen av teori i ulike fremstillinger. Her din konkrete teorianvendelse like interessant som fagpolitiske argumenter for bruk av mer teori."

Mine egne erfaringer peker i samme retning som redaksjonens karakteristikk. Det er hyggelig å få dele dem med leseren, ikke minst som egenerapi. Jeg innskrenker meg til å gi en liten katalog, og vil bruke det meste av artikkelen på å risse opp én historieteoretisk tradisjon som jeg selv har hatt spesielt stort utbytte av å jobbe i, nemlig den begrepshistoriske.

Mitt første sammenstøt med det mange medlemmer refererer til som det norske "historikerlauget" var å skrive en 35.000-ord lang kritikk av det jeg oppfattet som et ufordøyet teoretisk grunnlag for seksbindsverket *Norsk utenrikspolitikk*s historie. Den viste seg umulig å få på trykk i Norge. Den kom riktignok ut som arbeidsnotat fra Norsk Utenrikspolitisk Institutt (og senere i Sverige, som Neumann 1999). Reaksjonen fra hovedredaktøren av verket var å sende et klagebrev til direktøren ved Norsk Utenrikspolitisk Institutt, der han ba om at jeg skulle bli strukket. Noen teoretisk debatt var det ingen som ville gå inn i. I fortørnelse over denne unnasluntringen gjorde jeg så et forgjeves forsøk på starte en debatt om hvor gammel norsk utenrikspolitikk er.¹ Da kom det et svar,² men ett svar gir som kjent ikke noen debatt.

Så har vi erfaringen med å få trykt en konseptualisering av konsulinstituttet og dets historie i *Historisk Tidsskrift* (avvist med den begrunnelse at det var teoretisk uinformert "slagg"; dansk *Historisk tidsskrift* antok forøvrig artikkelen).³ Til sist har vi anmeldelsen av min bok *Norge—en kritikk* i *Historisk Tidsskrift*, der anmelderen selv skriver at anmeldelsen mer er et debattinnlegg (om teorigrunnlaget)

enn en anmeldelse, men der tidsskriftet ikke ville ta inn et motinnlegg.⁴ Min erfaring som sosialteoretiker er altså ikke bare at norske historikere er teoretisk tilbakeholdende, men at de i tillegg ikke gjenkjenner en teoriavledet drøfting når de ser en, og derfor heller ikke kan se hva slags relevans en slik monne ha for faget.

Nok av syting. Jeg er jo ikke alene om denne erfaringen. Francis Sejersted publiserte for et par år siden en blendende Hayden Whitelesning av tre sentrale Norges-historier i *Nytt norsk tidsskrift*. Da jeg gratulerte ham med artikkelen og spurte hva slags åtgang den hadde vagt, var hans svar at den hadde gått upåaktet hen. Når det ikke er nok at en sentral person i miljøet introduserer en sentral teoretiker som selv er historiker med en artikkel som behandler det norske historikere presumptivt kan best, nemlig norsk historie, står det dårlig til. Det tjener heller ikke akkurat som noen oppfordring til oss andre om å bruke vår tid på slikt. På den annen side er *Fortid* et studenttidsskrift, og håper er lysegrønt. Jeg griper derfor chansen til å skrive noen ord om begrepshistorikeren som inspirerte meg til å skrive *Norge—en kritikk*, nemlig Reinhart Koselleck. Det finnes noen påklistede referanser til Koselleck her og der i tekster skrevet av norske historikere, men så langt er det bare en filolog⁵ og en samfunnsviter⁶ som har anvendt ham her til lands. På de godt besøkte nordiske begrepshistoriske konferansene er det flust av dansker, svensker og finner, men så langt nesten ikke nordmenn.

Kosellecks karriere er utpreget tverrfaglig. Interessen for begrepshistorie dukket opp allerede under studietiden i Heidelberg like etter Den annen verdenskrig, og kom karakteristisk nok fra filosofisk hold, spesielt fra Carl Schmitt, Martin Heidegger og Hans-Georg Gadamer. Hans første professorat, i Bochum 1966—1968, var i statsvitenskap. Men om det var disse innflytelsene som skulle bli intellektuelt bestemmende for hans karriere, var det likefullt samarbeidet med de eldre historikerne Otto Brunner og Werner Conze som skulle legge de administrative rammene for den. Det var nemlig til Brunner og til sin Doktorvater Conze han på begynnelsen av 1960-tallet henvendte seg med en plan om å gi ut et begrepshistorisk oppslagsverk. Bind en av *Geschichtliche Grundbegriffe* kom i 1972, bind syv tyve år senere. Tysk arbeidsvilje

har imidlertid også spredd seg til deler av det gamle tysktalende kulturområdet. Pim Den Boer har initiert et større nederlandsk begrepshistorisk prosjekt. Det finnes et ungarsk miljø for begrepshistorisk forskning. Kari Palonen, Henrik Stenius, Bo Stråth og andre har altså etablert et nordisk nettverk for begrepshistorie.

Koselleck kritiserer i et essay tradisjonen fra den greske kritikeren Lukian, som i en bok om hvordan historie bør skrives går inn for at historikeren skal være en geografisk og politisk hjemløs, et menneske uten (stå)sted (atopisk). I en blendende gjennomgang av "Oppdagelsen av stædsbinding som forutsetning for historisk kunnskap" plasserer han æren for å ha demonstrert en slik stædsløshets umulighet hos Johann Martin Chladenius (1710-1759). Poenget er enkelt: det som har skjedd er per definisjon ikke direkte tilgjengelig. For å innhente og bearbeide data om det, må man innta en posisjon. Uten posisjon, ingen data. Det eksisterer ingen tid uavhengig av observatøren.

Begrepshistorikerens perspektiv er, lite overraskende, å tre inn i analysen av det sosiale via begrepene. Et begrep, skriver Reinhart Koselleck, er forskjellig fra et ord fordi det foregår en dragkamp om hva det skal bety. Et ord kan også være mangetydig, men det er lettere å skille dets forskjellige meninger fra hverandre. Såkalte kunstige sprog, så som et programmeringssprog eller for den saks skyld matematikken selv, er kunstige nettopp fordi de ikke har begreper. Flere ord kan vise til samme begrep – og historisk er det ofte skifter i ord der man kan påvise kontinuiteter i begreper. I naturlige sprog foregår det en uopphørlig dragkamp om hva begreper skal bety i forskjellige sammenhenger. Koselleck bruker termen stat som eksempel:

Tenk for eksempel på alt det som går inn i ordet 'stat' slik at det blir et begrep: herredømme, område, borgerskap, lovgivning, lovhåndhevelse, forvaltning, skattelegging, hær, for bare å nevne noe.⁷

Det et ord betegner, fortsetter han, kan tenkes adskilt fra ordet, mens det for begrepets vedkommende er snakk om at historisk erfaring går opp i et begrep på en slik måte at det det fenomenet det er snakk om, bare kan gripes med dette ene begrepet. Derfor kan et begrep nok være klart, men det må alltid være mangetydig.

I og med at måten verden fremstår for oss blant annet bestemmes av de begrepene vi bruker for å gripe den, handler dragkampen om begrepene – det Koselleck kaller *der semantische Kampf* – om intet mindre enn å definere virkeligheter:

Den semantiske kampen om å definere politiske eller sosiale posisjoner, og kraft til å opprettholde definisjonene og sette dem igjennom, karakteriserer alle de krisetidene vi kjenner til fra skriftlige kilder. Siden den franske revolusjon har kampen undergått en utvidelse og strukturell forvandling: begreper definerer ikke lenger bare det gitte, men også fremtiden. Det ble skapt flere fremtidsbegreper. Posisjoner som skulle inntas,

måtte først formuleres sproglig, om de overhode skulle kunne inntas og holdes på permanent basis. Erfaringsinnholdet i begrepene ble dermed forringet, samtidig som aspirasjonene om å virkeliggjøre dem økte på proporsjonalt vis. Det blir mindre og mindre overensstemmelse mellom erfaringsinnhold og forventningsrom. Det er hit de tallrike –ismene hører (altså de ideologiene som angivelig fortsatt definerer det europeiske partivesen: liberalisme, konservatisme, sosialisme etc.). De samler og beveger massen, som ikke lenger bindes av standssamfunnet.⁸

Begreper eksisterer altså som en del av det sosiale, og er ett anstøtspunkt blant flere for den som vil bedrive sosialanalyse. For å begripe begrepene, må man forstå dem i forhold til hverandre. Koselleck peker eksplisitt på at relasjonene mellom begrepene er mer grunnleggende enn begrepene selv: "Motbegrepene struktur avhenger ikke bare av ordene som bygger dem. Ordene kan erstattes, mens argumentets asymmetriske struktur overlever".⁹

Om forskjellige sett av begreper konstituerer forskjellige virkeligheter, har man her en kilde til variasjon sosiale enheter imellom. Hvor norsk, engelsk etc. noe er, kan dermed blant annet spesifiseres til i hvilken grad det har en spesifikk begrepshistorie. Koselleck dokumenterer for eksempel hvordan begrepet "samfunnet" vokste frem i England og etter hvert på kontinentet fra 1600-tallet av, i opposisjon til staten. Kosellecks doktoravhandling sporer de politiske skillelinjene, særlig men ikke utelukkende i Storbritannia og Frankrike, slik de fremsto fra religionskrigene til den franske revolusjon. En tradisjonell historiker ville vel ha fokusert direkte på saksgangen, mens en tradisjonell idehistoriker vel ville ha gått til tidens historiefilosofiske oppslag. Koselleck stiler mot begge, men han går veien via borgerskapets egen forståelse av det historiefilosofiske. Det er altså den mening de deltagende selv ser i sine handlinger som er utgangspunktet – og først når dette er gransket og kan tjene som et tilegnet stædd, strekker Koselleck seg i retning av saksgangen og det historiefilosofiske som sådan.¹⁰

Koselleck slår innledningsvis fast at opplysningstiden vokste frem fra et system som dekket hele Europa, og man fortsatt kan snakke om et politisk institusjonalisert Europa bygget på doktrinen om *raison d'état* – altså statssystemet.¹¹ Dette systemet samlet det politiske omkring staten, og relegerte undersåttene til å leve sine sosiale liv innen en privat, moralsk sfære, tilsynelatende adskilt fra politisk virksomhet. Man kunne altså være undersått eller subjekt under staten, men man kunne ikke være borgere – direkte politisk handlende mennesker. Dette er felles for hele Europa, og springer ut av hvordan man ordnet det politiske i kjølvannet av religionskrigene ved å oppgi tanken om universelle sannhetskrav til fordel for tanken om at Europa kan deles inn i en rekke suverene stater.

Til tross for dette felles utgangspunktet varierer imidlertid forholdet mellom stat og samfunn fra land til land, og denne variansen har en avgjørende virkning på det politiskes karakter. I tråd med sitt program demonstrerer Koselleck¹² hvordan dette var noe man

etterhvert som forskjellene landene imellom økte, diskuterte i samtiden. For eksempel siterer han fra en bok med tittel "Politiske virkeligheter" av en friherre von Moser fra 1796, der det heter at "Statsvitenskap har sin egen terminologi... I de opplyste delene av Europa er det generell enighet om hovedsentsene [Hauptsätzen], men det er fortsatt variasjon i uttrykket av disse sentensene".

Som nevnt aspirerer begrepshistorien til å strekke seg i retning av sakshistorien. Begrepene er innfallsporten, men de inngår i en diskurs som også har en materialitet. Koselleck finner det faktisk betimelig å utstede en advarsel om hva som kan skje dersom man ikke holder seg materialiteten løpende for øye. Dersom man tenker på begrepshistorie simpelthen som at begreper og historie flyter sammen, skriver han, så ville bare det være "historie" som allerede var blitt kategorisert som sådan: "Erkjennelsesteoretisk ville det da være slik at intet som ikke allerede var begrepsfestet, kunne skje", og det må være feil.¹³ Man må passe seg for en slik fortapelse i tekster ved løpende å holde seg materialiteten for øye. Begrepshistorien må hige mot sakshistorien. Dette, tilføyer han syv år senere, gjelder spesielt for politisk historie, som karakteriseres av den eiendommelighet at de handlende enheter ikke går opp i de begrepene som bærer den politiske diskurs. Det vil alltid finnes mer i politikken og i livet enn det som dekkes av de politiske begrepene. Derfor kan heller ikke historien reduseres til en liste over benevnelser, betegnelser, dialoger og diskusjoner.¹⁴ Dette "mer" er knyttet til levet liv, til den mening mennesker leser inn i det som skjer.¹⁵ Det å begynne å sirkle inn denne meningen, er et hovedanliggende for begrepshistorikeren, men det er altså en oppgave man må stille seg ydmyk overfor. Også begrepshistorikeren arbeider under den forutsetning at han eller hun i siste instans ikke vil kunne avdekke *das Ganze*.

Idet begrepshistorikere begynner å stille begrepene til skue, vil de miste noe av sin underforståthet. Deltagerne i det politiske ordskiftet vil få et mer formidlet forhold til dem. Man kan trekke en parallell til Slavoj Zizeks observasjon om konsekvensene av at mannen på psykoanalytikerens brisk kjenner sin analytikers begreper. De tidlige analytikerne fikk stadig vekk besøk av klienter som kunne fortelle om at de banet seg gjennom tett skog og inn i en borg, og så spurte de sin analytiker hva nå dette skulle bety. Nå om dagen kunne Zizek rapportere at klientene kommer og forteller om lignende drømmer, for så å spørre analytikerne hvorfor de drømmer disse vaginalfikserte erobringdrømmene. Drømmene kommer altså nå delvis ferdigtydet.

Hva angår identitetens kronologiske dimensjon, lot moderne samfunn den først og fremst forvalte av profesjonelle historikere. Historikernes praksis legger seg mellom og former en sosial enhets minne om seg selv. Ser man etter norsk spesifisitet, er norske historikers praksis altså et egnet sted å se. Å lese Koselleck er dermed for en historiker også oppfordring til og øvelse i selvrefleksjon. Den første norske oversettelsen foreligger om kort tid.¹⁶ Jeg gir *Fortids* redaksjon rett: Sikkert en god idé å ta en titt.

LITTERATUR

- Jordheim, Helge (2001), *Lesningens vitenskap: Utkast til en ny filologi*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Koselleck, Reinhart ([1959] 1973), *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerliche Welt*, Freiburg: Suhrkamp
- Koselleck, Reinhart (1979), *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Koselleck, Reinhart *et al.* (2007), *Begrepshistorie, imperium og imperialism*, overs. Helge Jordheim, Oslo: Cappelens upopulære skrifter.
- Leira, Halvard og Neumann, Iver B. (2006, kommer), "Fremmede konsulter i Norge ca. 1660-1905"
- Neumann, Iver B. (1999), "Norsk utenrikspolitikk historie - En kritikk" to deler, *Kungl. Krigsakademiens handlingar och tidskrift*, 203 (5): 119-144 og 203 (6): 147-174.
- Neumann, Iver B. (2001), *Norge - en kritikk. Begrepsmakt i Europa-debatten* Oslo: Pax. Bok to i Makt- og globaliseringsutredningens serie.
- Neumann, Iver B. (2005a), "Hvor gammel er norsk utenrikspolitikk?" *Internasjonal politikk* 63 (2-3): 161-182.
- Neumann, Iver B. (2005b), "Kor gamal er norsk utanrikspolitikk? Tilsvaret til Olav Riste" *Internasjonal politikk* 63 (4): 447-449.
- Riste, Olav (2005), "Kor gamal er norsk utanrikspolitikk?" *Internasjonal politikk* 63 (4): 445-446.

NOTER

- ¹ Neumann 2005a.
- ² Neumann 2005a.
- ³ Leira og Neumann 2006.
- ⁴ Riste 2005; Neumann 2005b
- ⁵ Jordheim 2000.
- ⁶ Neumann 2001.
- ⁷ Koselleck 1979, s. 119-120.
- ⁸ Koselleck 1979, s. 113.
- ⁹ Koselleck 1979, s. 216.
- ¹⁰ Koselleck [1959] 1973, s. 2-3.
- ¹¹ Koselleck 1973, s. 12.
- ¹² Koselleck 1973, s. 216, note 66.
- ¹³ Koselleck 1979, s. 121.
- ¹⁴ Koselleck 1979, s. 215.
- ¹⁵ Koselleck 1979, s. 277.
- ¹⁶ Koselleck *et al.*, 2007.

NORGES ENESTE FEMINISTISKE MAGASIN

FETTS HØSTNUMMER I SALG NÅ!

TEMA: FRYKT - TA TILBAKE KONTROLLEN!

GRO DAHLE: FRYKTEN FOR FETT
FORSKERPORTRETET: HELGA HERNES
 OM FEMINISMENS FORTID OG FRAMTID
NINA BJÖRK: HAR JEG BLITT LURT?
MISS UNIVERSUM: VÅR EGEN MISS
 HØSTMUSIKK + HØSTLEKTYRE OG MYE MER.

WWW.FETT.NO

OPPRØR I CHRISTIANIA: REVOLUSJONSFRYKT OG LEGALISME. EN STUDIE AV KORNOPPRØRET I 1795

”mildere straffer hadde neppe gjort tyver av en mett og tilfreds befolkning”

 MARTHE GLAD MUNCH-MØLLER, bachelor i historie i historie fra UiO

Den 13. juni 1795 gikk det rykter i Christiania om at Kammerherre Bernt Anker planla å utskipe en skipslast bygg, rug, gryn og erter til Frankrike. Som en reaksjon på disse ryktene samlet en mengde arbeidere seg for å ”arrestere” Ankers skip, Spadille. Arbeiderne bordet skipet og førte det til Tollboden. Under forhørene som fulgte i kjølvannet av opprøret, sa arbeiderne selv at de hadde fraktet skipet til Tollboden for at myndighetene skulle gå gjennom lasten og sjekke at det ikke var noe ulovlig der, - og om det faktisk viste seg å være korn i lasten, ønsket de at kammerherre Anker selv skulle stilles for retten. Som et resultat av disse handlingene, ble fire personer arrestert for oppvigleri og grovt språk. Siden opprørerne selv mente at de hadde loven på sin side, oppfattet byens arbeiderbefolkning arrestasjonene som urettferdige. Som en protest mot disse arrestasjonene, fant det sted store demonstrasjoner foran byens rådstue. Til sist friga politimesteren arrestantene, mot at de lovet å møte i retten til videre forhør og dom.¹

Kornopprøret i 1795, heretter omtalt som 14. juni-opprøret, markerte seg i samtiden på grunn av sin voldsomhet.² Historikeren Edvard Bull d.e ser på dette opprøret som et produkt av at det sene 1700-tallets revolusjonære ideer hadde preget tankegangen til Christianias arbeidere.³ Edvard Holm samtykker derimot med stiftamtmann Anker i at ”[et saadant oppløb henger] for en deel sammen med Almuens Misundelse over visse Huuses fortrinlige velstand”,⁴ og ser dermed på opprøret som en reaksjon på arbeidernes fattigdom og Ankerfamiliens rikdom. Holm drøfter imidlertid ikke opprørets form og målsetning. Her vil jeg drøfte hvorvidt dette opprøret følger de revolusjonære tendensene som i perioden gjorde seg gjeldende blant annet i Frankrike og USA, eller om det snarere følger en legalistisk modell, slik Knut Sprauten argumenterer for.⁵ I en slik legalistisk modell fremlegges et krav fra arbeidere og fattige om at overklassen skal følge eksisterende normer og lover. Som en forlengelse av dette vil jeg drøfte hvorvidt opprørerne og myndighetene hadde det samme synet på årsakene til opprøret. Slik vil jeg argumentere for at dette opprøret viser en forskjell i rike og fattiges syn på opprør i Norge. Mens de rike fryktet arbeidernes revolusjonslyst, var det et legalistisk tankegodt som drev arbeiderne til å gjøre opprør. For å underbygge dette, vil jeg vise til vitneutsagn fra avhørene som ble avholdt i farvannet av opprøret, samt analysere handlingsforløpet i en samfunnskontekst.

Christiania politikammers forhørsprotokoller har vært min hovedkilde, og store deler av materialet jeg har brukt til å underbygge argumentasjonen min med, er hentet derfra. Kilden er skrevet fortløpende under forhørene. Dette ser vi blant annet ved at det er foretatt rettelser flere steder i teksten, der vitnet har endret på forklaringene sine. Kildens hovedstyrke er at leseren får innsikt i hvilke spørsmål som ble stilt i retten, noe som åpner for tolkning rundt hva myndighetene så på som viktigst i forbindelse med opprøret. Vi kjenner altså til kildens samfunnskontekst. En annen av kildens sterke sider, er at holdninger formidles fra

opprørernes egen munn. Likevel er utsagnene deres sterkt preget av forhørsituasjonen. Selv om 37 av personene som avgir forklaring i forhørsprotokollene selv har deltatt i opprøret, er det påfallende hvor lite de innrømmer å kjenne til, både om opprøret og dets ledere. Det er flere elementer som underbygger at dette skyldes bevisst tilbakeholding av informasjon. Flertallet av dem som ble forhørt ble laugdaget, det vil si innkalt, flere ganger før de faktisk møtte opp i retten. Dette tyder på at de var motvillige til å avgi forklaring, noe som både kan skyldes sympati for opprørerne og redsel for straff. Straffene for å delta i opptøyer var strenge. Blant annet ble Michael Gundersen straffet for ”å ha brukt skjældsord og ansaa det for at være sin pligt”,⁶ og dømt til seks måneders arbeid ved Christiania Tukthus. En frykt for slike straffer har helt sikkert preget vitneforklaringene.

HARDE TIDER FOR DE FATTIGSTE – RIKDOM FOR DE FÅ

Perioden etter den amerikanske frigjøringskrigen utviklet seg til å bli en lukrativ periode for Danmark-Norge som stat. Den amerikanske frigjøringskrigen og revolusjonskrigene i Frankrike krevde forsyning av trevirke,⁷ noe som gav Danmark-Norge statsinntekter. Som et resultat av dette var den dansk-norske økonomien på 1790-tallet preget av høykonjunkturer.⁸ Slik kan vi si at 1790-tallet var en økonomisk sikker periode for den dansk-norske staten som sådan. Likevel var ikke denne perioden økonomisk uproblematisk for befolkningen. Kornprisene steg. I tillegg var det først og fremst handelsborgerskapet i Sør-Norge som tjente på denne utenrikshandelen. Siden det hovedsakelig var én samfunnsgruppe, handelsborgerskap og patrisiat, som drastisk fikk bedret sin økonomiske situasjon, gjorde disse høye kornprisene levekårene hardere for underklassen, hvis inntekter ikke hadde forbedret seg. Resultatet var at 1790-tallet var en periode hvor klasseforskjellene økte.⁹ Overklassen ble meget rik, samtidig med at underklassen ble større og fattigere.¹⁰

Som en reaksjon mot denne dyrtiden ble det i 1792 innført en kongelig resolusjon som forbød utførsel av korn, malt, gryn, brød og tvebakker til ”fremmede steder”. Dette var for å hindre distrikter hvor landbruket gikk i overskudd i å eksportere dette overskuddet til et utland som kunne betale mer for fødevarene enn tilsvarende norske forbrukere kunne. Etersom dette var en forordning som skulle sørge for befolkningens felles beste, fikk den som konsekvens at enkeltpersoner ikke kunne tjene ekstra ved å eksportere korn utenlands.

OPPRØRERNE

Det foreligger ingen oversikt over alle som deltok i opprøret, og det er ikke mulig å finne igjen mer enn 20 av de 55 navnene fra forhørsprotokollene i folketellingen av 1801.¹¹ Selv om dette er et spedt kildegrunnlag er det likevel mulig å danne seg et bilde av opprørets kjønns-, klasse- og demografiske tilhørighet. I alt

avgir 37 opprørere forklaring. Blant disse finnes kun én kvinne, som for øvrig er innkalt sammen med både sønn og ektemann. Riktignok utgjør disse 37 personene kun en liten del av de som tok del i opprøret. Det er rimelig å anta at de som er innkalt til avhør er personer som fremsto som lederskikkelser under selve opprøret. Om kjønnsfordelingen blant denne gruppen er den samme som i opprøret som helhet, er ikke mulig å lese ut av verken forhørsprotokoller eller *Norske Intelligenz-Sedler*. En slik overveiende mannsdominert kjønnsfordeling stemmer likevel godt med andre norske opprør. Også Strilekrigen i 1760-årenes Bergen hadde en mannlig overrepresentasjon.¹²

Geografisk er opprørerne fordelt på byens østlige forsteder: Fjerdingen, Grønland, Saugsbanken og Vaterland; fattige bydeler med stor arbeiderbefolkning. Opprørernes yrker nevnes i 19 av tilfellene. Her nevnes 10 arbeidere, 7 høkere, en skredder og en båtfører. I tillegg nevnes det at syv borgermenn skal ha deltatt i oppløpet, men dette tilbakevises senere i forhøret. Arbeiderne tilhørte en fattig underklasse, og også høkernes var en økonomisk svak yrkesgruppe.¹³ 14. juni-opprøret var altså i stor grad dominert av en fattig underklasse.

ULIKE FORMER FOR OPPRØR

I tidlig moderne tid var de lavere klassenes matopprør den mest fremtredende formen for folkeprotest.¹⁴ Disse opptøyene kom både som en reaksjon mot et faktisk matunderskudd og som en reaksjon mot at høye varepriser forhindret deler av befolkningen i å dekke sine grunnleggende behov. Den nordeuropeiske befolkningen var mindre opprørsvillige enn den i syd- og sentral-Europa. Dette ser vi blant annet i nødsårene 1739-43, som gikk inn i historien uten at det fant sted et eneste opprør.¹⁵ Likevel var det tendenser til opprørsvilje også i Norge: vi kan blant annet nevne strilekrigen i 1760-årene, og lofthusreisinga i 1780-årene.¹⁶

Historikere har vært opptatt av å finne en måte å klassifisere ulike former for opprør. Den første modellen er E. P. Thompsons legalistiske modell.¹⁷ Den andre er George Rudés modell,¹⁸ som i all hovedsak tar utgangspunkt i geografiske og tidstypiske forhold. Historikeren Georges Rudé tar først og fremst utgangspunkt i geografiske skillelinjer når han klassifiserer de forskjellige opprørene. Ifølge Rudé var bygdeopprørene som fant sted i etterkant av den franske revolusjonen hovedsakelig preget av spontan matmangel, mens byopprørene bar sterkere preg av kollektive mentaliteter og ideologiske aspekter.¹⁹ Dette står imot E. P. Thompson, som setter frem eksempler på opprør, hvor både by- og bygdeopprørene følger en felles tankegang. Rudé argumenterer også for at

food riots were often taken over, if not instigated in the first place, by more influential outside groups, and were thus more susceptible to the intrusion of political ideas.²⁰

Slik ser vi at Rudé ikke ser på matopprørene som politiske i seg selv. Snarere behandler han mat- og kornopprørene som upolitiske fordi han ikke kan spore helhetlige revolusjonære ideer i disse opprørene. Som en kontrast til Rudé, vitner opprørene Thompson trekker frem om et legalistisk tankesett. Her appellerer opprørerne selv til myndigheter og brødhandlere om å gå tilbake til det lovfestede paternalistiske systemet, hvor fødevarer måtte selges på markeder i byen, noe som igjen førte til kontroll over varepriser og noen grad av prisdifferensiering mellom over- og underklasse. Problemet med Rudé, og grunnen til at jeg ikke velger å benytte hans modell når jeg analyserer 14. juni-opprøret, er at han tar utgangspunkt i at underklassen i noen grad har en felles klassebevissthet,²¹ samt at matopprør i seg selv ikke er et resultat av en politisk bevissthet hos arbeidere og underklasse. 14. juni-opprøret fremstår, som jeg skal argumentere for i neste kapittel, som et opprør med et klart politisk tilsnitt. Thompson fokuserer også sterkt på dyrtid og moralske kornpriser, noe som gjør hans legalistiske modell mer anvendelig på dette opprøret.

LEGALISTISK TENKNING HOS CHRISTIANIAALLMUEN

Et opprør er ikke noen isolert enkelthendelse, men snarere en handling som er nært knyttet til både regionale mentaliteter og politiske situasjoner. 14. juni-opprøret var først og fremst en reaksjon mot ryktet om at Bernt Anker ville skipe fødevarer utenlands. Likevel fremgår det av forhørsprotokollene at det også var en samlet reaksjon mot en situasjon snarere enn en enkelthendelse. I dette avsnittet vil jeg drøfte hvorvidt Thompsons legalistiske modell er overførbar på 14. juni-opprøret.

Bakgrunnen for flere av opprørene som nevnes hos Thompson, var at korn- og brødhandlere hadde latt markedskreftene råde over kornprisene, og brutt byprivilegiene ved å handle utenfor byens grenser. Det samme forekom i Christiania. Bernt Anker selv handlet med høkere og kjøpmenn utenfor bygrensene for å skaffe seg korn til lavere pris enn det han kunne skaffe inne i selve Christiania. Kornvarene som var lastet opp i Spadille på opprørskvelden var innkjøpt hos Nicolay Bøegh. Bøegh var bosatt i forstaden ”Storgaten”, som på det daværende tidspunktet lå utenfor bygrensen. Likevel er det ikke dette protestene 14. juni var rettet mot. Om det også i Norge var reaksjoner på handel utenfor bygrensene i en tid hvor næringslovgivningen var i ferd med å bli liberalisert, kjenner jeg ikke til.

Bernt Anker så på seg selv som en ”velgjører”, og som medlem av handelspatrisiatet inntok han nettopp en slik formynderrolle overfor deler av byens befolkning.²² For å markere sin posisjon som velgjører for Christianias befolkning, hadde han blant annet solgt korn til redusert pris, og tidvis også delt ut gratis kornvarer til de fattige.²³ At Bernt Anker selv sto i sentrum for dette opprøret er dermed spesielt, ettersom det tyder på at underklassen likevel ikke

var fornøyd med hans posisjon overfor de fattige. Borgerskapet selv så på samtidens sosiale fordeling som en faktisk nødvendighet. Andreas Bull, som var politimester i Christiania i 1795, skrev i *Topographisk Journal* at:

Den medfødte Lyst til Forandring og den indførte og *nødvendige* Forskjel iblandt enhver Stats Stænder, har maattet overdrage til visse Mennesker Bestyrelsen og til andre de Fornødne tings tilvirkelse og Arbejdning.²⁴

Men delte egentlig de fattige denne troen på at en skjev sosial fordeling var en nødvendighet? Når Bernt Anker selv leter etter en årsak til 14. juni-opprøret, forklarer han det med at ”[et saadant opløb henger] for en deel sammen med Almuens Misundelse over visse Huuses fortrinlige velstand”.²⁵ Om dette utsagnet viser tilbake til en tidligere uttrykt misnøye med patrisiatets enorme rikdom er ikke sikkert, men det er i alle fall én mulig tolkning.

Slik det fremgår av forhørsprotokollene ble 14. juni-opprøret i samtiden oppfattet som en samlet reaksjon mot en vedvarende handling. Forbudet mot utskipping av korn var i utgangspunktet ment som et middel for å bøte på dyrtiden, altså et forsøk på å bedre situasjonen for underklassen. Opprøret uttrykte dermed et ønske om at de eksisterende utjevningstiltakene ble overholdt. Dette vitner om en legalistisk snarere enn en revolusjonær grunnholdning. Ditlef Haagensen, en av opprørerne, forteller at

han kom først om aftenen og gik med sine Cammerater uden for Ankers Huus, og der taled med Jakob Nielsen om at det var utilladeligt, at udføre Korn, og at andre imellem Bordladninger havde indkastet Korn forrige Aar.²⁶

Dette vitneutsagnet forteller at arbeiderne også tidligere hadde reagert med misnøye på at korn var skipet ut av landet. At utskipping ble sett på som usolidarisk mot de fattige, sier også Bernt Anker selv på opprørskvelden:

[Han] kunde skaffe Toldbodens Bevies for, at han aldrig havde drevet nogen kornhandel, og mindre utskibet Utenlands saadanne Vahrer, Hvorpaa ingen fornuftig Mand i saa dyre tider Kunde falt paa at gjøre noget forsøg.²⁷

Som nevnt, var forbudet mot utskipping av korn et tiltak som var ment å ha positive konsekvenser for arbeiderklassen. Opprørets handlingsforløp viser oss at opprørerne, kanskje arbeidere som helhet, kjente til denne loven. Dette vitner om en underklasse som var aktive samfunnsborgere. Det ser også ut til at opprørerne i utgangspunktet hadde tiltro til at de ville få gjennomslag for kravene sine. Da skipet ble arrestert, ble det ikke ribbet for kornvarer. Snarere ble det brakt over til Tollboden for å bli underlagt offentlige myndigheter:

da skibet [kom] til Toldboden, forlangte de [opprørerne] af Betjenterne, at det maatte forsiktes og siden udlosses til deres Profit, da de troede skib og ladning var Konfisceret, naar det med Kornvahre imod den Kongl forordning skulle gaae Udenlands.²⁸

Dette er en ansvarlig reaksjon fra opprørernes side, og tyder på at de hadde legalistiske hensikter med opprøret. Det kommer frem at opprørerne på forhånd hadde forventninger om at myndighetene ville dele deres inntrykk av at Bernt Anker var lovbyteren i denne konflikten. Selv om folkemengden som arresterte skipet nok syntes ”rasende og urimelig”²⁹ i utgangspunktet, var det først etter at fire opprørere, og ikke Bernt Anker, var arrestert som lovbytere, at situasjonen virkelig kom ut av kontroll. Da Niels Larsen ble forhørt 26. juni, uttalte han om oppløpet at ”denne Handling var Lovlig og forsvarlig”³⁰, noe som underbygger at opprørerne selv anså opprøret som et forsøk på å sørge for at utførselsforbudet ble overholdt.

BERNT ANKER I EN VANSKELIG SITUASJON

Mye tyder på at Bernt Anker forsøkte å komme seg ut av en vanskelig situasjon ved igjen å opptre som velgjører. Da han om natten fikk vite at skipet var tatt i arrest, bedyret han sin uskyld samtidig som han delte ut kornet til befolkningen. I forhørsprotokollen fremstilles dette slik:

for at overbeviise den rasende og urimelige Folkemængde, at der ei var meere og ei andet i bemeldte skib, lod han det under Miletair Vagr offentlig udlosse og skjænkede disse Fødevarer til byens og Grønlands fattige Indvaanere; blev dog Sammenrottelsen ved at true og sette sig op imod saavel den Civile som Miletaire Øvrighed ja end, og ville tage af arresten 4re personer, der formedels overhørighed imod Øvrigheden, blev arresterede.³¹

Det er ikke vanskelig å forstå at opprørerne tolket dette som at Bernt Anker forsøkte å kjøpe seg ut av en vanskelig situasjon ved å dele av sin egen overflod. I *Norske Intelligenz-Sedler* sto det 17. juni at folkemengden reagerte med ”Hurra-Raaben” på Bernt Ankers kornutdeling.³² Stiftamtmann Moltke gir derimot inntrykk av at kornutdelingen har motsatt effekt ”Fra dette øieblik af vokser forbitrelsen; ti almuen trodde nu med vissshed at finde i denne hans gave det største bevis på hans brøde”.³³ Resultatet av kornutdelingen var i alle tilfeller at gemyttene ikke roet seg, og at oppløpet vedvarte til klokken to om natten.

REVOLUSJONSFRYKT

Et spørsmål som går igjen i forhørene, er hvorvidt de forhørte ”havde hørt, at der skulle være gaaet Bud paa Landet effter Bønder til disse opprøreres Assistance”.³⁴ Dette tyder på at bymyndighetene fryktet at det var gjort forsøk på å kalle inn flere opprørere for å gi tumulten en større dimensjon enn den hadde hatt i første omgang. Av de ni personene som blir spurt om de har hørt tale om en slik budsendelse, er det kun én som sier han har hørt om noe slikt. Som tidligere nevnt gir de fleste som blir forhørt sterkt inntrykk av å være motvillige til å avgi forklaring, derfor er det vanskelig å avgjøre hvorvidt disse utsagnene er sannferdige eller ikke. Likevel foreligger det altså ett utsagn som vitner om at en slik budsendelse

hadde funnet sted:

Niels Rossing, Stivelsemager, blev indkaldet i Anledning af, at nogle Bønder, havde været inde hos ham, der skulle have været indkaldte at Møde paa Grønland, mandag aften forkl: sig saaledes: saavel nogle Bønder, hvilke han ikke kjendte, havde sagt at de vare av Lænsmanden indkalte at møde paa Grønland bemeldte aften, som og Underlænsmanderne Møllerup og Kurboe vare inde hos han og sagde: at de vare udsendte af Lænsmanden for at kalde Bønder ind i andledning af Oprøret.³⁵

Ettersom det ikke foreligger noen avhør av nevnte underlensmenn, er det ikke mulig kun på grunnlag av disse forhørsprotokollene, å se hvorvidt denne budsendelsen faktisk fant sted. Like lite er det mulig å vite hvor stort omfang en slik eventuell budsendelse kan ha hatt, eller hvor mange av de innkalte bøndene som faktisk møtte opp. Det vi likevel kan lese ut av dette, uavhengig av innkallelsens omfang, er en bekymring fra myndighetenes side for at grupper eller personer skal ha prøvd å gi opprøret en ny dimensjon. Dette kunne være både en ny størrelsesorden og et nytt politisk aspekt. Selv om dette enkeltoppørret ser ut til å ha hatt en legalistisk grunnholdning, var ikke en revolusjonær tankegang noe ukjent i Norge. Mary Wollstonecraft forteller fra sine reiser i Norge samme år:

[Nordmennene ønsker] alt godt for den revolusjonære sak; og de følger, med den mest livlige interesse, de franske våbens fremskritt. De var faktisk så oppsatt på å unnskyldte alt som har besudlet frihetskampen at det var med vanskelighet jeg overbeviste dem om at Robespierre var et uhyre.³⁶

Som kjent startet også den franske revolusjon som et matoppør, og i 1795 var den franske revolusjon ennå ikke fullendt. 14. juni-oppørret markerte seg i samtiden med sin voldsomhet,³⁷ og selv flere måneder senere var oppørret samtaleemne for byens befolkning.³⁸ Det ridende artilleriet hadde problemer med å roe gemyttene uten å ty til vold.³⁹ I tillegg forteller Stiftamtsmann Fredrik Moltke:

han prøvde paa at faa borgervæbningen til at ta affære, men at officerene undslod sig med den begrundelse at de var ræd for, at naar det skulde komme dertil at skyldige maatte arresteres, borgerne maatte være mindre villige med den fornødne hurtighet at eksekvere det.⁴⁰

Det er lite sannsynlig at det er borgernes militære evner Moltke her setter spørsmålsteget ved, men snarere hvorvidt borgervæbningen ville være tilstrekkelig lojale ovenfor myndighetene. Til sist ble gemyttene roet ned ved at de arresterte ble frigitt.

At 14. juni-oppørret i samtiden fremsto som en trussel er sannsynlig. Noen dager etter 14. juni-oppørret var det oppfør i Skien. Selv om også dette oppørret hadde et legalistisk tilsnitt,⁴¹ vitner Skien-oppørret om at oppørret i Christiania hadde hatt en smitteeffekt, noe som var egnet til å skape frykt. Til tross for dette, oppfattet ikke Christianias handelspatrisiat noen av disse oppørrene som reaksjoner på nød, men snarere som ”Ildesindede menneskers oppvigleri”.⁴²

FATTIGE OG RIKE I TO VERDENER

Grunnholdningen i 14. juni-oppørret bygget på et legalistisk snarere enn et revolusjonært tankesett. Det som imidlertid er særlig interessant med dette oppørret er at det viser en stor forskjell mellom de rike og de fattiges holdninger til oppørret. Dette er i noen grad med på å belyse forholdet mellom de forskjellige samfunnsklassene i 1790-tallets Christiania. Kildene viser til en revolusjonsfrykt hos myndigheter og patrisiat, mens opprørerne selv handlet på bakgrunn av et tankesett som i utgangspunktet var legalistisk. Slik sett følger det, på tross av Christianias beskjedne størrelse, normen til oppør i større europeiske byer i samme tidsperiode.

LITTERATUR OG KILDER

- Bagge, Svarre og Mykland, Knut. *Norge I dansketiden, 1380-1814*. J. W. Cappelens Forlag A.S. S.l. 1989
- Bull, Andreas. *Topographisk journal for Norge, tredje hefte: Om Haandverkerne i Kristiania*. Jens Orbek Berg, Christiania 1793.
- Bull, Edvard og Sønstevoid, Valborg. *Kristianias historie bind 3*. Oslo 1936.
- Dyrvik, Ståle. *Norsk Historie 1625-1814, Vegar til sjøstende*. Det norske samlaget. Oslo 1999.
- Folketellingen 1801*. Digitalisert utgave. [URL www.digitalarkivet.no]
- Holck, Per. *Bernt Anker, samtid, liv og forfatterskap*, Solum Forlag, Oslo 2005.
- Holm, Edvard. *Danmark-Norges historie fra den store nordiske krigs slutning til rigernes adskillelse (1720-1814), sjette binds annen del*. G. E. O. GAD. Kjøbenhavn 1909.
- Norske Intelligenz-Sedler* 1795, 24, 25, 26, 27.
- Rudé, George. *Ideology and popular protest*. Lawrence and wishart. London 1980.
- Schou, Jacob Henric (red). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 ere udkomne*. X deel. Kjøbenhavn 1795.
- Sprauten, Knut. “Fra kamp for sin rett til kamp om bedre lønn” i *Tidskrift for arbeiderbevegelsens historie 1*, 1981. Pax forlag. Oslo 1981.
- Statsarkivet i Oslo. Christiania Politikammer. Forhørsprotokoller. Protokoll 4. 1790-1790. (Katalog BV 3b, Hyllesignatur: 4c095. 6/4)
- Thompson, E. P. “The moral economy of the English crowd in the 18th century” I *past and present number 50*. The past and present society. S.l. 1971.
- Wollstonecraft, Mary. *Min nordiske reise, beretninger fra et opphold i Sverige, Norge og Danmark 1795*. Pax Forlag A/S. Oslo 1995.

NOTER

- ¹ Bull og Sønstevoid 1936, *Norske Intelligenz-Sedler*, SAO Christiania Politikammer. Forhørsprotokoller. Protokoll 4. 1790-1790. (Katalog BV 3b, Hyllesignatur: 4c095. 6/4)
- ² Holm 1909, s. 397
- ³ Bull 1936, s. 440
- ⁴ Holm 1909, s. 398
- ⁵ Sprauten 1981
- ⁶ Bull 1936, s. 447
- ⁷ Revolusjonskrigene i Frankrike 1792-1802.
- ⁸ Holm 1909, s. 396
- ⁹ Sprauten 1981, s. 7
- ¹⁰ Holm 1909, s. 397
- ¹¹ *Folketellingen 1801*. Digitalisert utgave. [URL www.digitalarkivet.no]
- ¹² Samtale med Hilde Sandvik. 18.05.2005.
- ¹³ Holm, s. 397
- ¹⁴ Rudé 1980, s. 64
- ¹⁵ Sprauten 1981, s. 6
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Thompson 1971.
- ¹⁸ Rudé 1980.
- ¹⁹ Rudé 1980, s. 139
- ²⁰ Ibid, s. 166
- ²¹ Ibid, s. 139
- ²² Holck 2005
- ²³ Ibid, s. 109
- ²⁴ Bull, s. 75 (min utheving)
- ²⁵ Holm 1909, s. 398
- ²⁶ SAO Christiania Politikammer. Forhørsprotokoller. Protokoll 4. 1790-1790. (Katalog

BV 3b, Hyllesignatur: 4c095. 6/4) 22. juni 1795.

²⁷ Ibid, 17. juni 1795

²⁸ Ibid, 22. juni 1795

²⁹ Ibid, 17. juni 1795

³⁰ SAO Christiania Politikammer. Forhørsprotokoller. Protokoll 4. 26. juni 1795

³¹ Ibid 17. juni

³² ”Norske Intelligenz-Sedler”, 17. juni.

³³ Bull 1936, s. 445

³⁴ Ibid, 17. juni.

³⁵ SAO Christiania Politikammer. Forhørsprotokoller. Protokoll 4. 27. juni 1795

³⁶ Wollstonecraft 1995, s. 91

³⁷ Holm 1909, s. 397

³⁸ Wollstonecraft 1995, s. 93.

³⁹ Bull 1936, s. 444

⁴⁰ Stiftamtsmann Fredrik Moltke, som referert i Bull 1936, s. 445

⁴¹ Sprauten 1981, s. 8

⁴² Stiftamtsmann Fredrik Motlke, som referert i Sprauten 1981, s. 9.

MOSEPRESTEN M. R. FLOR OG REGJERINGSKOMMISJONENS SURROGATARBEID

 ERNST BJERKE, mastergradsstudent i historie ved UiO

Da Danmark-Norge ble trukket inn i Napoleonskrigene etter Københavns bombardement og flåteranet i september 1807, ble forbindelseslinjene mellom Norge og sentraladministrasjonen i Danmark sterkt svekket. Da det brøt ut krig med Sverige, ble forbindelsene i all hovedsak fullstendig brutt. Det ble derfor opprettet en midlertidig regjering i Norge, som fikk navnet Regjeringskommisjonen. Landets isolerte stilling som følge av krigen og den engelske handelsblokaden medførte også problemer for all import og handel med utlandet. Den norske økonomien hvilte i høy grad på trelasthandelen, og frem til krigen brøt ut, hadde England vært det viktigste markedet. Den største trusselen var imidlertid kornmangel. Kornet – som grøt eller brød – var det fullstendig dominerende næringsmidlet for bondebefolkningen, og landet var avhengig av en betydelig kornimport for å tilfredsstille befolkningens behov. Det var denne livsviktige importen som i stor grad uteble under blokaden.

I denne situasjonen iverksatte Regjeringskommisjonen en rekke oppfinnsomme prosjekter for å forsøke å forhindre – eller i det

minste lette – en fryktet forestående hungersnød. Det ble opprettet en egen provideringskommisjon under ledelse av grev Herman Wedel Jarlsberg. Den arbeidet primært med å forsøke å sikre korntilførsel fra Danmark, og opprettet offentlige kornmagasiner rundt omkring i bygdene. I tillegg ble det satset sterkt på forskjellige kornsurrogater. Til slutt var det den utbredte islandslaven (*Lichen islandicus*) som ble kommisjonens autoriserte surrogat. Laven skulle males og brukes som drøyelsesmiddel i kornmel, og håpet var at man på denne måten skulle få den innenlandske kornhøsten til å strekke til. I dette arbeidet knyttet kommisjonen til seg naturhistorikeren og pedagogen Martin Richard Flor, som la ut på to lange reiser i Akershus stift for å overbevise bondebefolkningen om at islandslav var velsmakende og næringsrik mat.

I et brev fra Jacob Aall til den danske botanikeren Nils Hofman Bang får man et innblikk i de trange tidene som fulgte krigen mot England. ”Landalmuen har vært nødsaget til at tage Tilflugt til de Fødemidler, som ellers kastes for vilde Dyr,” skriver han. ”Den anser sig lykkelig, naar den kan erholde Brød af Mose og Bark, blandet

med noget lidet Meel. I selve Hovedstaden er dette Tilfældet.”¹ Provideringen og arbeidet for å forhindre hungersnød ble derfor ett av den midlertidige norske regjeringens viktigste virkefelt.

Regjeringskommissjonen bestod av kommanderende general for det søndenfjellske Norge, prins Christian August av Augustenborg, stiftamtmanden i Akershus grev Gebhard Moltke og justitiarius i Akershus stiftsoverrett Enevold de Falsen. Snart ble den også utvidet med amtmannen i Smålenene Marcus Gjøl Rosenkrantz.² Innen Regjeringskommissjonen var det hovedsakelig Rosenkrantz og Falsen som stod bak surrogatpolitikken, og i tillegg hadde man tilknyttet seg grev Wedel som leder for Provideringsskommissjonen. Støtte for surrogatarbeidet og mosesaken hadde man også i Akershusbiskopen Frederik Julius Bech. Rosenkrantz skrev varmt om islandslaven i *Christiania Intelligenz-Sedler*, mens Falsen lovpriste laven i Regjeringskommissjonens blad *Budstikken*.³ Falsen synes å ha vært en spesielt viktig pådriver for mosesaken og Martin Richard Flors arbeid. Etter hans død mistet Regjeringskommissjonens andre medlemmer interessen for mye av dette arbeidet.⁴

Hovedårsaken til at islandslaven ble valgt ut som det foretrukne surrogatet fra sentralt hold, var ikke bare dens nærrende egenskaper og tilgjengelighet. Den var snarere at landets naturfaglige og medisinske ekspertise var kommet til enighet om at bark – det surrogatet som folk faktisk brukte – var helseskadelig. I tillegg gjorde innsamlingen av bark stor skade på skogene som dannet grunnlaget for landets råvareutførsel.⁵ Det ser ikke ut til at islandslaven var et utbredt kornsurrogat i Norge. Folket søkte derimot tilflukt i barkebrød. Kunnskapen om laven synes derfor ikke å være hentet fra folketradisjon, men snarere fra vitenskapelige arbeidere. På sine reiser fant Flor kun unntaksvis mennesker som brukte laven, og de hadde sjelden brukt den lenger enn noen år.⁶ Flor og de andre moseprestene mente derimot at de forsøkte å vekke til live en utdød tradisjon i Norge.⁷ ”Levningerne af disse Oldtidens Lærdomme bleve mundtlig overleverede fra Mand til Mand,” skriver han, ”men kom og derved, naar man ei trængte dem, let i Forglemmelse.”⁸

Det omfattende arbeidet Regjeringskommissjonen iverksatte for å utbre kunnskap om surrogater, og spesielt om islandslaven, ble legitimert hovedsakelig på to måter. For det første var islandslavens gavnlighet *vitenskapelig dokumentert*. For det annet mente man å ha funnet et surrogat som i siste hånd var *folkets eget*. Dette var tungtveiende argumenter for islandslavens forkjempere blant de patriotiske og velmenende naturhistorikerne, medisinerne, økonomene og prestene som arbeidet for å vinne Regjeringen og Regjeringskommissjonen for saken. Innenfor den relativt beskjedne embedsstanden og den litterære offentligheten fikk islandslaven raskt mange tilhengere, også høyt oppe i myndighetene. Langt vanskeligere skulle det være å overbevise dem som ble forventet å gjøre surrogatet til en av sine viktigste næringskilder. Det var likefullt de samme argumentene som ble brukt når Regjeringskommissjonen satte sitt *surrogatfeltog* ut i livet. Laven kom anbefalt av landets

fremste ekspertise i næringssspørsmål, og var historisk sett – slik man så det – et næringsmiddel folket selv i betydelig grad hadde gjort nytte av. Bøndernes egne forfedre, sagaenes stolte og heltemodige nordmenn, hadde selv valgt å bruke laven. Bedre garantister kunne man ikke forestille seg, og dette argumentet ble derfor sterkt benyttet. Det er derfor svært interessant å se nærmere ikke bare på hvilke praktiske konsekvenser tiltaket medførte, men også hvilken mottagelse budskapet og dets talsmenn fikk ute i bygdene.

Islandslav er en samlebetegnelse på flere lavarter i ordenen *lecanorales*, men brukes som regel synonymt med arten *Cetraria islandica*. Det er en bredbladet, brun og buskaktig lav som finnes i betydelig mengde over store deler av landet. *Store norske leksikon* opplyser at ”islandslav inneholder store mengder lavstivelse og spilte i tidligere tider stor rolle i folkeernæringen. Den ble ofte blandet i brødet, derav navn som *brødlav*, *braudmose* og *matmose*.” Om den signerte artikkelen henviser til bestrebelsene under krigen mot England er imidlertid usikkert. Laven finnes første gang omtalt i den islandske *Jónsbók*, som bestemmer at den ikke kunne sankes uten landeierens tillatelse. Det virker derfor sannsynlig at laven noen steder har vært i utstrakt bruk som fødemiddel. Således leser man så sent som i 1970 at den blir samlet ”commercially in Scandinavia and Iceland and sold as ’Iceland moss’. It is fed to cattle, pigs and ponies, but is also used, particularly in Iceland, to make flour.”⁹

Drivkraften bak det praktiske opplysningsarbeidet for islandslaven var den danskfødte naturhistorikeren Martin Richard Flor (1772 – 1820).¹⁰ Etter å ha avlagt anneneksamen kom han i kontakt med det nyopprettede Naturhistorieselskabet, som var blitt stiftet for å supplere den nesten ikke-eksisterende naturfagsundervisningen ved Universitetet. Etter en måned som alumne ved Seminarium pædagogicum, spydspissen i tidens store pedagogiske reformprosjekt, ble Flor valgt ut for å fylle den nyopprettede posten i naturhistorie ved Christiania katedralskole, der reformen ble satt ut i livet som et prøveprosjekt.¹¹

Snart var Flor ansatt ved alle byens skoler, og vant innpass blant medlemmene av byens øvre sosiale sjikt. Han var en hyppig middagsgjest på Bogstad og Ullevål, der eierne Peder Anker og John Collett stilte deler av sine botaniske anlegg til disposisjon for ham. Bernt Anker etterlot etter avtale med Flor sin hage i byen (Paléhagen) til Katedralskolen, og Flor drev den i mange år som landets første offentlige botaniske hage og skolehage. Flor ble senere dypt engasjert i Selskapet for Norges vel, og ble Universitetets første foreleser i bo-tanikk, da den nyutnevnte professoren Christen Smith døde på en ekspedisjon til Afrika.

For Flor var naturstudiet et middel til forståelse av verden, samfunnet og religionen. Skaperen hadde nedfelt allmenngyldige lover i sitt skaperverk, som enhver kunne lese seg frem til ved å studere naturen. Han sammenlignet, som Rousseau, skaperverket med en opplått bok, der alle – uavhengig av språk, kultur eller stand – kunne lese

seg frem til skaperens vilje. Å leve i overensstemmelse med denne viljen – den allmenngyldige morallov – skulle føre til lykken. Nært knyttet til denne pedagogisk-religiøse overbevisningen er også tanker om fremskritt og folkeopplysning. Da opplysningstidens tenkere la menneskets lykke og velvære i dets egne hender, og i tillegg introduserte troen på menneskets fremskrittsevne, gjorde de pedagogikken til et av de mest interessante områdene ved samfunnslivet. Her hadde samfunnet selv anledning til konkret å virke inn på samfunnsutviklingen, og dermed på menneskehetens utvikling mot en lykkelig tilværelse. Denne tenkningen kjennetegnet ikke minst de naturvitenskapelige miljøene, der også økonomien stod sterkt. Landets og innbyggernes økonomi hvilte på naturens rikdommer, og naturvitenskapens fremste rolle var – blant annet i Flors øyne – nettopp å bidra til økonomisk fremskritt. Spesielt etter at han kom til Norge, fjernet Flor seg fra den systematiske botanikken, og rendyrket istedet sine landbruksøkonomiske interesser. Blant dem lå ikke mist ønsket om å finne nye bruksområder for vanlige og lite påaktede planter. Han ivret for bruk av bjørnemose som erstatning for halm i madrasser; for bruk av hjemlige medisinalplanter fremfor import; for bruk av fjellplanter til farving og dyrefôr, og ikke minst for islandslaven som kornsurrogat under nødsårene.

Tanken om islandslaven som kornsurrogat var ikke ny da den engelske handelsblokaden ble innført. Litteraturen om laven var fritt tilgjengelig, om ikke hos allmuen, så i det minste hos den landbruksøkonomisk interesserte embetsstanden.¹² Som vi har sett, var kunnskapen om islandslaven som surrogat nettopp hentet fra litteraturen. Det mest utbredte skriftet tør ha vært Hans Strøms *Underretning om den Islandske Moss, Marie-Græsset og Gejtina-Skoven: deres Tilberedelse til Maad*, som var blitt utgitt i København i 1785, og siden trykt opp av Landhuusholdningsselskabet i København i 1801. Tanken lå i tiden, og da krigen mot England brøt ut, besørget Regjeringskommissjonen og stiftamtmanden i Christiania at det ble trykt opp i et tredje opplag, til gratis utdeling blant almuen.¹³ Også Flor kjente skriftet godt. Han hadde lånt det i Katedralskolens bibliotek allerede den 24. august 1806; ett år før bombardementet og dermed ett år før frykten for hungersnød gjorde seg gjeldende.¹⁴

Det er også viktig å huske at Flor var langt fra alene i arbeidet med islandslaven. Ikke bare var det mange som eksperimenterte med forskjellige surrogater og tillagningsmetoder, det var også mange som skrev om sine erfaringer med dem. Worm-Müller forteller om surrogatlitteraturen som vokste frem i løpet av disse årene: ”Det hele virket ofte dilleantisk,” skriver han, ”en vrimmel av ideer blev ukritisk slængt ut uten ’apriorisk eller empirisk at motiveres’, og da enkelte skred ind og tilraadet ’den forsigtighed at forstaae hvad man skriver’, brøt der løs en heftig feide [...]”¹⁵ Flor bidro med flere skrifter til denne litteraturen.¹⁶ Det viktigste som kildekrift er hans *Naturvidenskabens hjælp for Norge i den fødetrænge sommer 1808* (Christiania 1810).

Sammen med farmasøytene Hans Henrik Maschmann og Jacob Christlieb Schandorff arbeidet Flor i flere måneder med å komme frem til den beste måten å behandle flere surrogater, men først og fremst laven. Det ble gjort forsøk med malte dyreknokler og tørrfisk, tørket og malt kvekegress (*Triticum repens*) og hestekjøtt. Men ”for intet Kornsurrogat taler eller har alle Tider, ældre og nyere Erfaringer, Fortidens og Nutidens Læger talt saa bestemt enige og afgjørende, som for islandsk Lav,” skriver Flor. Han forteller at nordmannen allerede tusen år tidligere hadde lært å spise islandslav av de ”krigerske haardføre” islingene. Enkelte steder skal laven ifølge Flor ha vært ”det Vigtigste af deres Næringsmidler.”¹⁷

Det første hinderet var den bitre smaken. Den viste seg imidlertid å sitte i et stoff utenpå bladene, og kunne derfor fjernes før man gikk videre. Det lot seg ikke gjøre å skylle dette stoffet av, og heller ikke å oppløse det i kokende vann. Det eneste som hadde virkning var et åtte timer langt lutbad med hyppig skylling. Etter denne behandlingen måtte laven grovhakkes og tørkes i en ovn, før den ble sendt til møllen. På denne måten gav 16 lodd lav 10 lodd lavmel, som igjen kunne brukes til å drøye ut melforsyningene. Flor kunne så meddele følgende foreløbige resultater.

- 1 Deel Mosemeel og 1 Deel Havremeel bagt til Fladbrød, gav et meget spiselig Brød.
- 1 Deel Mosemeel og 2 Deele Havremeel blev endnu bedre.
- Et mindre Forhold af Havremeel, end det første, vilde ei hænge sammen ved Æltningen, med mindre der blev tilsat slimede Dele, f. Ex. Vand, der havde staaet paa Almebark.
- Grød kogt af det omtalte Mosemeel, blev efter ½ Times Kog, stiv og geleagtig, og med Melk eller Øl til, var den spiselig.
- Ligeledes Grød af Halvparten Kornmeel og Halvparten Mosemeel, vel kogt, bliver smagelig, og kan spises, uden at man behøves at drives dertil af Hunger.¹⁸

Alle forsøk ble utført ”i Vidners Paasyn”, og den 23. mai fremviste Flor resultatene i ”den høie interimistiske Regjeringscommission for Norge,” der han ”havde det Held, at vinde høisammes Bifald, og fik Løfte om, al mulig Bistand til at udføre dette mit Forehavende i det Store.”¹⁹ Rosenkrantz og Falsen prøvde selv lavmelet i sin egen husholdning, og fant Flors brød ”virkelig velsmakende.” Den endelige anerkjennelsen av islandslaven kom i et åpent brev av 3. juni 1808.²⁰ For Flors del innebar dette hovedsakelig tilsammen fire måneder med undervisningsreiser i Akershus stift. For Regjeringskommissjonens del innebar det å organisere en storstilt innsamling og magasinerings av islandslavtil utdeling blant de fattige og trengende.

Innsamlingen av islandslaven ble organisert som en del av fattigpleien, men var ofte avhengig av lokalt eller endog privat initiativ. Noen steder var det embedsmenn som stod for organiseringen (med statlige midler), andre steder var det patriotiske kjøpmenn. Prinsippet var at de fattige og bønderne skulle oppfordres til å samle inn lav, og til å levere den til forskjellige magasiner. Her

ville de få en godtgjørelse i kornmel. Ved magasinene ble laven behandlet og malt til utdeling blant de samme trengende. Dermed kunne de fattige settes i betalt arbeid, samtidig som det ble lagt opp nødforsyninger. Enkelte steder, som i Christiania og Kongsberg, synes disse tiltakene i løpet av kort tid å ha nådd ganske store proposjoner.

Christiania ble et sentrum for mosesaken først og fremst fordi det var her drivkreftene var samlet. Det var bondebefolkningen som var tiltenkt størst nytte av laven, men også hovedstadens innbyggere følte de trange tidene. Conradine Dunker forteller litt om denne perioden. Hun skriver at det hverken var ”Korn eller Brød at faae for Penge.” Handelsmennene ”havde intet Korn mere, og man maatte tage sin Tilflugt til Magazinerne. Øvrigheden lod opskrive, hvor mange Mennesker der fandtes i hver Huusholdning, og hver Morgen blev fra Raadhuset udleveret et vist Quantum Brød, eftersom Huusholdningen var stor eller liden.” Man må huske at dette er beskrivelser fra byens overklasse. Dens medlemmer hadde muligheten til å gå sammen om å opprette forsikrings- og aksjeselskaper, ”der fik indsmuglet Korn gjennom alle Vanskeligheder og Farer.”²¹ Slik kunne de dele på risikoen ved å forsøke å smugle korn forbi patruljerende engelske skip.

Samtidig hadde Christiania mange fattige; ikke minst i forstedene og omlandet. Det var også denne befolkningen som virkelig var avhengig av kornet. Utover våren og sommeren ble det bygd opp en ganske stor organisasjon for mottagelse, behandling og utdeling av surrogater i hovedstaden. Flor kunne derfor fortelle de fattige i Drøbak ”at i Christiania faae de Korn eller Meel for al den Mos de vil bringe did.”²² Der arbeidet en rekke fremstående menn for mosesaken. Først og fremst var det farmasøytene Hans Henrik Maschmann og Jacob Christie Schandorff, som hadde bistått Flor i hans forsøk. Maschmann hadde til sin disposisjon fattiginspektør Pedersen og glassmester Anders Asbjørnsen (P. Chr. Asbjørnsens far), mens Schandorff hadde tilsyn med presten og avismannen Niels Wulfsberg og kjøpmann Nielsen. På Flors anbefaling hadde Regjeringskommisjonen bedt disse seks ”paatage sig de med Tilberedningen af islandsk Mose til Meel og Dyrknokler eller Been, til Pulver forbundne Forretninger.”²³ De mottok islandslav og andre surrogater i stort omfang, og laget lavmel, bensusuppe og annet til utdeling blant de fattige.

På Kongsberg nådde den tilsvarende virsomheten også stort omfang. Etter å ha besøkt byen, sendte Flor et forslag til Regjeringskommisjonen. Han mente at Regjeringen skulle befale allmuen å reise til fjells med hester, telt, sekker og mat for å samle ”med Vedholdenhed om Natten, i Dagtiden og Regnveir” all den laven som ”lader sig bringe sammen, og træde den i Sækken [...]” Det var viktig at man ikke bare oppmuntret, men virkelig tvang allmuen til å sanke lav. ”Thi af Følelse ved deres Medmenneskers Lidelse, af Overbeviisning om det Rigtige, eller af Egennytte og Vindesyge, er det ei at vente den vil gjøre noget; især da Fordelen

bliver ubetrustelig.” Den innsamlede islandslaven skulle bringes med friskyss til Kongsberg, og betales med korn, eller med penger, om det ikke var korn å oppdrive. Herfra kunne ”Mosen atter ved Friskyds fra Eger, Lier og Modum transporteres til Salg i disse eller andre Bøigder.”²⁴

Regjeringskommisjonen sendte forslaget videre til grev Wedel, som var amtmann i Buskerud og leder for provideringskommisjonen. Han kunne svare at Flors forslag var ”aldeles unødvendig, da der til Kongsberg Fattigvæsen dagligen leveres flere Tusinde Pund efter de længesiden trufne Foranstaltninger.” På en rekke steder i amtet ble det bakt lavbrød, og det ble solgt en blanding av korn- og lavmel ”for Amtets Regning.”

Forsaavidt ikke ethvert Distrikt er i Stand til selv at foreskaffe sig det til denne Foranstaltnings Iværksættelse fornødne Mosemeel, faaes det fra Kongsberg. Den eneste betydelige Vanskelighed som for Øieblikket standser Mosens Anvendelse i det Store, er de mange Forberedelser som Mosemeelets Tilvirkning udfordrer.²⁵

Det var her den store vanskeligheten lå. For det første var behandlingen av laven med lut, varme og kvern svært tidkrevende og vanskelig, i det minste sammenlignet med å bruke bark. Laven måtte samles inn før sneen kom, mens barken var tilgjengelig hele året. For det andre verserte det en rekke historier om hvor skadelig laven var. Da Flor kom til Hurum, ble han for eksempel ”strax ved Strandbredden” møtt av ”den urigtige Mening: de hovne jo op efter at spise Mose, og faae Vattersot, da Vandet i Mosen stagnerer Væskerne.”²⁶ På Eiker fikk han høre ”den ugrundede Indvending” at man skulle få ”Diarrhee af Mosen.”²⁷ Undervisningsaspektet ved Flors reiser i stiftet fikk dermed to hensikter. Han skulle undervise allmuen om hvordan de skulle bruke laven, og samtidig skulle han bekjempe denne typen fordommer.²⁸ Men, bemerkter Flor, ”saadanne Mennesker, som hellere ville sulte, end spise Mos, kan, efter min Mening, ikke hjelpes.”²⁹

Det var flere menn som fikk tilnavnet moseprest, men det er først og fremst ved Martin Richard Flor navnet er blitt sittende i ettertid. Det hele begynte i mai 1808, da Flor gjorde et forslag til Regjeringskommisjonen. Han var en idealist og brennende patriot, så det er ingen grunn til å tvile på ham når han selv forteller om sine motiver. ”Men da Nøden var stor, og Enhver maatte føle sig forpligtet til at afværge saa meget af det Onde, som han formaade, om ei hans egen Følelse skulde erklære ham for en Nidding, tog jeg ei længere i Betænkning at gjøre et Forslag til Regjerings-Commissionen: om practisk at veilede Bonden [...]”³⁰ Den 17. samme måned bad Regjeringskommisjonen ham om å påta seg ”ved Reiser i Stiftet, at besørge Indsamlingen af den til Føde for Mennesket saa tjenelige islandske Mos,” samt å ”undervise Almuen i den practiske Tilberedelse af denne Mosart, for at gjøre den tjenelig til Føde for Menneskene.”³¹ Alle lokale embedsmenn ble befalt å gå Flor til hånde i alt han ”til Øyemedets Opnaaelse maatte finde fornødent at forlange.”

Selve reisen tok til kort tid etter han hadde fått introduksjonsbrevet. Flor lastet en enkel arbeidskjerre med mel, spente den bak hesten, og fulgte selv til fots ned mot Ås og Drøbak. Det ble tilsammen to reiser på to måneder hver, kun adskilt ved en ukes hvile i Christiania. Mange sider ved disse reisene kunne fortjene diskusjon og omtale. I denne sammenhengen er det imidlertid mest interessant å se på Flors fremgangsmåte som folkeopplyser, samt hvilken mottagelse han og buskapat fikk.

I sin rapport fra Ås forteller Flor litt om hvordan han gikk frem. Først holdt han oppildende patriotisk en tale om statens godhet; svenskenes og engelskmenenes råskap, eller tilsvarende oppbyggelige emner.³² Deretter begynte den egentlige undervisningen.

Dagen efter min Ankomst lod jeg den mest agtede Mand, Fattigforstanderen og de fattige sammenkallede i Aas Præstegaard, viste dem Væxten, sagde dem hvor den voxede, hvorledes den skulde behandles med Vand og Lud [...] for at kunne nydes. Derefter førte jeg ind i Stedets Bryggerhuus, saa mange Folk, som der kunde rummes, og ved den for Almuens Oplysning og i Mosesagen saa driftige Pastor Münsters i Drøbak, Bistand, lavede jeg i Forening med nogle Kjærtinger, Brød, Grød og Velling, og lod Forsamlingen strax fortære det Lavede, hvorved de fleste maatte sande, at Mosen meget vel kunde spises, naar de kun havde lidt Korn til Hjelp.³³

Mottagelsen Flor og hans budskap fikk varierte; men det var først og fremst mottagelsen blant de lokale embedsmennene. Bondebefolkningen var jevnt over lite begeistret. Flor kunne være heldig – som i Drøbak – og treffe på sogneprester som selv ivret for mosesaken, eller uheldig – som i Gudbrandsdalen – der han følte seg så lite velkommen at han forlot stedet så raskt han bare kunne. Det kan være interessant å se på Flors egne erfaringer fra disse to stedene. ”Dette Sted var særdeles vel præpareret ved Præsten Münsters Opmuntringer og givne Veiledninger,” heter det om Drøbak.³⁴ Verre var det altså i Gudbrandsdalen, ”hvor man saae paa mig med Uvillie og paa min Gjerning med Foragt.” Forklaringen måtte være ”det forrige Aars rige Høst, dettes temmelig gode, og Overflødighed af fest Smør og Ost.”³⁵

Tradisjonen for barkebrød hadde dype røtter i det norske bondesamfunnet. Hertil kom at islandslaven smakte ille, og var vanskelig og tidkrevende å tilberede. Det verste var nok likevel at de færreste menneskene Flor traff på fryktet for fremtiden. Året før hadde gitt en god kornhøst, årets høst så fremdeles lovende ut, og så lenge ingen sultet, var det heller ingen som brød seg om Flor og hans nye idéer. Befolkningen hadde klart seg så langt uten islandslaven, og så ingen grunn til å begynne med den i et så lovende år. Bøndene var også vant med å kjøpe inn det de selv ikke klarte å dyrke av korn, og det var vanskelig for Flor å overbevise dem om at dette ikke lenger ville være mulig.³⁶ Imidlertid ble vinteren og våren svært trange, og islandslaven – såvel som andre surrogater – kom virkelig i bruk i visse områder. De som ikke selv hadde lagt

seg opp forsyninger før sneen kom, måtte leve av offentlig utdelt lavmel og bensusuppe i den grad det strakk til.

Det første som slår en når man fordyper seg i materialet fra mosesaken og surrogatfelttoget, er den dype konflikten mellom de velmenende embedsmennene og vitenskapsmennene i byene, og bondebefolkningen som var ventet å omfavne islandslaven og andre surrogater med åpne armer. Noen enkelte sogneprester kunne gå foran med et godt eksempel. Mosepresten M. W. Münster, kapellan i Drøbak, hvis virke innskrenket seg til Smålenene, forteller om et selskap hos sogneprest Frederik Carl Lange i Ås. De ”bleve beværtede med Mosegrød og Melk man spiste endog flere Portioner og blev denne Aften ingen anden Ret fremsadt.”³⁷ På embedsstandens middagsbord ble islandslaven likevel aldri mer enn en moteingrediens; ”indhyllet i tusenfold andre lækre nydelser,” som Jacob Worm-Müller skriver. Han siterer deretter Jacob Aall, som oppfordrer: ”gak hen i den elendige huusmands hytte, der dag ud og dag ind nyder dette brød, [...] og lær at kjende disse usle fødemidlers beskaffenhed og see følgen deraf i de udpinte, ophovnede og farveløse legemer.”³⁸ Mosesaken var uten tvil et idealistisk foretagende. Det var ingen profitte å hente i laven for andre enn de fattige. Münster selv ruinerte seg nesten på å legge ut for lavmel til utdeling. Men surrogatfelttogets suksess var avhengig av at få menn på kort tid skulle klare å overbevise bøndene om at deres lenge prøvede midler var utilstrekkelige og endog helseskadelige. Det lykkedes dem ikke. Barken fortsatte å spille hovedrollen som melerstatning. Da islandslaven til slutt kom ibruk, skyldtes det nesten utelukkende nøden, ikke opplysningsarbeidet.

Surrogatfelttoget hadde uten tvil en viss betydning, om ikke annet i fattigpleien; i den organisasjonen som ble bygd opp rundt korn- og lavmelmagasinene, først og fremst i byene. Selv om nøden ble stor, var det visstnok ingen som døde av sult denne sommeren og vinteren. Tanken hadde vært at hver bonde skulle legge seg opp forsyninger med sunde og nærende surrogater, og dermed gjøre seg uavhengig av kornhøsten og den uteblivende kornimporten. Det ble ikke tilfellet. ”Av en detaljert undersøkelse av arkiverne fremgaar det at man i en uhyggelig grad har levet av surrogater,” skriver Worm-Müller, ”likefra umodent korn, karvekaal, syre, ekenøtter, bær, til urter løv og bark av furu og alm, og det paa steder hvor de ellers ikke blev brukt.”³⁹ Det er vanskelig å konkludere med noe annet. Ute på landet grep befolkningen til de surrogatene de kjente fra tidligere nødsår, og i byene ble lagrene med mosemel og andre erstatningsretter utdelt til den fattige befolkningen, som i bedre tider ville ha fått kornmel. Det er dermed fattigvesenet i byene som tjente mest på surrogatfelttoget.

Etter freden ble sluttet med Sverige, og den verste nøden var avverget, begynte man å se med nye øyne på de merkelige krigsårene. Surrogatmakeriet var et av de tiltakene som i ettertid ble betraktet som nærmest latterlig. Og man kan godt skjønne at endel av de oppfinnsomme forslagene fra sommeren og høsten

1808 ble oppfattet som komiske. En nidvise, som trolig handlet om Flor, og som verserte blant befolkningen i årene etter at nøden var tilbakelagt, gir et godt bilde av denne oppfatningen: ”Men patrioten skeep evig lov, / som lærer godtfolk saa skjønt at spare / paa gamle knokler og hestehov / og surrogater at tage vare. / Den mand skeep ære! / Han ordner bære! / Gid surrogater ham steds nære / af alle slags!”⁴⁰ Så sent som i 1819 var surrogatfelttoget fremdeles i så friskt minne, at man kunne more seg med å gjøre narr av deltagerne. I et satirisk stykke i avisen settes følgende scene:

En Professor, som kalder sig for Surrogaternes Forstrider, stiger ned i en Sildetønde med en Bundt Pors under Armen, for fra dette Cathedral at docere Porsens Ypperlighed til at gjøre Hjernen oprømt, samt Surrogaters Gavnlighed i Almindelighed, for Konge og Stat. Ikke langt derfra sidde tvende saakaldte Mose-Prædikanter, hver med sin Gryde, kogende med Islandsk Mos. Under det de flittigen røre i Gryderne, forkynde de Evangeliet om den islandske Mos for det gandske Folk, samt frembyde til hver, som lyster, en lille Mundsmag.⁴¹

Men bondebefolkningen måtte gripe til surrogater også i senere nødsår, og islandslaven fortsatte å spille en rolle som ett av dem. Så sent som i 1853-utgaven av *Illustreret Kalender* skrev medisineren og havebruksforkjemperen Frederik Christian Schübeler *Om islandsk Mos og Tang som Fødemidler*. Laven har dessuten medisinske egenskaper, og var i ustrakt bruk både innen folkemedisinen og farmasien. Det er likevel ikke i den senere bruken av islandslav man skal lete etter de viktigste virkningene av mosesaken, men snarere i de personnettverkene og interessene som ble fremdyrket blant dem som tok del i det.

Ole Andreas Øverland omtaler – uten videre begrunnelse – Flors virksomhet under krigen som en innledning til *Selskabet for Norges vels* virksomhet, blant annet kampen for egne norske sentrale organisasjoner.⁴² Det har utvilsomt noe for seg. Selskapet for Norges vel må betraktes med nettopp dette arbeidet som bakgrunn. Fellesinnsatsen for å sikre nok mat til befolkningen la grunnen for organisasjonen, og flere av kampsakene fra denne tiden ble tatt med videre inn i selskapets arbeid. Dessuten var mange av de sentrale skikkelsene i surrogatfelttoget og provideringsarbeidet blant selskapets stiftere. Man kunne nevne grev Wedel, biskop Bech, Schandorff, Maschmann, Wulfsberg og Flor blant mange flere. Nødsårene hadde tvunget frem en konkret forestilling om selvstendig og uavhengig landbruk og industri, og en interesse for å finne innenlandske erstatninger for en rekke importvarer. Dette var også en viktig tanke bak et selskap som historikeren Jens Arup Seip betraktet som ”et fremtidig redskap for en lokal selvstyrebevegelse.”⁴³ Det er indikativt at Selskapet for Norges vel overtok Regjeringskommissjonens organ *Budstikken* da det ble opprettet. Og dersom selskapet skal betraktes som en en slags videreføring av Regjerings-kommisjonen, var provideringspolitikken ikke det minst viktige stifterne tok med seg.

NOTER

¹ Brev fra J. Aall til N. Hofman Bang 22.7.1808. *Breve fra slekten Aalls arkiver 1738 – 1905. Med forord af professor Sverre Steen*, Dreyers forlag, Oslo 1948.

² Worm-Müller 1918, s. 16

³ *Ibid.*, s. 160

⁴ *Ibid.*, s. 163

⁵ Flor skriver om skikken med å spise bærkebrød. ”Man flaaede altsaa Barken af, aad den, skadede derved sine Fordøielses-Organer, og ødelagde tilligemed sit Helbred; uden dog derved at redde Livet, mange skjønne Strækninger af Fyrreskove.” (Martin Richard Flor, *Naturvidenskabens Hjælp for Norge i den fødetrænge Sommer 1808*, N. J. Berg, Christiania 1810, s. 4)

⁶ F. eks. på Tolga ”2 Mænd, som med Fordel, til Besparelse af Kornmeel have brugt den i 4 – 5 Aar.” (Brev fra Flor 3.9.1808. RA RK brev fra underordnede. Pakke VII.)

⁷ Flor kunne imidlertid fortelle at ”en stor del af den islandske Nation, og ikke mindre Indvaanerne i mange Egne af Rusland hvert Aar samle Forraad til Forbrug, og sætte den ved Siden af Korn.” (Flor 1810, s. 19)

⁸ Flor 1810, s. 4.

⁹ John Ramsbottom, ”Lichen”, i *Chamber’s Encyclopædia*, International Learning Systems Corporation Ltd., London 1970, bd., VIII, s. 529

¹⁰ Den hittil mest omfattende fremstillingen av Flors levnet er Olav Skards artikkel ”Overlærer Martin Richard Flor. ’Moseprest’, lærer, botaniker og ’hagebruksapostel””, i *Tidskrift for det norske landbruk*, utgitt av Det kgl. Selskap for Norges vel, hefte 4, 1954. Se ellers *Norsk biografisk leksikon* (fortrinnsvis 1. utg.).

¹¹ I Selskabet for Norges vel satt Flor både industriklassen og den naturvitenskapelige klassen. Han var medlem av Antikvitetskommissjonen (og dermed medgrunnlegger av Oldsaksamlingen) og Bokhandelskommissjonen (landets første forlag). Flor ledet ytterligere Studenterbevæpningen i 1814, selv om den aldri kom i strid. Han var med på planleggingen av Botanisk hage på Tøyen, og i 1817 ble han ansatt som lektor med undervisningsplikter i botanikk, samt overordnet oppsyn med det økonomiske anlegget på Tøyen. Flor var dessuten en produktiv forfatter. Hans over tredeve utgitte skrifter omfatter en rekke populære lærebøker i forskjellige fag; et utall folkeopplynings skrifter, samt noen vitenskapelige arbeider, blant dem den første systematiske norske floraen og en fremdeles mye brukt fremstilling av naturvitenskapens historie i Norge (Flor 1813). De siste årene av sitt liv var han plaget med dype depresjoner. Desember 1819 ble han innlagt på Oslo hospital. Tre måneder senere rømte han og druknet seg i en råk i fjorden.

¹² Etterhvert dukket det opp en hel liten litteratur av skrifter som *Underretning om den Islandske Moss, eller Fieldegræs meddeelt i Anledning af det kongelige Danske Cancellies skrivelse af Dato 18. augusti 1781, til det Islandske Literatur-Selskab* (Bergen & Trondhjem 1782). Samme år som annenutgaven av Hans Strøms skrift utkom, kom også Hans Jacob Willes *En kort Afhandling om den islandske Moss (Lichen islandicus) og dens Tilberedning til Menneske-Føde udgivet af Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* (Trondhjem 1801), som foranlediget i det minste en innberetning fra Lorentz Witttrup (i MS ved UBIT). I *Topographisk Journal for Norge* (1794) finnes dessuten Hans Møllers bidrag ”Forsøg og Erfaring om Rensdyr-Mosen [reinlav] til Brød.” Det bør bemerkes at reinlaven aldri ble et særlig vellykket korsurrogat, men ble brukt som vinterfôr for kyr. Flor kunne derfor irritere seg over at bondene ikke samtidig ville samle islandslav.

¹³ Også Joh. Ernst Gunnerus hadde anbefalt laven, og forsøkt å utbre kunnskap om dens egenskaper blant bondene (Flor 1810, s. 4). Flor forteller at Strøms skrift ble utdelt ”især i de Boigder hvor gammel Skik og Slendrian havde hævdet Barkspisen, og hvor der altsaa var ’Trang.” (*ibid.*, s. 5)

¹⁴ Utlånsprotokoll ca. 1800-1830. OKA.

¹⁵ Worm-Müller 1918, s. 160.

¹⁶ Blant dem bør nevnes *Om Fødemidler, Om Salt* og *Om Salt af Tang* (alle Christiania 1808), utgitt ”til Almuens Oplysning” og ”efter Regjeringens Foranstaltning trykt paa offentlig Bekostning”, som det heter på tittelbladet.

¹⁷ Flor 1810, s. 18

¹⁸ *Ibid.*, s. 22. En rekke andre forsøk med forskjellige surrogater finnes i Flors brev til Regjeringskommissjonen 12.6.1808 (RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI).

¹⁹ Flor 1810, s. 23

²⁰ Worm-Müller 1918, s. 161.

²¹ Conradine Dunker, *Gamle Dage*, Gyldendalske boghandel, Kristiania 1909, s. 393

²² Brev fra Flor 14.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

²³ Brev til Flor 2.6.1808. RA RK 1. kontor. Brevkonsepter. Pakke IV.

²⁴ Brev fra Flor 1.7.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VII. Da kunne man la ”en Del af de ved Handel forfuskede Characterer, paa en vis Maade tvungne, selv præparere Mosen til Føde, og hvis ei de vil dette, overlade dem til deres Skjæbne,” la han strengt til.

²⁵ Brev fra Wedel Jarlsberg 18.7.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

²⁶ Brev fra Flor 18.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

²⁷ Brev fra Flor 27.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

²⁸ Det var riktignok slik at laven kunne ha uheldige virkninger. ”Biskop Bech negtet saaledes ikke at islandsk mose, naar den ikke blandes med kornmel, ingenlunde anbefaler sig for smaken for den der ikke var vant til det, og at den volder opblæsning naar den som grøt, velling eller brød nydes varm, hvorav nogen maaske har faaet ondt, [...]” skriver Worm-Müller (1918, s. 161).

²⁹ Brev fra Flor 18.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

³⁰ Flor 1810, s. 9

³¹ Etter Skolerådsprotokoll 1799 – 1809, s. 516. OKA. Den første reisen gikk ifølge innberetningene over Ås, Drøbak, Royken, Hurum, Svelvik, Strømmen, Lier, Drammen, Tangen, Eiker, Hokksund, Kongsberg, Flesberg og Sandsvær; opp Numedalen til Svene, Rollag, Nore og Oppdalen; tilbake til Kongsberg, Hokksund og Eiker; videre til over Snarum til Modum; opp Hallingdalen til Nes, Ål og Gol; ned igjen over Sigdal til Modum, Norderhov, Haug, Soknedalen og Strømsoddybda; Ådalen, Hole, Kroksoegen og tilbake til Christiania over Jevnaker, Gran, Hakadal og Nitredal. Den andre reisen gikk over Skedsmo til Ullensaker, Eidsvoll, Elverum, Trysil, Stor-Elvdal, Tylldalen, Tynset og Kvikne; tilbake til Tynset, videre over Tolga til Lille Elvdalen og Nedre Foldalen; over Dovre til Gudbrandsdalen og Lesja, Vågå, Ringebu, Lillehammer, Hamar og Ringsaker, og til slutt over Eidsvoll og Ullensaker til Christiania.

³² Flor 1810, s. 27

³³ Brev fra Flor 14.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Brev fra Flor 12.9.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VII.

³⁶ På Eiker fant Flor f. eks. ”at der var sørget paa bedste Maade for de Fattige, men tillige, at Trangen er saa stor, at alle anvendte Midler ere langt fra tilstrækkelige, og at Mangelene paa Fødemidler strækker sig ikke allene til de Fattige, men endog til de Rige i Sognet: at de mest formuende Bønder pleie aarlig at kjøbe den største Del af deres Sommer-Kornføde i Dramen, hvortil Aarsagen allene er, deres Ulyst og Uvirksomhed til Jorddyrkning, hvilken de behandle høist skjodesløs, og ere tilfreds med 2-3 Fold, derhos trøste de sig ved, vi kan kjøbe det, som vi behøve mer. Gid deres Trost havde været grundet, da skulde man ei have set, saa meget, endog af de Rigeres Jord, ligge utilsaact.” (Brev fra Flor 27.6.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.)

³⁷ Brev fra Münster 18.9.1808. RA RK Brev fra underordnede. Pakke VI.

³⁸ Etter Worm-Müller 1918, s. 162

³⁹ *Ibid.*, s. 163

⁴⁰ Etter Worm-Müller 1918, s. 162

⁴¹ *Det norske Nationalblad af Blandet Indhold*, 4. nov. 1819, 16. hefte, nr. 49-52, s. 197f.

⁴² A. O. Øverland, *Det kgl. Selskap for Norges vel*, Grøndahl & søn, Kristiania 1909, s. 198

⁴³ Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie*, Gyldendal, Oslo 2002, s. 33

UTRYKTE KILDER

Riksarkivet (RA)

Regjeringskommissjonen (RK)

1. kontor. Brevkonsepter

Pakke IV. Brev til Flor 2.6.1808

Brev fra underordnede

Pakke VI. Brev fra Flor 12.6.1808

Pakke VI. Brev fra Flor 14.6.1808

Pakke VI. Brev fra Flor 18.6.1808

Pakke VI. Brev fra Flor 27.6.1808

Pakke VII. Brev fra Flor 1.7.1808

Pakke VII. Brev fra Flor 3.9.1808

Pakke VII. Brev fra Flor 12.9.1808

Pakke VI. Brev fra Münster 18.9.1808

Pakke VI. Brev fra Wedel Jarlsberg 18.7.1808

Oslo katedralskoles arkiv (OKA)

Skolerådsprotokoll 1799 – 1809

Utlånsprotokoll ca. 1800 – 1830

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

Breve fra slekten Aalls arkiver 1738 – 1905. Med forord af professor Sverre Steen, Dreyers forlag, Oslo 1948.

Dunker, Conradine, 1909. *Gamle Dage*, Gyldendalske boghandel, Kristiania.

Flor, Martin Richard, 1813. *Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabernes Fremskridt i Norge*, N. J.

Berg, Christiania.

Flor, Martin Richard, 1810. *Naturvidenskabens Hjælp for Norge i den fødetrænge Sommer 1808*,

N. J. Berg, Christiania.

Hasund, S., 1941. *Det kgl. selskap for Norges vel*, Mariendals boktrykkeri, Gjøvik.

Nielsen, Yngvar, 1901-1902. *Lensgreve Johan Caspar Herman Wedel Jarlsberg. Amtmand, medlem af*

rigsforsamlingen paa Eidsvold, statsraad, stortingsmand, statholder og prokansler ved Det kgl. Frederiks Universitet, Universitetsprogram for andet semester 1900, W. C. Fabritius & sønner, Christiania.

Norsk biografisk leksikon, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo 1925-1983.

Norsk biografisk leksikon, Kunnskapsforlaget, Oslo 1999 –

Ramsbottom, John, ”Lichen”, 1970. I *Chamber’s Encyclopædia*, bd. VIII, International Learning

Systems Corporation Ltd., London.

Seip, Jens Arup, 2002. *Utsikt over Norges historie*, Gyldendal, Oslo.

Skard, Olav, 1954. ”Overlærer Martin Richard Flor. ’Moseprest’, lærer, botaniker og ’hagebruksapostel””, i *Tidskrift for det norske landbruk*, utgitt av Det kgl. Selskap for Norges vel, hefte 4.

”Skuespillet i Abdera”, 1819. I *Det norske Nationalblad*, nr. 49 – 52, Christiania.

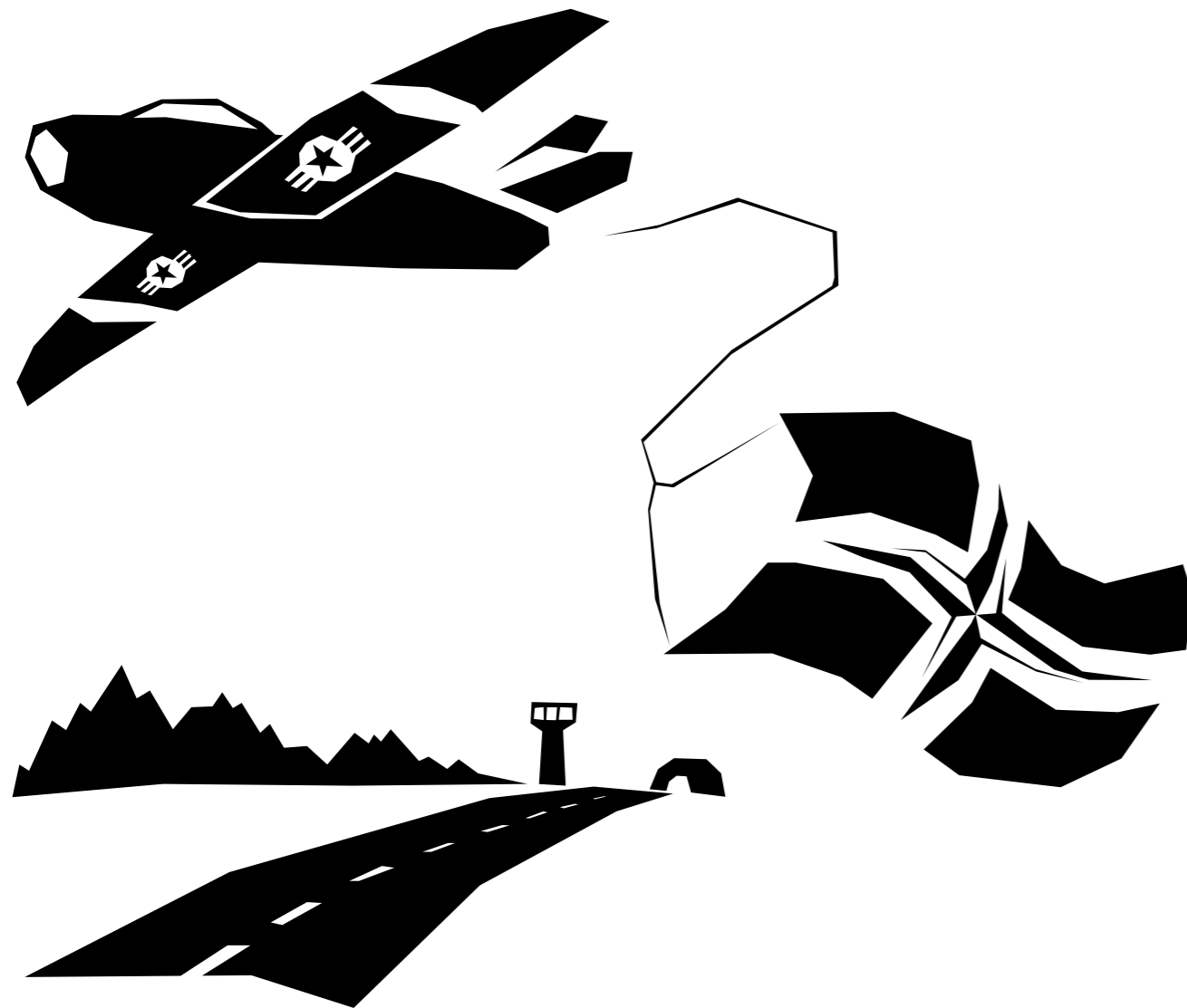
Worm-Müller, Jacob S., 1918. *Norge gjennom nødsårene. Den norske regjeringskommission 1807-1810*, Steenske forlag, Kristiania.

Øverland, O. A., 1909. *Det kgl. Selskap for Norges vel*, Grøndahl & søn, Kristiania.

”ET VESENTLIG LEDD I VÅR BEREDSKAP”

-luftforsvaret og infrastrukturprogrammet 1950-57

 KJETIL VENGSTAD, master i historie fra UiO

Det norske luftforsvaret står i dag overfor store utfordringer, hvor innføringen av nye jagerfly står spesielt sentralt i utviklingen av forsvarsgrenen. Samtidig er flere av Luftforsvarets baser lagt ned eller i ferd med å bli det. Omleggelsen er naturlig i forlengelsen av endringene det norske forsvaret er i ferd med å gjennomføre. Luftforsvarets basenettverk blir skåret betraktelig ned fordi trusselen dette i sin tid ble opprettet for å bekjempe for lengst har gått over i historien. Det er ikke lenger nødvendig å trekke veksler på en rekke flyplasser for å opprettholde Luftforsvarets fleksibilitet og overlevelsessevne. Også ved inngangen til femtitallet stod Luftforsvaret overfor en rekke utfordringer. Forsvarsgrenen skulle utvides. Nye skvadroner måtte opprettes og tilpasses nye flytyper. Ikke minst krevde vekten som ble lagt på luftstridskreftene et robust basenettverk. Selv om den militære aktiviteten ved flere av disse basene har blitt nedlagt, lever flyplassene videre som helt sentrale elementer i norsk samferdsel. Det var imidlertid ikke sydenturisme fra Torp som Nato, med USA i spissen, hadde for øyet da Norge ble bevilget store summer for å ruste opp flyplassene fra begynnelsen av femtitallet av.

Alliansen mellom vestmaktene USA og Storbritannia og Sovjetunionen smuldret raskt opp etter at krigen mot Nazi-Tyskland var vunnet. Verden gikk fra varm til kald krig på få år. Allerede i 1946 omtalte Winston Churchill det berømte jernteppet mellom øst og vest. Situasjonen ble ytterligere forverret i 1948 i forbindelse med Berlin-krisen og den kommunistiske maktovertakelsen i Tsjekkoslovakia. Frykten for, og synet på, Sovjetunionen som et ekspansivt imperium la grunnlaget for at en rekke vestlige land, deriblant Norge, til slutt underskrev Atlanterhavspakten i april 1949. Nato var opprettet.

KOREA SOM KATALYSATOR

I utgangspunktet tok Nato form som en tradisjonell forsvarsallianse, riktignok bestående av regionale planleggingsgrupper. Disse var imidlertid relativt løst sammensluttet og manglet et overordnet militært organ som kunne samkjøre de ulike regionene. Planleggingsgruppene var dessuten preget av indre motsetninger. Representantene fra de ulike landene strevde med å oppnå et tilfredsstillende samarbeid, siden gruppene ofte var preget av forskjellige prioriteringer landene imellom.²

Bildet av Nato som en, i det store og hele, tradisjonell allianse endret seg betraktelig med utbruddet av Korea-krigen i 1950. Det kommunistiske Nord-Koreas angrep på Sør-Korea ble antatt å kunne være et ledd i en større ekspansjonsplan, med et potensielt europeisk motstykke i det delte Tyskland. Utbruddet av Korea-krigen ble en katalysator for en rekke endringer i Nato. I løpet av kort tid gikk Nato fra å være en løst sammenknyttet allianse til å bli en tett integrert organisasjon, bestående av felles overordnede kommandoer for de ulike regionene og et eget internasjonalt sekretariat. Nato fikk

dessuten sin første generalsekretær i britiske Lord Ismay.³ Korea-krigen førte også med seg en betydelig opprustning, både i USA og Vest-Europa. Opprustningen Nato la opp til innebar at også den militære infrastrukturen måtte utvides for å understøtte den planlagte styrkeoppbyggingen i tilstrekkelig grad. For de europeiske medlemslandene innebar imidlertid dette en ny byrde på en allerede tungt belastet økonomi. For å lette på disse problemene opprettet Nato et eget fellesfinansiert program for utbyggingen av militær infrastruktur i 1951.⁴ Vestunionen, bestående av Storbritannia, Frankrike, Belgia, Nederland og Luxembourg, hadde allerede opprettet et slikt program året før. Da Nato overtok programmet kunne medlemslandene trekke veksler på USAs økonomiske styrke, noe som kom til å få stor betydning for utviklingen av det norske forsvaret generelt og Luftforsvaret, spesielt på femtitallet.⁵

LUFTMAKT I FOKUS

Den avgjørende rolle flyvåpenet hadde spilt i andre verdenskrig, understreket betydningen av å besitte tilstrekkelig luftmakt, og fokuset på denne forsvarsgrenen ble forsterket gjennom andre halvdel av 1940- og begynnelsen av 1950-tallet. Dette hang ikke minst sammen med den avgjørende betydning forsvarsgrenen hadde for atomoffensiven. Gjennom hele femtitallet var bombefly det fremste leveringsmiddelet for atomvåpen. Som en følge av dette fikk amerikanske Strategic Air Command (SAC) en sentral rolle i utformingen av amerikanske forsvarsplaner gjennom hele tiåret – en rolle den beholdt til langt inn på sekstitallet.⁶ Amerikanerne la samtidig stor vekt på å bygge opp slagkraftige europeiske luftforsvar. Mens amerikanerne skulle ha hovedansvaret for den strategiske luftoffensiven mot Sovjetunionen, skulle de europeiske Nato-landene stå for taktiske flystyrker. Dette innebar at tyngdepunktet lå i forsvar av eget territorium, men de europeiske skvadronene fikk etter hvert også en rolle i gjennomføringen av støtteoppdrag med en kjernefysisk dimensjon.⁷ Samtidig bygde det amerikanske flyvåpenet opp et verdensomspennende nettverk av baser.

INFRASTRUKTURPROGRAMMET

Opprettelsen av et program for utbygging av militær infrastruktur var avgjørende for de europeiske medlemslandenes evne til å ruste opp. Ikke minst gjaldt dette evnen til å etablere slagkraftige flyvåpen. Mobilitet, fleksibilitet og overlevelsessevne var (og er) helt avgjørende elementer for et velfungerende luftforsvar. Et omfattende basenettverk ville styrke skvadronenes mobilitet og fleksibilitet, siden de kunne veksle mellom flere flyplasser. Samtidig ville et stort antall flyplasser vanskeliggjøre ødeleggelse av Nato-landenes flyvåpen, og således styrke evnen til å slå tilbake et angrep fra østblokken. Dersom en flyplass ble ødelagt, kunne de tilhørende skvadronene flytte sin aktivitet til en annen.⁸

AMERIKANSKE BASER PÅ NORSK JORD?

Denne utviklingen fikk også stor betydning for Norge. Fra 1951 mottok det norske luftforsvaret en rekke moderne jagerfly gjennom den amerikanske våpenhjelpen.⁹ Amerikanske myndigheter forsøkte også å oppnå baserettigheter i landet. Forut for innlemmelsen i Nato i 1949 hadde imidlertid norske myndigheter utstedt sin baseerklæring. Her erklærte man at ingen fremmede stridskrefter ville få rett til fast stasjonering i landet, med mindre landet var angrepet eller utsatt for trusler om angrep.¹⁰ Etter hvert som det kom på tale med Nato-finansierte flyplasser i Norge, ble denne politikken likevel utsatt for betydelig press fra landets allierte – i første rekke fra USA.

Den første indikasjonen på at den norske basepolitikken kunne bli ofret kom mot slutten av 1951, da norske myndigheter innledet forhandlinger med USA som kom til å lede frem til det såkalte SAC-arrangementet i oktober 1952. Kjernen i forhandlingene var amerikanske ønsker om en avtafestet rett til å benytte Gardermoen og Sola til nød- og mellomlandinger for eskortejagere på vei til og fra kjernefysiske oppdrag i Østblokken i tilfelle krig. Denne avtalen brøt imidlertid ikke direkte med basepolitikken, siden det ikke var snakk om baserettigheter i fred. Likevel var avtalene en sterk indikator på at norske myndigheter var villige til å tøyse basepolitikken, siden SAC-arrangementet innebar stasjonering av amerikansk personell på de aktuelle flyplassene i fredstid. Personellet det var snakk om, var imidlertid ikke-stridende.¹¹

Parallelt med SAC-forhandlingene behandlet norske myndigheter et annet forslag. Dette var langt mer vidtrekkende enn SAC-arrangementet i forhold til basepolitikken. General Robert K. Taylor, øverste sjef for Nord-Europas luftstridskrefter, foreslo å plassere 75 fly på en base i Vestfold. Forslaget innebar fast stasjonering, og ville således kullkaste basepolitikken. Selv om den norske regjeringen avviste forslaget, fortsatte allierte myndigheter å presse norske myndigheter. Det ble argumentert med at både Nato generelt og Norge spesielt ville kunne ha stor nytte av en alliert base her. Representanter for Natos Europakommando understreket at en flyplass i Vestfold ikke ville bli finansiert av Nato dersom alliansen ikke fikk stasjonere tre skvadroner her. Enda verre var det at disse flyene ikke nødvendigvis ville bli satt inn i forsvaret av nordflanken om de ikke allerede var stasjonert der ved et eventuelt krigsutbrudd. Etter hvert ga den norske regjeringen etter. Denne kursendringen var imidlertid ikke tilstrekkelig: Forslaget strandet i Stortingets utenrikskomité sommeren 1952.¹²

TYNGDEPUNKT I SØR

På dette tidspunktet lå det norske forsvarets geografiske tyngdepunkt definitivt i Sør-Norge. Dette gjenspeilet seg ikke minst i bevilningene som ble tildelt Norge gjennom infrastrukturprogrammet: Bare i området rundt Oslo ble tre flyplasser bygget ut; Gardermoen, Rygge og Torp. Samtidig ble Lista flyplass bygget ut i Vest-Agder.

Også Ørland flyplass på Trøndelagskysten ble finansiert gjennom alliansen.¹³ At tyngdepunktet lå i sør var naturlig av flere årsaker. Statsadministrasjonen var plassert i Oslo, befolkningstettheten var størst i og rundt hovedstaden og landets verdiskapning var høyest i dette området. Norske og allierte trusselvurderinger antok dessuten at dette området var det mest utsatte i en eventuell krig, og forsvarsplanene reflekterte frykt for angrep gjennom amfibie- og luftlandingsoperasjoner mot Skagerrakkysten og Osloområdet.¹⁴ Også for alliansen generelt var dette området viktig, siden flystyrker med utgangspunkt i sørnorske flyplasser kunne bidra til kampene på Kontinentet. Natos bevilgninger til flyplasser i Norge reflekterte således den store betydningen som ble tillagt denne landsdelen, ikke bare av norske myndigheter, men også landets viktigste allierte.¹⁵

SPED BEGYNNELSE I NORD-NORGE

Til sammenligning var midlene som ble avsatt for utbygning av flyplasser i Nord-Norge svært beskjedne. Kun to flyplasser, Bodø og Bardufoss, ble bygget ut i de tre nordligste fylkene til sammen. Frem mot midten av femtitallet representerte Nord-Norge nærmest et militært tomrom. Også Luftforsvarets tilstedeværelse var begrenset. Fremskutte baser, som Bardufoss, ble ansett å være svært vanskelige å forsvare på grunn av nærheten til Sovjetunionen, og det var problematisk for norske myndigheter å få Nato med på en finansiering av en flyplass så langt nord, all den tid man risikerte at flyplassen ville bli ødelagt tidlig i en krig. I verste fall kunne sovjetiske styrker innta flyplassen og benytte den til angrep på norske og allierte enheter. Et slikt scenario vekket stor bekymring i alliansen, siden Sovjetunionen ved å benytte norske flyplasser ville kunne operere langt lengre sør og vest enn om sovjetiske luftstridskrefter måtte ta utgangspunkt i sovjetiske baser.¹⁶ Da Nato likevel finansierte videreutbyggingen av Bardufoss, hang dette sammen med den vekt norske myndigheter tilla denne basen i det norske invasjonforsvaret.¹⁷ Etter at Norge øvde sterkt press på Natos militære myndigheter, gikk disse etter hvert inn for at alliansen skulle bidra til å finansiere flyplassen.¹⁸ Bodø var på sin side allerede vedtatt utbygget til hovedflystasjon i Nord-Norge av Forsvarsdepartementet forut for opprettelsen av infrastrukturprogrammet, og var således en selvkreven komponent i programmet. Denne flyplassen ble dessuten antatt å ligge langt mindre utsatt til enn Bardufoss.¹⁹

ØKT ALLIERT OPPMERKSOMHET OM NORDOMRÅDENE

Frem mot midten av femtitallet økte imidlertid den allierte oppmerksomheten mot nordområdene generelt og Nord-Norge spesielt. Dette reflekterte seg også i infrastrukturmidlene som ble bevilget til landsdelen. Særlig opprettelsen av en egen Nato-kommando for Atlanterhavet fungerte som en drivkraft i forskyvningen av tyngdepunkt fra Sør- til Nord-Norge. Atlanterhavskommandoen hadde en rekke oppgaver

i Nordatlanteren både i freds- og krigstid, hvor bruk av norske flyplasser var involvert. Disse oppgavene innebar kontinuerlig luftfrekognosering av sovjetisk område og nedkjemping av Ubåttrusselen mot allierte konvoier. Også minelegging av sovjetiske havner ble planlagt løst med utgangspunkt i norske flyplasser.²⁰ Spesielt viktige var imidlertid Striking Fleets oppgaver. Striking Fleet bestod av en rekke hangarskip, og representerte kommandoens mest slagkraftige enhet, med klare offensive oppgaver. Flåtens fremste oppgave var å bidra til ødeleggelsen av sovjetiske baser, og den var forventet å operere i havområdene utenfor Norge i krig.²¹ Dette var oppgaver som ble stadig viktigere etter hvert som den sovjetiske nordflåten vokste seg gradvis sterkere og Kola-basen i det nordvestre Russland økte i omfang.²²

ATLANTERHAVSKOMMANDOEN OG ANDØYA

I forlengelsen av Atlanterhavskommandoens oppgaver i nordområdene oppstod behovet for flere flyplasser i Nord-Norge. Norske militære myndigheter hadde lenge ivret for ytterligere én flyplass i landsdelen, og stilte seg raskt bak alliansens ønske om å bygge ut en flyplass på Andøya. Dette ble imidlertid først en realitet etter at Natos oppmerksomhet for alvor ble rettet mot landsdelen. Luftforsvaret fikk en tredje flyplass å benytte i sitt bidrag til invasjonforsvaret, mens Atlanterhavskommandoens luftstridskrefter stod bedre rustet til å løse sine oppdrag i det nordlige Atlanterhavet. Andøya kom til å bli en spesielt viktig base for Nato, og ble omtalt som et ”usynkelige hangarskip” i nord.²³

Det var imidlertid flere komplikasjoner forbundet med forholdet mellom norsk og alliert bruk av Andøya. For norske myndigheter var utbyggingen ønskelig av rent defensive årsaker – Andøya skulle fungere som springbrett for å bekjempe en eventuell invasjonstyrke som rykket sørover. Som vi har sett, planla imidlertid Atlanterhavskommandoen å bruke flyplassene til helt andre formål, også av offensiv karakter.

ET MODERNE NORSK BASENETTVERK

Ni norske flyplasser ble finansiert og bygget ut gjennom Natos infrastrukturprogram i årene 1950-57. Dette hadde stor betydning for den norske forsvarsevnen. Til sammen ble infrastrukturprosjekter til en milliard kroner gjennomført i Norge, hvorav Nato finansierte nærmere 70 prosent. Over halvparten av midlene gikk til finansiering av flyplasser, med USA var fremste bidragsyter. Utbyggingen av et stort antall baser innebar at det norske luftforsvaret etter hvert innehadde et robust basenettverk med stor geografisk spredning som dekket et vidt spekter av funksjoner, både i forbindelse med forsvaret av Norge og som en viktig norsk komponent i Natos overordnede forsvarsplaner. Sammen med den amerikanske våpenhjelpen, hvor Norge ble tilført en rekke moderne jagerfly, utgjorde infrastrukturprogrammet en bærebjelke i oppbygging av

et luftforsvar som i løpet av femtitallet gikk fra å være en svært mangelfull til å bli en moderne og slagkraftig forsvarsgren.²⁴

LITTERATUR

- Berdal, Mats R. 1997. *The United States, Norway and the Cold War 1954-60*. MacMillan Press LTD.
- Bjerga, Kjell Inge 2002. *Enhet som våpen: Øverstkommanderende i Nord-Norge 1948-2002*. Eide Forlag.
- Duuset, Svein 2004. *Luftforsvarets historie bind 3: Kalde krigere og barmhjertige samaritaner 1945-1990*. Aschehaug.
- Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997. *Norsk utenrikspolitikkens historie bind 5: Kald krig og internasjonalisering 1949-1965*. Universitetsforlaget
- Ismay, Hastings Lionel 1954. *NATO: The First Five Years: 1949-1954*. Bosch Utrecht.
- Kleve, Karl 2003. "Luftforsvaret som infrastrukturbygger i Nord-Norge under den kalde krigen – case studie Andøya". *Norsk luftfartsmuseums skrifserie*, nr. 6.
- Skogrand, Kjetil 1994. *Norge og Koreaspørsmålet 1945-1953. Hovedoppgave i historie – universitetet i Oslo*.
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001. *Frykten likevekt: Atombomben Norge og Verden: 1945-1970*. Tiden.
- Skogrand, Kjetil 2004. *Norsk Forsvarshistorie bind 4: Alliert i krig og fred. 1940-1970*. Eide Forlag.
- Tamnes, Rolf 1991. *The United States and the Cold War in the High North. Ad Notam*.
- Vengstad, Kjetil 2006. *Luftforsvarets hjørnesteiner: Norge og Natos infrastrukturprogram 1950-1957. Masteroppgave i historie – Universitetet i Oslo*.
- Aasland, Morten 1984. *A Hook in the Nose of the US Air Force. Norge og opprettelsen av NATOs nordkommando. Hovedoppgave i historie – Universitetet i Oslo*.

NOTER

- ¹ Som vi skal se kom Natos infrastrukturprogram til å få stor betydning for oppbyggingen av det norske forsvaret. Allerede i 1952 ble programmet omtalt i tråd med overskriften som er heniet fra s.prp. nr. 111 (1952).
- ² Se for eksempel Aasland 1984, kapittel 2.
- ³ Se Lord Ismay 1954. *De mange endringene som alliansen ble gjenstand for er behandlet her*.
- ⁴ Lord Ismay 1954, s. 114-116.
- ⁵ Vestunionens program kom til å bli langt mindre enn de som kom senere i regi Nato. Se Vengstad 2006, s. 16.
- ⁶ Se for eksempel Tamnes 1991, s. 44 og 45.
- ⁷ Her er det imidlertid viktig å understreke at det ikke bare var USA som hadde atomvåpen av Natos medlemsland. Både Storbritannia og Frankrike utviklet etter hvert atomvåpenprogram.
- ⁸ Fokuset på flyskvadronenes overlevelsevne økte stadig fremover mot midten av femtitallet. Dette skyldtes en større bevissthet rundt forsvar mot atomvåpen og frykten for at Sovjetunionen etter hvert skulle bygge opp en tilstrekkelig kapasitet til å slå ut Natos landenes flyvåpen, og på den måten umuliggjøre et andreslag fra alliansen. Dette ga seg utslag i en rekke endringer i basestrukturen, både lokalt ved den enkelte flyplass gjennom spredningen av flyplassens ulike komponenter over et større geografisk område, og gjennom en større spredning av flystyrkene på flere ulike baser. Se Vengstad 2006, kapittel seks.
- ⁹ Se Duuset 2004, s. 92-115.
- ¹⁰ Se for eksempel Eriksen og Pharo 1997, s. 95-96.
- ¹¹ For en gjennomgående redegjørelse av SAC-arrangementet, se Skogrand og Tamnes 2001, s. 75-95.
- ¹² Eriksen og Pharo 1997, s. 101-102.
- ¹³ Ved inngangen til femtitallet var Norge i praksis inndelt i to operasjonsteatre; Sør- og Nord-Norge, hvor det nordlige bestod av Nordland, Troms og Finnmark og det sørlige operasjonsteatret bestod av landet forøvrig. Se for eksempel Bjerga 2002, s. 21.
- ¹⁴ Skogrand 2004, s. 36.
- ¹⁵ Se Vengstad 2006, kapittel tre.
- ¹⁶ Vengstad 2006, s. 47-48.
- ¹⁷ Det er interessant å merke seg at den britiske krigshelten feltmarskalk Montgomery var sentral i å overtale Natos Europakommando om nødvendigheten av Bardufoss. Montgomery tilla luftforsvaret en spesielt sentral rolle i forsvaret av Nord-Norge.
- ¹⁸ Vengstad 2006, s. 50-51.
- ¹⁹ Allerede i 1954-55 konkluderte imidlertid Nato med at Bodø var like sterkt utsatt som Bardufoss. Se Bjerga 2002, s. 72.
- ²⁰ Vengstad 2006, s. 57-59.
- ²¹ Striking Fleets oppgaver er beskrevet i blant andre Berdal 1997 og Skogrand og Tamnes 2001.
- ²² Tamnes 1991, s. 99-104.
- ²³ Se Kleve 2003. *Andøya var imidlertid ikke alene om å bli omtalt i slike vendinger. Samme uttrykk har blitt bruk om både De britiske øyer og Island*.
- ²⁴ Se forøvrig Vengstad 2006, kapitell syu.

FRIDTJOF NANSENS INNENRIKSPOLITISKE ROLLE I 1905

Unionsoppløsningsåret 1905 var et betydningsfullt år for Norge. Året ble preget av politiske beslutningsprosesser og nasjonale strømninger som i varierende grad og betydning var med å påvirke hendelsesforløpet i 1905. I et foredrag i Trondheim november 1905 uttalte Fridtjof Nansen at «det er en farlig ting å la sitt eget fedreland være prøveklut for sine idealer.»¹ Men var det ikke slik Nansen selv «brukte» fedrelandet våren 1905 da han agiterte for militaristiske og heroiske nasjonale idealer? Eller finnes det en annen forklaring, for eksempel et rollemotiv?

 MARIE LUND ALVEBERG, bachelor i historie fra UiO

NASJONSOPPFATNING OG NASJONALISME I NORGE

I 1905 ble Norge preget av en «nasjonal bølge» der kravet om uavhengighet overskygget det meste, og hvor basale rettigheter ble redusert til fordel for nasjonalismen. Bruken av det nasjonale var en viktig faktor for Norge innenrikspolitisk dette året. Fridtjof Nansen fulgte den «nasjonale bølgen» som utviklet seg dette året, og det var ikke den samme Nansen som opptrådte våren og høsten 1905. Slik kan vi kanskje si at Nansen var et «speil» for det samfunnet han levde i, og derav hadde kraft til å si noe mer allment om det nasjonale i 1905.

Begrepene «nasjon» og «nasjonalisme» kan ha ulik betydning i ulike kontekster. Det finnes hovedsakelig to måter å oppfatte en nasjon på, den statsborgelige og etnisk-kulturelle, utslagsgivende i politisk og kulturell nasjonalisme. Den statsborgelige nasjonsoppfatningen er preget av opplysningsorienterte og fornuftsmessige idealer, mens den etnisk-kulturelle oppfatningen innehar mer romantiske og følelsesbaserte idealer. Oppfatningene er idealtyper som kan konvergere.²

Nasjonale idealer og retninger spres gjerne blant et lands befolkning gjennom elitekretser, ofte kalt nasjonsbyggere. Nansen var en del

av en slik elite. I boken, *Jakten på det norske*, betrakter historiker Øystein Sørensen ulike nasjonsbyggerprosjekter i spennet mellom den statsborgelige og etnisk-kulturelle nasjonsoppfatningen. Sørensen mener at ulike prosjekter kjempet om hegemoniet i Norge frem mot 1905.³ I 1905 gikk kulturelle og politiske nasjonale strømninger sammen og nådde et høydepunkt i Norge på våren og sommeren. Mange norske historikere mener dette var med på å muliggjøre unionsoppløsningen, da et slagkraftig, norsk folk ble forent i nasjonal enhet. Høsten 1905 dabbet den «nasjonale bølgen» av og ble redusert til de mer ytterliggående nasjonalistene, mens mer moderate var fornøyd med de oppnådde pragmatiske og fornuftspregede løsningene. Slik ser vi at de to nasjonsoppfatningene igjen glir fra hverandre på høsten.

NANSENS INNENRIKSPOLITISKE AGITASJON I 1905

I den historiske konteksten beskrevet ovenfor inntok polarforsker, nasjonsbygger og nasjonalhelt Fridtjof Nansen scenen og var hele året aktivt med på å forme det offentlige meningsbildet i Norge med sine artikler, taler og foredrag. Hva slags nasjonale idealer agiterte Nansen for i 1905? For å besvare dette spørsmålet blir vi ikke bare nødt til å belyse og diskutere hans taler og artikler fra denne tiden,

men også den historiske konteksten disse ble skrevet og talt inn i. Vårt utgangspunkt blir derfor konsulatsaken. Denne saken ble en brekkstang for venstrenasjonalistenes ønske om eget utenriksvesen i Norge, og i siste rekke for oppløsning av unionen.

Konsulatsaken hadde vært et konflikttema siden 1890 årene. En stund så det ut til at man kunne finne en løsning, men saken forverret seg i 1904 og de siste forhandlingene mellom Sverige og Norge strandet i februar 1905. Mens statsminister Hagerups forhandlingsvennlige regjering fremdeles satt i februar steg stemningen for å fortsette på egenhånd i Norge. Forhandlingslinjen var ikke lenger bra nok, det var nå handling som telte. Denne bølgen kastet Nansen seg på da han skrev en rekke manende, heroiske, militante og nasjonalistiske artikler som ble trykket i *Verdens Gang* mellom 2. februar og 12. mars 1905. Navnene han ga dem var «Veien», «Menn», «Mot», «Lettsindighet» og «Vilje». Hva slags nasjonale idealer gjenspeiler disse?

En av fellesnevnerne i artiklene er at Nansen brukte retorikk som var tydelig preget av en etnisk-kulturell nasjonsoppfatning hvor militante og heroiske elementer var lett gjenkjennelige. Nordmenn beskrives ofte som et «nasjonalt vi», som «oss» eller «vårt folk» og uttrykk som nasjonal stolthet, ære, krenkelse, mot, manndom og fedrelandskjerlighet benyttes hyppig. Nansens historiesyn vitner om en kompromissløs, kulturnasjonal mentalitet og han oppfordrer flere ganger til ikke å glemme 1814 mennenes mot og ærbarhet.⁴ Nansen advarte mot at historien vil gjenta seg og påstod at Sverige ikke ville ta Norge på alvor i fremtiden,⁵ hvis det ikke ble fortgang i konsulatsaken. Videre statuerte han at «det må finnes en grense for hva vår nasjonale æresfølelse kan tåle»⁶ og understreket at «det Norge nå trenger er et folk som til det ytterste verner om sin selvstendighet og ære, selv om de taper.»⁷

Det var ikke bare en etnisk-kulturell oppfatning av nasjonen som preget de nasjonale idealene Nansen agiterte for våren 1905. Hans agitasjon var også påvirket av en statsborgelig nasjonsoppfatning, noe som fremkom tydelig i standpunktene i konsulatsaken. Nansen argumenterte for at man, gjennom å opprette et eget konsulatvesen for Norge så raskt som mulig, ville oppnå selvbestemmelse og rettigheter for staten. Kun dette var fornuftig og skånte Norges selvstendighet. Tydelig hintet til Hagerups forhandlingsvennlige regjering uttalte Nansen at «den verste lettsindighet er den som alltid er rede til å vente og lar avgjørende øyeblikk gå fra sig.»⁸ Videre understreket Nansen at «det vil være nasjonal selvoppgivelse om vi nu lar denne saken falle.»⁹ For å bemyndige kravet om eget konsulatvesen, som Nansen mente ikke var forhandlingsbart, henviste han til Grunnloven og riksaktens paragraf 1.¹⁰ Slik tilsluttet han seg en strategi for å legitimere fortgang i konsulatsaken denne våren.

I avsnittene over finner vi flere eksempler på hvordan en etnisk-kulturell og statsborgelig nasjonsoppfatning kan fungere i samspill

og gjensidig påvirke og styrke hverandre. Nansen ga støtte til en institusjonell ramme rundt staten Norge, med elementer som rettigheter, selvbestemmelse, grunnlov og riksakt i fokus. Samtidig «fylte» nasjonen Norge med etnisk-kulturelle begreper som kunne skape fellesskapsfølelse og patriotisme hos folket. I motsetning til enkelte andre dette året argumenterte ikke Nansen kun rettslig for konsulatsaken. Retten i denne saken skulle hevdes gjennom det kulturnasjonale, ved å mobilisere til kollektiv selvbestemmelseslyst og nasjonal æresfølelse. Dette kan være med å forklare hvorfor Nansen agiterte som han gjorde våren 1905. Samtidig som den siste av de overnevnte artiklene, «Vilje», gikk i trykken i begynnelsen av mars, søkte Hagerups forhandlingsvennlige regjering avskjed. 11. mars 1905 dannet Christian Michelsen en samlingsregjering med ensidig, norsk aksjon i konsulatsaken som mål, mye mer i samsvar med den allmenne stemningen denne våren. Dagen før, 10. mars, holdt Nansen tale på Akershus Festning. I denne talen forsikret han om at storting og regjering hadde et samlet norsk folk i ryggen og at «vi hater dem som vil kue vår rett.»¹¹ Nansen snakker om at det har konsekvenser å være et fritt og selvstendig folk og at den eneste veien nå er gjennom «fedr elandskjerligheten.» Slik blandet han både politisk og kulturell nasjonalretorikk for å bane vei for Michelsens nye regjering i 1905. Det er påfallende hvordan mange av Nansens taler og artikler denne våren ble publisert rett før eller etter viktige begivenheter og derav kan ha hatt som formål å påvirke en sak i en bestemt retning.

Nansens nasjonale agitasjon nådde et klimaks 17. mai 1905, dagen før Odelstinget vedtok konsulatloven i Norge. Da holdt han en storslått tale, særlig preget av kulturnasjonale idealer. Innledningsvis henvendte Nansen seg til «alle norske menn og kvinner.»¹² I likhet med Nansens andre tekster denne våren var innholdet også her militant, heroisk og nærmest forkynnende, for eksempel når Nansen snakket om 17. mai som «en vårhymne til frihetens idé.»¹³ Her sparte han ikke på nasjonale kruttstulver og Norges forfedre ble beskrevet som «åndelige vikingnaturer, for hvem kampen var livet og livet var kampen.»¹⁴ Dessuten mente Nansen at det var «bedre å falle med ære enn å leve med skam,»¹⁵ og at det ikke var noe offer «å gi sitt liv for sitt lands frihet.»¹⁶

Vi gjenfinner altså nasjonale idealer preget av både en statsborgelig og etnisk-kulturell nasjonsoppfatning i Nansens innenrikspolitiske agitasjon våren 1905. Allikevel var det særlig det etnisk-kulturelle nasjonssynet, med en heroisk, militaristisk og konfrontasjonsvennlig mentalitet som dominerte. Det er også denne allment, anerkjente konfrontasjonspolitikken som vant frem sommeren 1905, en tid preget av usikkerhet i Norge, særlig etter det dramatiske 7. juni vedtaket. Nansen drev diplomatisk virksomhet i utlandet sommeren 1905 og dukket igjen opp i det offentlige meningsbildet, innenrikspolitisk, på høsten i forbindelse med Karlstadforhandlingene og statsformdiskusjonen. Under høstens meningsutvekslinger, der debatten kretset rundt tematikk som «hvordan lege bruddet» og «hvordan hindre krig», ble det

klart at Nansen hadde skiftet standpunkt og han agiterte nå for en pragmatisme, kompromissvilje og «sund fornuft» som man ikke finner hos ham på vårparten. Hvilke nasjonale idealer lå til grunn for Nansens artikler og foredrag høsten 1905?

Den 31. august 1905 ble Karlstadforhandlingene mellom Norge og Sverige, om svenske vilkår for å gå med på unionsoppløsningen, innledet. Hoveddiskusjonen i forhandlingene ble hvorvidt Norges grensefestninger skulle rives eller ikke. Den 23. september ble forhandlingene avsluttet og partene klarte å komme frem til et fredelig kompromiss. Allerede dagen etter ble Nansens artikkel «Hvad vi vil» publisert i *Verdens Gang*. Her forklarte Nansen at siden Norge hadde fått hevdet sin selvstendighet og selvbestemmelsesrett var tiden inne for enig og sindig handling, imøtekommelse og innrømmelse. Nansen oppfordret det norske folk til ikke å la selvtillit og store ord stige til hodet og uttalte eksplisitt at Norge ikke ønsket krig og ufred. Videre minnet han folket om at «den sterke ikke er redd for å ydmykes»¹⁷ og mente at nordmenn som «modne menn må se realitetene i øynene og ikke som barn henge seg opp i former og fornærmelser.»¹⁸ Dessuten mente han at det som var viktig var å sikre Norges stilling utad.

Den heroiske, militante nasjonalretorikken var så godt som forsvunnet i denne teksten og erstattet av fornuftspregede, opplysningsorienterte standpunkter der pragmatisme og kompromissvilje stod høyt. Nasjonale idealer, preget av et statsborgelig nasjonssyn, fremkom tydelig. Det viktigste var å bevare statens nye rettigheter og selvbestemmelsesrett, og selv det norske folk måtte svelge litt stolthet og ære, å inngå et kompromiss eller to i fornuftens navn. Allikevel var ikke høstens artikler og taler fri for kulturnasjonale idealer og Nansen skrev fremdeles i termer som «hvordan vårt folk har vokst»¹⁹ og beskrev regjeringen som «våre høvdinger som har ført oss med sikker hånd.»²⁰ Altså gjenkjenner vi både det «nasjonale vi» og bruk av historisk rekonstruksjon i artiklene.

Mellom 9. og 13. oktober ble Karlstadoverenskomsten godkjent av nasjonalforsamlingene i Norge og Sverige. Den 26. oktober ble Karlstadkonvensjonen undertegnet i Stockholm og kong Oscar II frasa seg retten til den norske tronen. I mellomtiden gikk den offentlige debatten hett i Norge, og mange nordmenn følte seg krenket av kompromisset i Karlstadoverenskomsten. I denne konteksten skrev Nansen ytterligere to artikler i *Verdens Gang*. «Heltemot», publisert 6. oktober 1905, var en meget ironisk artikkel, som bar preg av oppgitthet fra Nansens side. Her påstod han at «vi» nå forlanger krig og at nordmenn finner det styrkende «å stå alene». Videre argumenterte Nansen for «at heller enn å legge ned grensefestningene, hvis verd er omstridt, vil vi nå la svenske granater pløie vårt eget kjøtt, meie ned vår ungdom og legge landet øde.»²¹ Nansen påpekte at innsatsen ikke lenger var den samme, men at «nordmenn like fullt synes det er tiltalende å bekjenne sin ydmykelse og elendighet.»²²

I artikkelen «Avgjørelse straks», fra 16. oktober 1905, kritiserte Nansen den radikale, venstrenasjonalistiske fløyen på Stortinget, med opposisjonelle politikere som Johan Castberg og Wollert Konow i spissen, for å være tankeløse og sjåvinistiske. Videre minnet Nansen folket på at farene ennå ikke er over, og at «vi nå mer enn før trenger våre menn med kaldt hode og fast vilje.»²³ Som vi ser forsvarte Nansen Michelsen regjeringens fornuftsbaserte, kompromissvennlige og realpolitiske linje, mens venstrenasjonalistene, som på høsten fastholdt militante og heroiske, kulturnasjonale idealer som utgangspunkt for opposisjon mot Karlstadoverenskomsten, ble forbannet og uansvarliggjort. Selv om Nansen brukte kulturnasjonale virkemidler for å illustrere landets skjebne dersom nordmennene velgte feil linje, var hans argumentasjon særlig preget av en statsborgelige nasjonsoppfatningen, med «sund fornuft» og kompromissvilje i fokus. En oppfatning som også ble anerkjent i de brede lag av befolkningen denne høsten.

Etter 26. oktober var debatten om statsform i fokus i Norge. Da var unionsspørsmålet ute av verden og diskusjonen om Norge skulle ha monarki eller republikk stod sentralt. Mange var vennlig innstilt til republikk, men regjeringen Michelsen la all sin prestisje til fordel for monarkiet og mange prominente republikanere oppfordret til kongedømme av taktiske årsaker.²⁴ Fordi det allikevel fantes en republikansk opposisjon, stort sett bestående av de samme som hadde opponert mot Karlstadoverenskomsten, ble det forlangt folkeavstemning om statsformen. Denne ble gjennomført 12. og 13. november 1905, og utfallet ble i monarkistenes favor og i slutten av november ble prins Carl av Danmark kronet til ny norsk konge og tok navnet Haakon VII.

Fra 2. til 12. november 1905 reiste Nansen rundt langs kysten fra Kristiansand til Trondheim og holdt foredrag for kongedømmet for folkeavstemningen.²⁵ Denne foredragsrekken ble preget av nasjonale idealer som var fornuftsbaserte, selv om noe kulturnasjonal retorikk gikk igjen. Nansen argumenterer blant annet ut fra et historisk perspektiv, ved at «det må foreligge vektige grunner for å omstyrte et kongedømme som har vart nu i over 1000 år.»²⁶ Videre argumenterte han for at republikken verken var mer demokratisk eller mer moderne enn monarkiet, og mente at «radikale statsomveltninger er forkastelige.»²⁷ Dessuten mente han at republikken ikke kunne sikre fedrelandets interesser, og til tross for at han innrømmet sine egne republikanske aner, advarte han folket mot «å spille hasard med landets interesser.»²⁸ I likhet med hvordan Nansen behandlet de ytterliggende nasjonalistene siden september, fikk gruppen gjennomgå også her. Det er i denne foredragsrekken Nansen advarte mot å bruke sitt fedreland som prøveklot for sine idealer, tydelig tilsiktet denne gruppen. I samme kontekst uttalte Nansen at «det er mange genier i verden som har angrepet det bestående, men ikke alle som vil angripe det bestående er genier.»²⁹ Det ser ut som Nansen her forsøkte å latterliggjøre de som opponerte mot den anerkjente regjeringspolitikken høsten 1905. Nansen avsluttet hvert foredrag med å oppfordre til å «la

oss besvare regjeringens spørsmål med et fulltonende Ja den 12. og 13. november.»³⁰

Vi har her sett at det fantes spor av både en statsborgelig oppfatning av nasjonen, med politiske nasjonale idealer, og en etnisk-kulturell nasjonsoppfatning utslagsgivende i kulturnasjonale idealer i Nansens foredrag, taler og artikler våren og høsten 1905. Allikevel oppstod det et skille mellom Nansens standpunkter, argumentasjon og bruk av det nasjonale våren og høsten 1905. Nansens innenrikspolitiske agitasjon var på vårparten preget av militante, heroiske og konfrontasjonsvennlige standpunkter, mens den på høsten var preget av fornuft, pragmatisme og kompromissvilje. Hvorfor er Nansens nasjonale standpunkter så ulike våren og høsten 1905? Skyldtes dette at Nansen fremholdt ulike nasjonsoppfatninger på våren og høsten, eller kan andre faktorer ha vært medvirkende? For å besvare dette spørsmålet må vi drøfte Nansens rolle i 1905.

NANSENS INNENRIKSPOLITISKE ROLLE I 1905

I det foregående har vi diskutert hva slags nasjonale idealer Nansen ga uttrykk for i sin innenrikspolitiske agitasjon våren og høsten 1905. Å agitere for noe vil si å bearbeide folks oppfatning i en bestemt retning.³¹ Hvorfor fikk Nansen oppslutning som agitator i 1905? Var det fordi de nasjonale idealene han agiterte for var originale, eller kan hans posisjon som nasjonalhelt være en forklaringsfaktor? Var Nansen en privat aktør i 1905 eller innehadde han en rolle? Kan rollemotivet forklare Nansens standpunktskifte fra vår til høst? Hva innebærer i så fall dette for nasjonsoppfatningene Nansen agiterte for i 1905?

Nansen var naturbetvingeren og polarforskeren med stor berømmelse i Europa, som en god stund for 1905 ble erklært som en av Norges største nasjonalhelter. Det finnes imidlertid historikere, som Bodil Aurstad og Kim Ravn,³² som mener at Nansens posisjon som nasjonalhelt ikke spilte noen rolle for unionsoppløsningen. Aurstad og Ravn mener oppløsningen kun var et resultat av økonomiske og politiske forhold like gamle som unionen selv, og derfor ingenting Nansen hadde en rolle i.³³ Disse historikerne har rett i at en rekke langsiktige årsaker var med på å tilrettelegge for utfallet i 1905. Dessuten skal vi være forsiktige med å spekulere over hvor viktig et enkeltindivid, som Nansen, kan ha vært for resultatet i 1905, en diskusjon det ikke finnes rom for i denne sammenheng.³⁴ Derimot kan vi påvise at idealet om det nasjonale, politisk og kulturelt, og de nasjonsbyggerne som var med på å spre dem, var en drivkraft før og under 1905. Nansens posisjon som nasjonalhelt kan ha gjort det enklere for han å få oppslutning rundt de nasjonale idealene han fremholdt i 1905.

Enhver offentlig meningsdanner er avhengig av resonans for å kunne være med å forme utviklingen og sette sine ideer ut i livet.³⁵ Men var det Nansen som fikk resonans eller de ideene han

formidlet? Posisjonen Nansen stod i som nasjonalhelt i 1905 var spesiell og gjorde at han hadde stor påvirkningskraft i det offentlige meningsbildet. Slik spilte Nansen en rolle som massepåvirker dette året. Det betyr imidlertid ikke at de nasjonale idealene Nansen agiterte for var unike, snarere tvert om. Idealene han agiterte for representerte ideer svært mange kunne gå god for. Sånn sett var meningene Nansen ga uttrykk for en del av en nasjonalpopulistisk bølge og ikke særlig originale. Ideene han fremmet var «lette å selge» og «lette å tro på». At Nansen fikk resonans for de idealene han agiterte for i 1905 kan altså delvis forklares ved hans gjennomslagskraft i posisjonen som nasjonalhelt og delvis ved at ideene han agiterte for var populistiske.

At Nansen selv var klar over sin posisjon som massepåvirker i 1905 kommer blant annet frem i brevet han skrev til den engelske polarforskeren og oversetteren, Charles Rabot, 10. mars 1905. Her forteller Nansen at «han har funnet at måtte delta i den nødvendige agitation for at vække det norske folks æresfølelse.»³⁶ Men hva mente han med at agitasjonen var nødvendig? Jeg vil påstå at Nansen antok at denne agitasjonen var nødvendig fordi han i kraft av en annen rolle dette året representerte en politisk linje som senere har blitt karakterisert som «den seirende» i 1905. Denne politikken ble ledet av statsminister Christian Michelsen. Hva slags roller spilte Nansen for Michelsen regjeringen?

Historiker Bjørn Terjesen skriver i boken, *Vi skiltes i fred*, at Michelsen regjeringen bevisst spilte på nasjonale helter som Ernst Sars og Fridtjof Nansen i 1905. De ble mobilisert for å skrive artikler i Norske aviser til støtte for regjeringens linje.³⁷ Denne påstanden kan belegges hvis vi ser når Nansens taler og artikler ble utgitt i 1905. Vi har sett at dette ofte var rett før eller etter viktige politiske begivenheter. Nansens rolle som politisk «agent» kan altså ha gitt ham motiv for å forsøke og påvirke et saksforhold i en bestemt retning. Selv statuerte Nansens imidlertid at han ikke var politiker og at han følte seg uskikket til et slikt verv.³⁸ Dette utelukker allikevel ikke at Nansen, under store deler av 1905, opptrådte som uoffisiell politisk aktør i et tett samarbeid med regjeringen Michelsen. I denne relasjonen kan regjeringen ha benyttet Nansens posisjon som nasjonalhelt for å fremme de nasjonale idealene som støttet deres politiske linje våren og høsten 1905. Som utenomparlamentarisk «politiker» kunne Nansen dessuten tillate seg å være mer frittalende enn regjeringen, noe som kan være med å forklare hans freidige og til tider, radikale agitasjon dette året.

Samarbeidet mellom Nansen og Michelsen kan blant annet påvises, når vi ser på den omfattende brevkorrespondansen mellom de to mennene dette året. Riktignok dreiet mye av denne kommunikasjonen seg om Nansens rolle som representant for Norge i utlandet, men samvirket var også rettet mot Norges situasjon innenrikspolitisk. Et slående eksempel er brevet Nansen sendte til Michelsen 10. september 1905, der artikkelen «Hvad vi vil» fremstår som et bestillingsverk for regjeringen. Her spør Nansen

Michelsen om «den lovede artikkel er leselig og brukbar.»³⁹ Andre politikere, som Harald Bothner, var også klar over Nansens rolle som uoffisiell politisk aktør og hvordan han kunne bruke den i nasjonale formål. I dagboken sin høsten 1905 skrev han at han mente «Nansens oppgave er å bryte brodden av vårt krigspartis agitation.»⁴⁰ Eksempelet styrker påstanden om at Nansen opptrådte som utenomparlamentarisk politiker dette året, og sier noe om funksjonaliteten i hans bruk av det nasjonale. Kan Nansens overordnede lojalitet og føring i rollen som agent for Michelsen regjeringen være med på å forklare standpunktskiftet fra vår til høst?

I boken, *Kampen om Norges sjel*, skriver historiker Øystein Sørensen at hvis man ser Nansens argumentasjon i sammenheng blir man nesten fristet til å antyde at det ligger et element av instrumentalitet i hans manende militants våren 1905.⁴¹ Denne påstanden styrkes hvis vi ser den i forbindelse med Nansens standpunktskifte fra vår til høst. I rollen som en av Christian Michelsens budbringere i 1905 var Nansens oppgaver svært ulike på våren og høsten. Dette fremkommer blant annet når Nansen selv argumenterer for «de to linjer» i en av høstens artikler. Nansen uttalte at «inntil våren 1905 har vår norske politikk gått ut på å finne den linje som kunde samle flest innadtil. Nu gjelder det å finne den linje som kan sikre Norges stilling utadtil, ettersom Norge nu har en utenrikspolitikk.»⁴² Inntrykket bekreftes videre når vi ser hvordan Nansen forholdt seg til folket i sine tekster dette året. Mens «arbeider og minister må stå sammen som en trofast verger»⁴³ våren 1905, oppfordret Nansen samme høst til at «alle nå må ønske å regjeres, ikke å regjere,»⁴⁴ og statuerer at han fryktet at «avgjørelsen om Norges fremtid nå skal trekkes ned på gaten.»⁴⁵ Nansen gikk altså fra å argumentere i et inkluderende nedenfra-og-opp perspektiv om våren 1905, til å argumentere i et ovenfra-og-ned perspektiv samme høsten. Dette sier oss noe om hvordan ulike politiske oppgaver krevde ulik bruk av, og agitasjon for, det nasjonale i unionsoppløsningsåret.

Med utgangspunkt i resonnementet over ser det ut til at det ikke var ulike nasjonsoppfatninger fra våren til høsten som var utgangspunktet for Nansens standpunktskifte i 1905, men snarere ulike oppgaver i rollen som uoffisiell politisk aktør for regjeringen Michelsen. Nansens rolle som agent for regjeringen ga ham motiv for å handle på bestemte og ulike måter dette året, særlig utslagsgivende i standpunktskiftet fra vår til høst. Som Nansen selv sa; «I praktisk politikk må man spørre seg hvordan verden er, ikke hvorledes den skulde være.»⁴⁶ Betyr dette at Nansen ikke brukte fedrelandet som prøveklut for sine idealer i 1905, men at disse kun var et ledd i den politiske agitasjonen Nansen fremholdt i sin rolle som uoffisiell politisk aktør? Hva med dem Nansen beskyldte for å bruke sine idealer som prøveklut for fedrelandet høsten 1905, hvordan oppfattet de Nansen?

FEDRELANDET SOM PRØVEKLUT FOR SINE IDEALER?

I denne artikkelen har det fremkommet at Nansen beskyldte den radikale venstrenasjonalistiske fløyen på Stortinget for å bruke fedrelandet som prøveklut for sine idealer høsten 1905. Castberg og Konow, på den andre siden, beskyldte menn som Nansen for å «ha mangel på politisk religiøsitet,»⁴⁷ og mente disse mennene støttet en kynisk, realrettet forretningslinje uten hensyn til norsk æresfølelse. Det er et tankekors at Nansen ble beskyldt for noe slikt på høsten når vi vet at menn som Bjørnstjerne Bjørnson karakteriserte Nansen som «litt for mye isbjørn»⁴⁸ våren 1905. Samtidig bekrefter disse ulike oppfatningene tydelig hvordan Nansen, i lys av sin rolle som uoffisiell politisk aktør og i kraft av sin posisjon som nasjonalhelt, kunne fungere som forsterker og forsvarer av det nasjonale i 1905 og hvordan det nasjonale kunne avvises og erobres i et skiftende politisk spill.⁴⁹ Særlig gjaldt dette kanskje for den nasjonale æresfølelsen, som Nansen ble beskyldt for å ha glemt høsten 1905. Med andre ord gjaldt ulike nasjonale og retoriske virkemidler for ulike politiske «oppdrag» for Nansen dette året. Samtidig kan han, i sitt verv som agent for regjeringen, ha fungert som en demper på opposisjonell tankegang. Dette kan forklare hvorfor han beskyldte Castberg og Konow for å bruke fedrelandet som prøveklut for sine, kulturnasjonale og kompromissløse, idealer høsten 1905. Slik kan Nansen ha bidratt til å svekke deres troverdighet.⁵⁰

Det finnes gode grunner til å hevde at nasjonsoppfatningen Nansen ga uttrykk for i 1905, som innebar elementer av både politiske og etnisk-kulturelle nasjonale idealer, forble stabil hele året. Derimot forandret Nansens argumentasjon, og bruk av det nasjonale seg fra våren til høsten, forårsaket av hans rolle som uoffisiell politisk aktør. Som budbringer og massepåvirker agiterte Nansen for en heroisk, militaristisk, særlig kulturnasjonal linje på våren. Slik bidro han til regjeringens ønske om å oppnå nasjonal samling. Høsten 1905 agiterte han for fornuftige og pragmatiske løsninger og bidro til å dempe den norske æresfølelsen. Gjennom «sund fornuft» og kompromissvilje kunne regjeringen forsikre seg om en fredelig løsning på unionsspørsmålet og sørge for at Norge oppnådde anerkjennelse som egen stat i Europa. Moderasjonen skyldtes altså ikke oppgivelse av nasjonale mål eller idealer, men en vurdering av politiske realiteter.⁵¹

Ut fra analysen over konkluderer jeg med følgende. For det første brukte Nansen ikke fedrelandet som prøveklut for sine idealer dette året ettersom disse idealene ikke var hans ideer, men allment, anerkjente nasjonale idealer brukt som et ledd i Michelsen regjeringens politikk. Nansen agiterte for disse i kraft av sin posisjon som nasjonalhelt og som uoffisiell politisk aktør for regjeringen. For det andre beviser dette at Nansens konfrontasjonspolitikk våren 1905 mest sannsynlig var et ledd i hans rolle som agitator og budbringer for Michelsen-regjeringen, ikke et resultat av at Nansen fremholdt ulike nasjonssyn på våren og høsten samme år. Av særlig betydning var Nansens innenrikspolitiske agitasjon i 1905 fordi han i kraft av

sin posisjon som nasjonalhelt og utenomparlamentarisk «politiker» kunne gå utover den politiske sfæren Michelsen og andre politikere måtte holde seg innenfor. Med sterke retoriske virkemidler, godt hjulpet av faktorer som militarisme og pragmatisme, kunne Nansen bidra til å dempe uønskede meninger og fyre opp eller moderere allmenne, nasjonale stemninger dette året. Samtidig forteller Nansens innenrikspolitiske rolle oss noe om hvilken viktighet og funksjon det nasjonale hadde i unionsoppløsningsåret 1905.

NOTER

¹ A. H. Winsnes (red.), *Nansens røst. Artikler og taler av Fridtjof Nansen, bind 1*, Oslo 1942, s. 355.

² *Diskusjonen om det nasjonale og nasjonalismen er en stor diskusjon som faller utenfor denne oppgavens rammer. Diskusjonen er blant annet behandlet av Smith (1986), Hobsbaum (1992) og Østerud (1994).*

³ Ø. Sørensen (red.), *Jakten på det norske: Hegemonikamp om det norske*, Gyldendal Norsk Forlag 2001, s. 17–46.

⁴ *Nansens Røst 1942*, s. 310.

⁵ *Nansens Røst 1942*, s. 307.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Nansens Røst 1942*, s. 308.

⁸ *Nansens Røst 1942*, s. 310.

⁹ *Nansens Røst 1942*, s. 305.

¹⁰ *Nansens Røst 1942*, s. 308.

¹¹ *Nansens Røst 1942*, s. 315.

¹² *Nansens Røst 1942*, s. 336.

¹³ *Nansens Røst 1942*, s. 338.

¹⁴ *Nansens Røst 1942*, s. 342.

¹⁵ *Nansens Røst 1942*, s. 340.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Nansens Røst 1942*, s. 347.

¹⁸ *Nansens Røst 1942*, s. 348.

¹⁹ *Nansens Røst 1942*, s. 346.

²⁰ *Nansens Røst 1942*, s. 349.

²¹ *Nansens Røst 1942*, s. 350.

²² *Nansens Røst 1942*, s. 349.

²³ *Nansens Røst 1942*, s. 352.

²⁴ J. Nerbovik, *Norsk historie 1860-1914, Det Norske Samlaget 1999*, s. 213.

²⁵ *Nansens Røst 1942*, s. 363.

²⁶ *Nansens Røst 1942*, s. 353.

²⁷ *Nansens Røst 1942*, s. 360.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Nansens Røst 1942*, s. 355.

³⁰ *Nansens Røst 1942*, s. 360.

³¹ D. Gundersen, *Kunnskapsforlagets Fremmedordbok, Kunnskapsforlaget 1989*, s. 7.

³² *Har redigert Fridtjof Nansens Dagbok 1905 (2005 utgaven)*

³³ B. Aurstad., K. Ravn (red.), *Fridtjof Nansen Dagbok 1905, Unipub 2005*, s. 262.

³⁴ *For en redegjørelse av to oppfatninger av Nansens betydning i 1905; se Narve Fuås «En æressak for vår nasjon» i Norsk Polarhistorie. Ekspedisjonene, red. Drivenes og Jolle, Oslo 2004*, s. 173-223.

³⁵ Ø. Sørensen, Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalisme: J.W. Cappelens Forlag, s. 16.

³⁶ *Utgitt av Steinar Kjørheim for Nansenfondet, F. Nansens Brev II 1896 – 1905, Universitetsforlaget 1961*, s. 132.

³⁷ B. Terjesen, *Vi skiltes i Fred. Oppløsningen av den norsk-svenske unionen i 1905, Universitetsforlaget, s. 170.*

³⁸ *Blant annet i: L. Nansen H., Eva og Fridtjof Nansen, J. W Cappelens Forlag 1954*, s. 230. Og *Nansens Røst*, s. 309.

³⁹ *Fridtjof Nansens Brev II 1961*, s. 169.

⁴⁰ B. Stråth, *Union og demokrati, Pax Forlag 2005*, s. 518.

⁴¹ Ø. Sørensen, *Kampen om Norges sjel. Norsk Idéhistorie Bind III, Aschehoug 2001*, s. 417.

⁴² *Nansens Røst 1942*, s. 348-349.

⁴³ *Nansens Røst 1942*, s. 338.

⁴⁴ *Nansens Røst 1942*, s. 349.

⁴⁵ *Nansens Røst 1942*, s. 351.

⁴⁶ *Nansens Røst 1942*, s. 359.

⁴⁷ Ø. Sørensen, «*Hvad vi har manglet er politisk religiøsitet*». *Historisk tidsskrift* 2005, nr 2, s. 169.

⁴⁸ *Sørensen 2001*, s. 415.

⁴⁹ Ø. Østerud, *Hva er nasjonalisme, Universitetsforlaget 1994*, s. 12.

⁵⁰ *Nansen oppfordret menn som Castberg og Konow til å spikre opp et sitat av Macbeth foran sengen sin så de alltid sovnet og våknet med det: «I dare do all that becometh a man who dares do more is none». Sitatet ble oppfattet som en rettsnor for Nansens i vanskelige situasjoner. Se; Nansen Brev Bind 11 1961*, s. 178.

⁵¹ *1905-prosjekter: Norsk og svensk nasjonalisme. 'http://www.nb.no/baser/1905/tema_nasj.html' (oppsøkt 15.02.06).*

TRYKTE KILDER

Bothner, Harald., Dagbøker fra 1905, utgitt av Harald Hals, Trondhjems Historiske Forening, Tapir Forlag 1987

Nansen, Fridtjof., Dagbok 1905; i Jacob S. Worm-Müller (red.), Forlagt av H. Aschehoug & Co, Oslo 1955

Nansen, Fridtjof., Dagbok 1905; i B. Aurstad og K. Ravn (red.), Unipub, Oslo 2005

Nansen, Fridtjof., Nansens Brev, utgitt av Steinar Kjørheim for Nansenfondet, b. II, Universitetsforlaget, Trondhjem 1961

Nansen, Fridtjof., Nansens Røst, artikler og taler red. av A.H. Winsnes, b.I, Jacob Dybwaads Forlag, Oslo 1942

SEKUNDÆRLITTERATUR

Andersen, Roy, 1905 Spillet bak kulissene, H. Aschehoug & Co, Gjøvik 2005

Berg, Roald., Norge på egenhånd 1905-1920. Norsk Utenrikspolitikks Historie, Bind 2, Universitetsforlaget, Oslo 1995.

Danielsen, Rolf., Hovland, Edgar., Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager., Universitetsforlaget, Oslo 1991.

Gran, Gunnar., Til kjølen skiller oss ad. Unionsoppløsningen i svensk og norsk presse, IJ-Forlaget, Norge 2005.

Greve, Marit., Fridtjof Nansen, oversatt av Margaret Ellson Davies, Ascheoug, Oslo 1994.

Høyer, Liv. N., Eva og Fridtjof Nansen, J. W. Cappelens Forlag, Oslo 1954

Hammerstad, Tanja., Svensk og norsk diplomati og propagandavirksomhet i Storbritannia i tiden rundt Unionsoppløsningen i 1905, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2002.

Hobsbaum, Eric. J., Nations and Nationalism Since 1780, 2nd edition, Cambridge 1992.

Kjeldstadli, Knut., Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget, Univ ersitetsforlaget, Oslo 1999.

Nerbovik, Jostein., Norsk Historie 1860-1914, Eit Bondesamfund i opprøt, Det Norske Samlaget, Oslo 2004.

Smith, Anthony. D., The Ethnic Origins of Nations, Oxford 1986.

Steine, Bjørn. A., Sigurd Ibsen. Nasjon, politikk og kultur, Prosjekt 1905-skriftserie nr. 1, Oslo 2005.

Stenseth, Bodil., En Norsk Elite. Nasjonsbyggerne på Lysaker 1890-1940, Aschehoug, Oslo 1993.

Stråth, Bo., Union og Demokrati. Dei sameinte rika Norge-Sverige 1814-1905, Pax Forlag, Oslo 2005.

Sørensen, Øystein(red.), Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2001.

Sørensen, Øystein., Bjørnstjerne Bjørnson og Nasjonalismen J. W. Cappelens Forlag, Oslo 1997.

Sørensen, Øystein., Norsk Idéhistorie Bind III. Kampen om Norges sjel, Aschehoug, Oslo 2001.

Sørensen, Øystein., Nilsson, Torbjörn (red.), Norsk-Svenske relasjoner i 200 år, H. Aschehoug & Co, Oslo 2005.

Sørensen, Øystein., Historien om det som ikke skjedde. Kontrafaktisk historie, H. Aschehoug & Co, Oslo 2004.

Sørensen, Øystein., Nilson, Torbjörn (red.), 1905-Nye perspektiver, H. Aschehoug & Co, Oslo 2005.

Terjesen, Bjørn., Vi skiltes i fred. Oppløsningen av den Norsk-Svenske unionen i 1905, Universitetsforlaget, Oslo 2001.

Østerud, Ø., Hva er nasjonalisme?, Universitetsforlaget, Oslo 1994.

TIDSSKRIFT

Historisk tidsskrift, Bind 84 Nummer 2-2005, Universitetsforlaget, Oslo 2005: 167-182, 229-255, 275-288.

OPPSLAGSVERK

Filosofleksikon, Lübcke., Poul (red.), København 1983

Fremmedordbok, Gundersen, Dag., Kunnskapsforlaget, Oslo 1989

Gads Historiske Leksikon., Moring, Marianne (red.), København 2003

INTERNETT

1905-nettstedet, Norge, Sverige & unionen. Temasider, Bibliografi, Lyd og bilder, http://www.nb.no/baser/1905/index.html, http://www.nb.no/baser/1905/tema.html, http://www.nb.no/baser/1905/bibliografi/index1905.html, http://www.nb.no/baser/1905/lyd.html

Universitetet i Oslo, Prosjektet 1905. Publikasjoner, http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosjekter/1905/index.php, http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosj ekter/1905/publikasjoner.php

SKIFTER - ET KILDEKRITISK INNspill

 KRISTIAN HUNSKAAR, mastergradsstudent i historie ved UiO

Skifter er spennende og nyttige, men også svært omfattende kilder. Ved hjelp av dem kan man studere materielle kår, handelsvirksomhet, klesskikker, gjenstanders utbredelse og mye mer. Økende interesse for skiftematerialet førte til at Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) høsten 1995 arrangerte et seminar om skiftemateriale som kilde. Noen av innleggene fra seminaret ble utgitt i bokform året etter.¹

Å bruke skifter som kilde er langt fra problemfritt. For det første er det viktig å kjenne til hvordan det offentlige gjennom tidene har regulert skiftetforvaltningen.² Kunnskap om denne reguleringa er nødvendig for å bruke og tolke skiftene på forsvarlig vis.³ Dernest er det kildekritiske problemer som for eksempel representativitet og fullstendighet. Representativitet dreier seg om hvorvidt de menneskene som det ble holdt offentlig skifte etter, var representative for befolkninga som helhet. Fullstendighet har å gjøre med om hvorvidt alle gjenstander og verdier i dødsboene ble registrert.⁴

I skiftene regnes det ut en bruttoformue, som er verdien av alle eiendelene, og en nettoformue, der gjeld, omkostninger til skifte og begravelse, samt andre utlegg er trukket fra. I sitt innlegg på NLI-seminaret hevdet Alan Hutchinson at “[b]ruttoformuen er alminnelig akseptert som det mest anvendelige uttrykk for formuestilstand når formuesfordeling innen et samfunn eller mellom samfunn skal undersøkes. Men gjelden er også en viktig økonomisk indikator.”⁵ Med bakgrunn i egne undersøkelser rundt overgangen til selveie i Stokke prestegjeld i Vestfold på 1700-tallet, vil jeg i det følgende komme med et innspill som utfordrer praksisen med å bruke bruttoformuen framfor nettoformuen.

Hutchinson framfører et par argumenter for hvorfor nettoformuen er misvisende.⁶ Det første gjelder skifteomkostningene. Disse var relativt like for alle bo, og gjorde derfor større utslag jo mindre velstående et bo var. Det andre dreier seg om at gjenlevende ektefelle og arvingene ofte ble tilgodesett med begravesvederlag og heimegave før arven ble regnet ut. Slike fratrekk fra bruttoformuen er ikke å forstå som gjeld.

Hutchinsons argumenter er gode, men etter mitt syn peker et annet element i bruttoformuen i motsatt retning: Jordegods som er belånt omtrent til pipa. Dette må sees i sammenheng med overgangen til selveie og finansieringa av denne.

Grev Wedel var eier av mye jord i Jarlsberg grevskap. I Stokke eide han om lag 10 prosent av landskyldmengden.⁷ I 1750 var han imidlertid kommet i et økonomisk uføre. Han hadde tidligere lånt 30.000 rd av Oslo hospitals kasse, og nå klarte han ikke forpliktelsene. Grevens jordegods var satt som sikring for lånet, og Oslo hospital krevde derfor at jordegodset ble solgt.⁸ Det ble holdt auksjon høsten 1750, leilendingene fikk tilslaget på det meste, og i løpet av vinteren og våren 1751 ble det utstedt skjøter som de nye eierne tinglyste utover året.⁹ I Stokke kjøpte bønder grevegods for 3331 rd 3 ort. Samtidig ble det tinglyst pantobligasjoner (lån mot sikring i jordegods) for 1789 rd 20 skilling. Det tilsvarte 53,7 prosent av av den totale kjøpesummen. Noen av kjøperne, alle de som hadde kjøpt for mindre enn 30 rd, men også enkelte som hadde kjøpt for over 100 rd, klarte åpenbart å finansiere kjøpene sine uten å utstede pantobligasjoner. Holder vi dem utenfor, representerte pantobligasjonene 71,8 prosent av den totale kjøpesummen.

Pantobligasjonene var med andre ord en viktig forutsetning for overgangen til selveie. Bare det fantes selgere, kunne nær sagt hvem som helst kjøpe seg til selveier, ettersom kjøpesummen kunne reises ved straks å utstede en pantobligasjon med gården som sikring. Dermed ble forskjellen på leilendingen som betalte landskyld og selveieren som betalte renter på pantobligasjonen liten. Andreas Holmsen pekte i sin tid på at selveieren med pantegjeld egentlig bare var en modernisert utgave av landskyldbonden.¹⁰

For de fleste av Stokke-bøndene som ble selveiere ved salget av grevegodset, ville det vært umulig å kjøpe uten muligheten til å utstede en pantobligasjon på gården. På den annen side ville det vært umulig å utstede en pantobligasjon uten å ha en gård å stille i sikring. De to tingene betinget hverandre. Om en gård var selveid og finansiert ved pantobligasjon eller om den var bygslet

som leilendingsbruk, hadde avgjørende betydning for størrelsen på bruttoformuen ved et eventuelt skifte.

En av grevegodskjøperne var Kristoffer Andersen på Vestre Hval. 13. desember 1752 ble det holdt skifte etter kona hans, Elen Jørgensdatter.¹¹ Bruttoformuen besto av løsøre for snaut 108 rd og gården, som var kjøpt for 251 rd, i alt bortimot 359 rd. Derimot var det en pantobligasjon mot sikring i gården på vel 167 rd og en vekselobligasjon, som han sannsynligvis også hadde vært nødt til å utstede for å betale kjøpesummen, på vel 81 rd. Med ytterligere noen gjeldsposter ble nettoformuen 86 rd. Mitt poeng er at hadde Elen dødd et par år tidligere, før Kristoffer ble selveier, ville bruttoformuen trolig vært om lag 108 rd, mens nettoformuen nok ville vært omtrent 90 rd. Ved å bruke bruttoformuen som uttrykk for formuestilstanden, kan vi, i tilfellet Kristoffer Andersen på Vestre Hval, ledes til å tro at formuestilstanden ble radikalt endret til det bedre etter at han ble selveier. Det vil i så fall være en stor misforståelse.

Jeg er enig med Hutchinson i at det er problematisk å benytte nettoformuen som uttrykk for formuestilstanden, men etter mitt syn er det vel så problematisk å benytte bruttoformuen i de tilfellene der arvelateren var selveier med pantegjeld. Et forslag til en bedre metode er å se på bruttoformuen, men å trekke fra gjeldsposter som boet hadde pådratt seg ene og alene på grunn av gårdkjøp.

LITTERATUR

- Dyrvik, Ståle (1996): "Skifte som kjelde til økonomiske og sosiale forhold i bondesamfunnet", i Liv Marthinsen (red.): Skiftene som kilde - en artikkelsamling, NLI, Oslo, s. 47-64.
- Holmsen, Andreas (1966): Gard. Bygd. Rike, Universitetsforlaget, Oslo.
- Huuskaas, Kristian (upubl.): Stokkes jordeiendoms historie 1624-1750.
- Hutchinson, Alan (1996): "Skifter: kildekritiske synspunkter", i Liv Marthinsen (red.): Skiftene som kilde - en artikkelsamling, NLI, Oslo, s. 29-46.
- Marthinsen, Liv (red.) (1996): Skiftene som kilde - en artikkelsamling, NLI, Oslo.
- Semningsen, Ingrid (1939): Oslo hospitals historie, Aschehoug, Oslo.
- Winge, Harald (1996): "Lovgivningen om offentlig skifte", i Liv Marthinsen (red.): Skiftene som kilde - en artikkelsamling, NLI, Oslo, s. 7-28.

NOTER

- ¹ Marthinsen 1996, s. 5.
- ² Winge 1996.
- ³ Dyrvik 1996, s. 47.
- ⁴ Hutchinson 1996, s. 29.
- ⁵ Ibid., s. 35.
- ⁶ Ibid., s. 36-37.
- ⁷ Huuskaas upubl.
- ⁸ Semningsen 1939, s. 82.
- ⁹ SAKO. Søndre Jarlsberg sorenskriveri. Rettergang. Tingbok nr. 17 (1748-1754), fol. 189b-191b og fol. 226b-227b.
- ¹⁰ Holmsen 1966, s. 228.
- ¹¹ SAKO. Søndre Jarlsberg sorenskriveri. Rettergang. Skifteprotokoll nr. 7 (1746-1755), fol. 399b-400b.

nytid

Få *nytid* hjem i postkassa – uten ekstra kostnader.

Prøveabonnement

10 uker kr 199,-

Prøveabonnenter får tilbud om ordinært abonnement etter prøveperioden.

Ordinært abonnement

3 mnd kr 290,00

6 mnd kr 540,00

1 år kr 980,00

Løper automatisk inntil abonnementet sies opp.

Studentabonnement

6 mnd kr 270,-

1 år kr 490,-

Studentabonnement gjelder bare i studietiden.

Bestill på: www.nytid.no eller tlf: **23 33 91 77 (09-16)**

Ja takk, jeg vil abonnere på *nytid*!

Ordinært abonnement	Prøveabonnement	Studentabonnement
☐ 1 år kr 980,-	☐ 10 uker kr 199,-	☐ 1 år kun kr 490,-
☐ 6 mnd. Kr 540,-		☐ 6 mnd kun kr 270,-
☐ 3 mnd kr 290,-		

Navn:

Adresse:

Postnr: Sted:

Studiested (må oppgis ved studentabonnement):

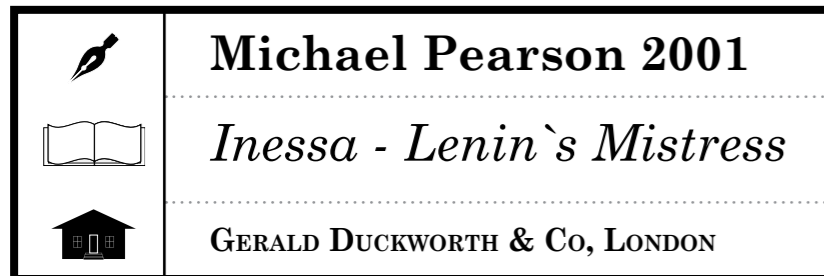
Underskrift:

Adressaten betaler for sending i Norge

Distribueres av Posten Norge

nytid

Svarnummer 1198
0090 Oslo

INESSA ARMAND: LENINS ELSKARINNE - OG LITT MEIR ENN BERRE DÉT

Inessa Armand er ein lite kjend figur, sjølv mellom folk som reknar seg som relativt oppegåande i sovjetisk historie. Ho var elskarinna til Lenin, noko det sovjetiske kommunistpartiet sjølvsgagt prøvde halda skjult (Lenin var jo trass alt godt gift med Nadezjda Krupskaja). Men Armand var også ein framstående feminist og aktivist i det sovjetrussiske kommunistpartiet, og då ho døydde 46 år gamal var ho kanskje den kvinna som hadde mest makt i Sovjet-Russland. Ho var leiar av Zhenotdel, kvinneavdelinga i bolsjevikpartiet, og ho var ansvarleg for den fyrste internasjonale konferansen for kvinnelege kommunistar i Komintern i 1920.

I boka *Inessa – Lenin`s Mistress* fortel Michael Pearson (2001) historia om Armand og om korleis ho utvikla seg frå å vera ei rik, velstående kvinne frå dei øvste samfunnslaga til å verta kommunist. Dette kan Pearson gjera på grunnlag av dei då nyopna arkiva i Russland, og mengda med tidlegare utilgjengelege brev til og frå Lenin og Inessa som arkiva inneheldt.

Inessa Armand var dotter av ein russisk operasongar og ei fransk mor.

Ho var berre 19 år då ho gifta seg med Alexander Armand, ein velstående fabrikkarbeidar. Både giftarmålet og den tospråkelege bakgrunnen hennar gjorde henne til ein ressursperson Lenin seinare kom til å få bruk for. Med Alexander fekk ho fire born. Men den femte ungen fekk ho med elskaren sin (ikkje Lenin!), men den yngre broren til Alexander, Vladimir.

Til trass for at ho hadde eit ope forhold til den yngre broren og flytta saman med han, gav aldri Alexander opp ekteskapet sitt med Inessa. Tvert i mot vona han heile livet at ho skulle koma tilbake til han, og han støtta henne, bror sin og borna sine økonomisk og politisk, sjølv om han aldri vart ein "heilhjarta" kommunist. Gjennom Vladimir kom Inessa i kontakt med venstreradikale grupper. Og ho utvikla seg sakte, men sikkert, til kommunist, noko ho etterkvart kom til å måtta sona fire fengselsopphald for.

Frå eit fengselsopphald i Sibir rømde ho saman med ein gjeng polakkar og reiste rundt i Europa saman med Vladimir. I 1910 døydde Vladimir og same år trefte ho Lenin i eksil i Paris. I

Lenin fann ho den autoriteten ho hadde lengta etter, etter at Vladimir døydde: ein person som hadde dedikert livet sitt til å arbeida for revolusjonen. Lenin gav henne etterkvart mange oppgåver der ho særleg fekk brukt dei fleirspråkelege evnene sine i omsetjingar for det sosialdemokratiske partiet. Og Lenin drog ikkje minst i nytte av den stadige pengesummen som rulla inn frå den stadig trufaste Alexander Armand.

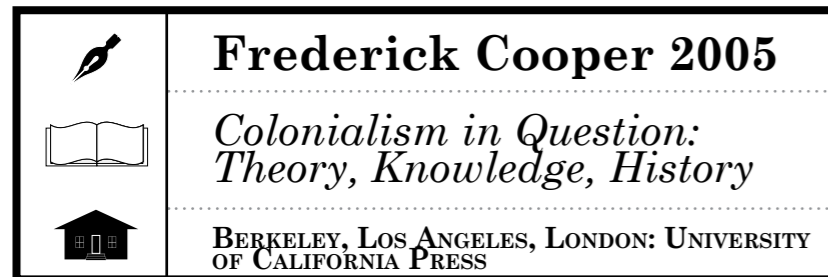
Då revolusjonen kom i februar 1917, drog Lenin og andre revolusjonære tilbake til Russland, der Inessa fekk fleire viktige partioppgåver, særleg i Moskva. I Russland utvikla ho forholdet sitt til Lenin. Og det er sagt at det var særst fåe Lenin snakka opent til: Inessa, Krupskaya, søstera hans Anna, hunden og katten. Til trass for forholdet mellom Lenin og Inessa, skal Nadezjda Krupskaya vore ein god ven av Inessa og borna hennar, som visstnok skal ha kalla Krupskaya for "tante".

Inessa – Lenin`s Mistress er vel verdt å lesa for den som er interessert i den pre-revolusjonære fasen og Lenins liv. Men eg må koma med eit lite aber. Eg er stort sett skeptisk til biografier.

Dei fleste biografier går etter mitt syn for fort "inn i hovuda" til dei skriv om. Skrivestilen mange biografier nyttar, der dei hentar trekk frå skjønnlitteraturen ("viss ho berre hadde visst kva som kom til å koma...", "om nokre år kom ho til å få bruk for desse evnene, skjønt det visste ho ikkje no..." osv.) gjer at eg ofte rettar piggane ut og tvilar på sanningsgehalten i biografier. For å vita kva ein person tenkte i den og den augeblikken, treng ein eit nesten uavgrensa kjeldemateriale, noko ein historikarar sjeldan har. Heldigvis klarer Pearson å halda seg frå den verste "biografispekuleringa", nettopp fordi han har brukt eit stort kjeldemateriale.

Likevel meiner eg at boka har mange kvalitetar som eit historisk verk. Og så er det jo ei ganske utruleg historie i seg sjølv, om ei kvinne som gjer kva ho har lyst til og ein ektemann som støttar henne livet ut, til trass for at ho vert saman med både bror hans og ein statssjef!

Av Eva Marie Mathisen

KLOKT OM KOLONIALISME OG HISTORISK METODE

Det er sjelden man leser metodebøker som er så gode at man ikke klarer å la være å forstyrre folk omkring seg med entusiastisk høytlesning av glitrende poenger. *Colonialism in Question* er en slik bok. Frederick Cooper, professor i afrikansk historie ved det prestisjetunge New York University, har en oversikt og en innsikt som gjør boka uvanlig lærenik, spennende og forfriskende. Han har åpenbart svært mye å tilføre både kolonistudier som felt og historieforskning i sin alminnelighet.

Etter et imponerende produktivt forskerliv ser Cooper nå behovet for en statusrapport og reorientering av kolonistudier som fagfelt. Han viser til at fagfeltet oppsto i avkoloniseringsdramatiske kontekst, og at å skrive kolonihistorie da ble ansett for å være håpløst eurosentrisk. Grasrotperspektivet rådet, og målet var å bevise at tidligere koloniserte land og folk hadde både fortid og historie. Dermed ble studiet av *det koloniale* neglisjert. Det kom først i fokus igjen på 1980-tallet, da gjennom øynene til kolonialismens skarpeste kritikere: de postkoloniale forskerne, som gjorde oppmerksom på at opplysningstidens

idealer om liberalisme, demokrati og frihet hadde en ond tvilling – imperialisme, kolonialisme og all den undertrykking av andre folkeslag dette førte med seg. Den postkoloniale kritikken rettet seg ikke minst imot Vestens fortelling om seg selv, der historiens taktfaste marsj mot opplysning og rikdom gjennom vekst og framgang har vært paradigmatisk for både verdensbilde og historiesyn. Cooper anerkjenner at den postkoloniale kritikken både var berettiget og viktig, men mener også at historikerne nå må forbi dette punktet, og ikke lenger bare ta eget ståsted i øyesyn.

Kolonialisme og imperialisme, påpeker Cooper i innledningen, er begreper som nå er så utvannet at de nærmest brukes om alt som har med makt og dominans å gjøre. Bruken av dem har kommet ut av kontroll. For eksempel anklages Bush-administrasjonen vel nærmest daglig for å være inkarnasjonen av begge deler, uten at det egentlig er belegg for det, advarer han. Begrepene har endt opp med å peke på alle de onde sidene ved vesterlandenes framferd både i fortid og nåtid. Det ironiske er, påpeker Cooper, at når

begrepene bare blir abstraksjoner, og brukt som en merkelapp (positiv sådan for nykonservative, negativ for liberale/venstreradikale), skjer flere uheldige ting: det konstrueres et sterkt skille mellom kolonitid og etterkrigstid som ikke medfører riktighet; vesten får uforholdsmessig mye betydning; opplysningstidens mange begrepskamper og motreaksjoner overses; ikke-vestlige imperier og kolonimakter skyves ut på sidelinja; og de mange aktørene i koloniland involvert i opprør mot eller samarbeid med moderlandet fjernes fra historien. Slik ender den postkoloniale kritikken opp med å forsterke nettopp det de ønsker å rive ned, altså at vesten er den sentrale aktøren og at opplysningstiden har en teleologisk tyngde. En slik framstilling er ahistorisk, framholder Cooper. Vi må videre!

Og videre kommer vi tilgangs. Coopers bok er en samling artikler som er velkomponerte både hver for seg og i sammenheng. Etter en fyldig innledning redegjør Cooper i kapittel 2, "The Rise, Fall, and Rise of Colonial Studies", for fagfeltets utvikling de siste 50 årene. Hans hovedpoeng her er at faget i hele

perioden har forholdt seg tett til sin politiske kontekst: I den optimistiske fasen, 1950-1970, var man opphengt i *modernisering* og utelot derfor å studere det koloniale; i den neste, desillusjonerte fasen, 1970-1990, var forskerne opphengt i å forstå *modernitet* og utelot dermed historisk analyse. Coopers forskningshistoriske gjennomgang er interessant, fordi den med all mulig tydelighet viser forskningens tidsmessige situertethet, i denne sammenhengen ved det at dramatiske endringer i samfunnet får forskerne til å stille nye spørsmål, identifisere nye problemkomplekser og slik etablere nye fagfelt. Cooper latterliggjør til en viss grad forskeres saueflokkmentalitet når det kommer til rekken av "vendinger" innen samfunnsfag og humaniora: den kulturelle vendingen, den språklige vendingen, den historiske vendingen og så videre kan være mer til plage enn gagn. Ikke fordi vendingenes innhold er negative i seg selv - åpenhet til nye ideer er en bra ting, stadfester Cooper – men skiftende trender gjennom forskernes notoriske "taking turns together" er ikke like heldig, fordi sentrale spørsmål blir betegnet som gammeldagse for så å gjenvinne sin status etter en viss tid.

Coopers kjernesak er begreper: konsekvensene av å bruke gode begreper feil og dårlige begreper overhodet. Når begreper som kolonialisme blir brukt abstrakt, brytes båndet til dets opprinnelige referanser. Dette genererer generelle assosiasjoner som kan vendes i enhver retning, og dermed peke til helt andre ting enn det de reelle historiske manifestasjonene av begrepet skulle tilsi. Cooper er derfor på den ene siden opptatt av å vise hva det imperiale og det koloniale faktisk har vært, og

videre å utvikle bedre begreper, som klargjør snarere enn å tåkelegge. Han tar i denne sammenhengen for seg den heftige inflasjonen som begrepene identitet, globalisering og modernitet har opplevd innen kolonistudier de siste 20 årene. At disse tre begrepene er glatte som åler og så ulne at de er umulige å definere, og at det hele bare blir verre jo flere studiepoeng man kan skilte med, er vel noe de fleste av oss har erfart.

Cooper vier *identitet*, *globalisering* og *modernitet* hvert sitt kapittel, og utsetter dem for grundig disseksjon. Hans utgangspunkt er at det er uheldig å bruke sentrale begreper i hverdagstale og politisk retorikk som analytiske konsepter. Dette fordi begrepene ofte har en normativ valør som er umulig å slippe unna når man bruker dem analytisk. At de tre begrepene er veletablerte gjør dem ikke nødvendigvis til gode analysekategorier, tvert i mot; det gjør dem mindre verdifulle, fordi de har en *commonsense*'isk status og kan peke i hvilken retning man enn vil. De fungerer som smeltedigler ved at de rommer masse mening som er tvetydig og full av indre motsetninger, og de kan dermed brukes til å forklare hva som helst. Effekten de har er å forflåte både tid, rom og menneskelig samhandling. Enda verre er at begrepene gis aktørstatus med kausal kraft – som i utsagn om at globaliseringen har ført til ditt og datt og at "den" har de og de konsekvensene.

Coopers gjennomgang av de tre begrepene gjorde at mange tåker lettet for denne leseren. Han evner å tydeliggjøre deres tvetydigheter, ta hull på den *commonsense*'iske autoriteten de gjør krav på og slik degradere

viktigheten deres. Han mener at det må være mulig å snakke om tilhørighet, nærhet, tilknytning, sammenheng og endring på andre måter, og foreslår en del muligheter som kan erstatte dem. Og målet med dette? "We should try to explain why such concepts evoked passions at some moments but not at others" (s.11). Med et slikt utgangspunkt inviteres leseren til å komme forbi tid- og steds-spesifikke tankemønstre. Dette er gjennomgående i hans tilnærming til forskningsfeltet. Man må tenke annerledes om hele verdenshistorien, framholder han – det er ikke bare å legge til afrikanske og asiatiske komponenter på pensumlistene. **Utfordringen er "to think about what we mean by Europe, Africa, and Asia, and how they shaped each other over time"** (s.13).

Bokas kapittel 5 vender tilbake til imperiene, og ser på hvordan ulike imperier har fungert til ulike tider og på ulike steder. Coopers hovedargument i denne sammenhengen er at imperiet har vært den vanligste samfunnsformen i både eldre og nyere tid. Nasjonalstaten ble rådende organiseringsform først på 1960-tallet. Den moralske fordømmelsen imperiet har blitt gjenstand for (hvilket kan sies å ha vært nødvendig for å hevde nasjonalstaten som naturlig bærer av det gode og rettferdige) har i sin tur bidratt til å skjule sentrale sider ved imperiet som organisasjonsform. Dette gjelder for eksempel dets fokus på inkludering av underordnede: *det imperiale rommet strakte seg langt utover dets nasjonal-statlige kjerne, og folk i for eksempel Frankrike, så vel som i Vest-Afrika og Karibien, oppfattet seg som en del av samme enhet. En enhet tuftet på etnisk differensiering, så*

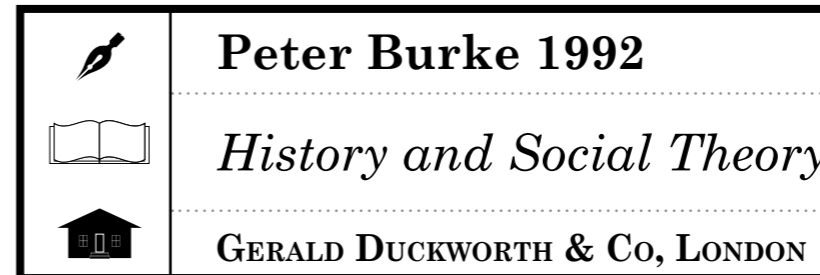
klart, men like fullt et felles rom. Dette gjorde også at de koloniserte kunne gjøre krav på kolonistenes retorikk, og vende det mot moderlandet ved å kreve like rettigheter og lik levestandard som folk der. Dette førte i sin tur til at kolonimakter som Frankrike sto foran valget mellom å opprettholde koloniriket ved å innfri krav om full likhet, eller å gi de koloniserte områdene uavhengighet og slik slippe unna regningen. I Coopers kapittel 6 får vi presentert denne historien gjennom en nærstudie av utviklingen av Frankrikes myndighet i Vest-Afrika. Det er svært interessant her at arbeiderbevegelsene i Vest-Afrika kjempet for lik status med sine etnisk franske medarbeidere innad i imperiet, snarere enn løsrivelse. Frankrike valgte i stedet å innfri kravene fra uavhengighetsbevegelsene, som i sin tur sørget for å knesette arbeiderbevegelsen så snart den kom til makten. Denne kildenære analysen, befriende strippet for forutinntatthet av både politisk, ideologisk og moralsk art, evner å vise den kompleksiteten som avkoloniseringen tross alt besto av.

Coopers vektlegging av det transnasjonale, av å identifisere forbindelseslinjer og nivåer mellom det lokale og globale, og hans sunne skepsis til størrelsene vi gjerne bruker uten å tenke oss om, gjør *Colonialism in Question* til en svært interessant bok om kolonialisme og imperialism som historiske fenomener, men også om de metodiske og teoretiske spørsmålene de reiser. Argumentet er raffinert og avansert; Cooper går i dialog med de fleste av feltets rådende forskere, som Partha Chatterjee, Dipesh Chakrabarty, Mahmood Mamdani og James Scott, peker på deres sentrale bidrag, avslører svakheter ved deres

resonnementer og premisser og bygger deretter videre på dem. Hans tone er gjennomgående respektfull og konstruktiv, om enn med ironiske og humoristiske innslag underveis. Cooper drar på et vel av svært gode eksempler og evner å framstille svært komplekse forhold med tydelighet og klarhet uten å miste verken dybde eller bredde i behandlingen.

Boka fungerer som et manifest for videre forskning på det koloniale feltet: vit hvor du står, bruk klare begreper, disseker all *common sense*, vær kildenær og kildekritisk og streng med metoden. Vrange lesere vil kanskje si at dette er å selge gammel vin i nye flasker. Men å lese Frederick Coopers *Colonialism in Question* byr på så mange aha-opplevelser at selv om akkurat denne konklusjonen ikke er direkte revolusjonerende, bekrefter boka til gagns betydningen av disse idealene. Den gir ny dybde til forståelsen av både det koloniale og det imperiale, og ikke minst, den stadfester historiefagets potensiale til å justere misoppfatninger om hvordan verden er skrudd sammen og bringe ny innsikt om sentrale fenomener i både fortid og nåtid.

Av Hilde Reinertsen

TO GODE NABOER

Peter Burke lanserer ingen nye ideer, teorier eller forslag til anvendelse av modeller i *History and Social Theory*. Det er heller ikke Burkes ambisjon. Derfor har boken form av å være en introduksjonsbok skrevet i første rekke for historiestudenter, og sekundært for samfunnsvitere med interesse for "den historiske vendingen" som de siste ti årene har gjort inntog i sosiologien. Å sette merkelappen "introduksjonsbok" på *History and Social Theory* er til tross for sin ambisjon om å gi oversikt og innføring, ikke uproblematisk. Boken refererer til en hærskare av teoretikere og et mylder av empiriske funn. Uten forhåndskunnskap om disse kan Burke være vanskelig å følge. Å gi Gramscis hegemonibegrep en halv side kan være like forvirrende som oppklarende. *History and Social Theory* bør derfor heller merkes som en repetisjons- og oppslagsbok, og anvendes og leses deretter.

Spørsmålet blir da hva Burke kan tilby den "velinformerte" leser. Burkes bok kan bidra til å avmystifisere teori- og modellanvendelse, og vise at det å avlegge våre naboer på samfunnsvitenskapelig fakultet et

besøk kan være vel anvendt tid. Det er åpenbart at Burke har en agenda, han ønsker å bryte ned fordommer på tvers av faggrenser. Ved å presentere sentrale begreper og teoretiske innfallsvinkler i et løst og ledig språk, med påfølgende empiriske eksempler på anvendelse innenfor historiefaget, må Burke sies å ha valgt en god strategi. Burke prater historikernes stammespråk heller enn sosiologens. Abstraksjonsnivået ligger omtrent der historikere flest liker å ha det, og empirien blir aldri borte i tåka. Ved å avmystifisere teorianvendelse kan Burkes bok virke inspirerende på historikere. Den kan være et redskap til å stille nye spørsmål til kjent kildemateriale, se nye årsakssammenhenger og inspirere til kritikk av etablerte "sannheter".

Hoveddelen av *History and Social Theory* er satt av til en gjennomgang av begreper som kan sies å være en slags grunnutrustning som alle historikere bør ha et bevisst forhold til. Det er begreper som klasse, makt, mentalitet, ideologi, kjønn, sentrum-periferi og flere. I denne delen er det både rart og synd at Burke utelater ett av begrepene som

i amerikansk sosiologi og sosial historie har dannet analysetriangelet *class – race – gender*. Skal historikere ha en ambisjon om å undersøke stratifikasjoner i samfunnet kommer man ikke utenom begrepsklyngen "race" og etnisitet.¹ At Burke ikke tar for seg teoretikere på dette feltet som for eksempel DuBois eller Barth er synd. Det er kanskje på dette området Burkes bok i størst grad kunne bidratt til å utvide teoribevistheten til historikere (kanskje særlig i Norge). Burke kan også kritiseres for å ha en forkjærlighet for funksjonalistiske forklaringer. Selv om han nevner problemer knyttet til funksjonalisme, synes han allikevel å ty til historikere som forklarer et fenomen funksjonalistisk.

Den minste og første delen av boka er en historiografisk gjennomgang av forholdet mellom historiefaget og samfunnsvitenskapene. Delen er opplysende og gir gode forhåpninger om samarbeid på tvers av faggrensene. Denne delen har også en humoristisk verdi ved at Burke åpner med å presentere fordommene historikere har mot sosiologer og vice versa. Burke hevder at: "In Britain [...] many historians

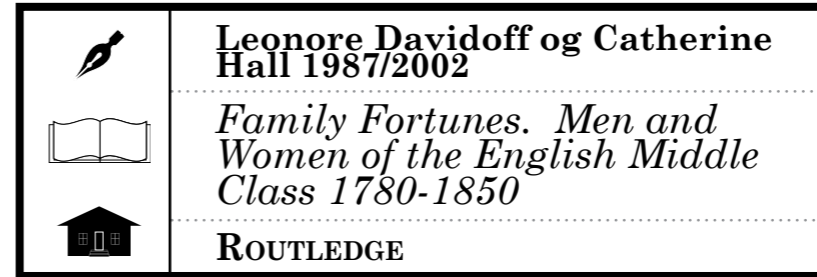
still regard sociologists as people who state the obvious in a barbarous and abstract jargon, lack any sense of place and time, squeeze individuals without mercy into rigid categories and, to cap it all, describe these activities as 'scientific.'" (s. 3) Jeg tror Burke kunne funnet materiale for sin noe uformelle tese også i det norske historikerlauget. På den annen side hevder han at mange sosiologer "have long viewed historians as amateurish, myopic fact-collectors without system or method, the imprecision of their 'data base' matched only by their incapacity to analyse it." (s. 3) (noen som satt kaffen i halsen?). Hvis stereotypene er i nærheten av så rigide som Burke beskriver dem, noe jeg frykter de er også i Norge, tror jeg boken absolutt har sin berettigelse. Et lite lys i tunnelen er at *History and Social Theory* nå er pensum på historiedelen av ex. fac. (selv om den kanskje hadde egnet seg bedre i et 2000-kurs eller til og med et 4000-kurs).

Spørsmålet er om det går som med *To gode naboer* når samfunnsvitere og historikere skal samarbeide om å bygge noe.² Jeg tror ikke det. En bedre og mer positiv og ambisiøs metafor vil være *dugnad*. Vel kan det bli mye krangling underveis, men fy faen så å fint det blir til slutt da gitt!

NOTER

¹ Jeg har her valgt å ikke oversette "race" til rase da det i Norsk samfunnsfag og offentlighet har blitt et belastet begrep som snarere henviser til biologisk raseteori enn sosialkonstruktivistisk analyse av begrepet, som jeg her henviser til. Se for eksempel Winant, Howard 2000: "Race and Race Theory" i *Annual Review of Sociology* Vol. 26, eller Allan & Chung 2000: "Your Blues, ain't like my Blues": Race, Ethnicity, and Social Inequality in America" i *Contemporary Sociology*, Vol. 29, No. 6, for en grei innføring.tt

² *To gode naboer?* Se for eksempel <http://home.online.no/~groennsl/togodenaboer/>

KJØNN I BEVEGELSE – EN KLASSIKER OM ENGELSK MIDDELKLASSE

Leonore Davidoff og Catherine Halls forsøk på å forklare den engelske middelklassens opprinnelse, *Family Fortunes*, kom første gang ut i 1987, og må kunne kalles en klassiker innen sosial- og kjønns historie. Verket ble assosiert med E.P Thompsons *Making of the English Working Class* fra 1963. Davidoff og Hall så imidlertid kjønn som et avgjørende element for å forklare hvordan en klasse ble til, noe som var med på å tilføre en viktig dimensjon til sosialhistorisk forskning. En anmelder mente at "Just as Thompson restored to working men their rightful, active place in history, so Davidoff and Hall have guaranteed that never again will middle-class women be ignored in the histories of world's first capitalist industrial revolution."¹

Temaet for boka er grovt sett perioden mellom Mary Wollstonecrafts *Vindication of the Rights of Women* (1792) og John Stuart Mill og Harriet Taylors *The Enfranchisement of Women* (1851), en periode som har blitt sett som en tid der middelklassefeminismen i hovedsak lå død.² Boka består til dels av en lokalstudie av Birmingham, Essex og Suffolk, der vi i hovedsak

følger familien Cadbury og Taylor gjennom tre generasjoner. 1790-åras konservative bølge danner bakteppet og Wollstonecraft var blant de diskrediterte og latterliggjorte, blant annet av forfatterne i Taylor-familien. Den første generasjonen bar med seg erfaringene fra krig og revolusjon, og opplevde til fulle den evangelistiske vekkelsen i voksenalder. Davidoff og Hall gjør bruk av et omfattende kildemateriale, med forretningsdokumenter, testamenter, dagbøker, brev, bøker og folketellinger. Et stort persongalleri tilfører framstillinga liv og farge, men faren er der for at leseren blir forvirra og mister hovedpoengene av syne. Bruken av "skikk og bruk"-bøker og annen normativ litteratur som kilde, kan naturligvis diskuteres, og det kan vanskelig fastslås i hvilken grad bøkene hadde faktisk påvirkningskraft. Det er likevel interessante uttrykk for kulturen og spesielt i dette tilfellet, flere medlemmer av Taylor-familien bidro med slik litteratur selv.

Hovedtesen er at dannelsen av middelklassen ikke bare handla om industriell og økonomisk revolusjon, men først og fremst var en *moralsk*

revolusjon, der middelklassen forsøkte å distansere seg fra aristokratiske syndere og ateistiske arbeidere. Det som samla ei gruppe, som ellers hadde ulike yrker, stor spredning i inntekt og ulike religiøse og politiske syn, til en klasse, var en felles ideologi omkring det private hjemmet og ønsket om å leve et moralsk liv. I denne ideologien sto kjønn sentralt. Det som i hovedsak definerte den engelske middelklassen, i følge Davidoff og Hall, var ideen – og gjennomføring av ideen – om at kvinner og menn hadde hver sin plass i familien og i samfunnet, hver sine "sfærer".³ Sentralt i ideologien sto det private, moralske hjemmet ledet av det mannlige overhodet, gjerne på landet for å skille det fra "the public"; den skitne byen og det farlige markedet. Karismatiske religiøse strømninger, romantikken og konservatismen er viktige forklaringer. Davidoff og Halls middelklasse viser imidlertid også ambivalens, og fullstendig gjennomført blir heller ideene aldri. Kvinnenes deltakelse i forretningene fortsatte å være viktig i kulissene og gjennom å pleie og opprettholde forretningsforbindelser ("The hidden investment").⁴ Den private sfæren fungerte som en trykk-koker

som til slutt eksploderte i feministisk massepolitikk: "The mid century common-sense division into a public world of politics and market activity assigned to men and the private sphere now contained in the suburban villa set the framework for the feminism of John Stuart Mill."⁵

Family Fortunes møtte mye og ulik kritikk. Ved nytugivelsen i 2002 valgte forfatterne heller enn å gi teksten en revisjon, å gjennomgå noe av den viktigste kritikken og drøfte den opprinnelige teksten i lys av den seinere utviklinga innen faget i en introduksjonsartikkel. Av noen kritikere ble boka lest som en seiershistorie for den viktorianske ideologien om "the separate spheres" – et skarpt skille mellom hjemmet (hjemmesfæren) og verdenen (utesfæren). Den faktiske betydningen av denne viktorianske ideologien har vært omdiskutert. Amanda Vickery hevder at den rike og komplekse rekonstruksjonen av kvinner og menns liv som Davidoff og Hall gir, motsier deres egen støtte til teorien om viktigheten av sfæreideologien.⁶ Bildet av de ulike middelklassefamiliene blir så komplekst og fylt av motsetninger at det ikke lenger kan brukes som en støtte til teorien. Vickery stiller også spørsmålstegn ved om det virkelig skjedde noen endring i kvinnes handlingssrom i perioden. Hun vektlegger kontinuiteten:

[A] female withdrawal from active enterprise was essentially a function of increasing wealth. Therefore any study of an expanding business, be it in fourteenth-century York, seventeenth-century London, or nineteenth-century Birmingham, would be likely to show a reduction over three generations in the

formal participation of female members of the owning family.⁷

Davidoff og Halls motsvar er at deres originale periodisering kan diskuteres – men med støtte fra ulike 1700-tallshistorikere holder de fast på at det faktisk *var* endring på slutten av 1700-tallet. For Davidoff og Hall er det viktig å påpeke nettopp at kjønnsroller har variert og endra seg, holdninger til kjønn ses som en *prosess*, som gjenstand for stadige forhandlinger.⁸ Motsatt har en rekke historikere trukket fram kvinner fra perioden som langt der i fra holdt seg unna offentligheten; men Davidoff og Hall poengterer at det er viktig å skille mellom deltakelse, innflytelse og makt. Derfor holder de fast på at

Formal political and institutional power remained the preserve of a small group of men, and while women could cajole, persuade and negotiate, there were many spaces in which they had no place. These were the kind of exclusions which fuelled the feminism of the 1850s.⁹

Synet på kjønnsystemet som prosess og noe som konstant er i endring er noe av det som gjør Davidoff og Halls bok mest interessant. Interessant er det også at mannen og mansrollen også hører naturlig hjemme i deres analyse; her er det ikke bare kvinnen som er "kjønnet", også mansrollen gjennomgikk endringer som må forklares. Det brede og varierte kildetilfanget og tilnærmingen til det, gjør dette til ei bok som også kan leses for fornøyselsens skyld. Kanskje er underholdningsverdien så stor og boka så interessant fordi den ble skrevet "at a time when sweeping questions could still be posed and the results painted on

a broad canvas."¹⁰

av Inger Hilde Killerud

NOTER

¹ Gillis, John R. "Review" i *The American Journal of Sociology*, nr. 1/1988.

² Davidoff og Hall: *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, London/New York 2002, s. 454.

³ Davidoff og Hall 2002, "Introduction", s. xvii.

⁴ Davidoff og Hall 2002, s. 272.

⁵ Davidoff og Hall 2002, s. 454.

⁶ Vickery, Amanda: "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History", i *The Historical Journal*, nr. 2/1993.

⁷ Vickery 1993.

⁸ Davidoff og Hall 2002, s. 29.

⁹ Davidoff og Hall 2002, "Introduction", s. xxiv.

¹⁰ Davidoff og Hall 2002, "Introduction".

ESSENSEN AV DDR

De andres liv er garantert ostalgifri. Her er det DDRs mørkaste side som står i sentrum.

Opningsscenen i *De andres liv* tek oss til eit forhøyrssrom i det hemmelege fengselet Hohenschönhausen i utkanten av Berlin. Her blir ein mann som er mistenkt for å ha vore innblanda i eit forsøk på republikkflukt – å forlata landet utan løyve – noko so vart hardt straffa i DDR. Forhøyraren er iskald. Han stiller dei same spørsmåla opp att og opp att. Den mistenkte blir gradvis meir fortvila. Han grin, seier at han har alt svara, han er redd, han sveittar og han bed om at han endeleg må få sova litt, før han bryt saman.

Etter at han er blitt ført ut, henter agentane ein gul klut som var plassert under stolputa under forhøyet. Kluten som no skulle ha samla inn fangens kroppslukt blir lagt i eit lufttett glas. Av all informasjon DDRs sikkerheitspoliti *Stasi* samla om befolkninga si, hører nok prøvane av kroppslukt til blant det meir absurde.

Forhøyrsmetodane var derimot ikkje noko å le av. Stasi brukte i sine siste

tiår ikkje fysisk tortur, men sparte til gjengjeld ikkje på den psykiske terroren.

De andres liv føregår i Aust-Berlin tidleg på 1980-talet. Hovudpersonen er den harde og tilsynelatande kjenslelause Stasi-agenten Gerd Wiesler. Han får i oppdrag å overvaka forfatteren Georg Dreymann, ein mann som er sentral i Aust-Berlins liberale kunstnarmiljø, eit miljø som utgjorde kjernetroppane innanfor DDRs borgarrettsrørsl. Dreymann er mistenkt for å vera ein fiende av sosialismen. Wiesler overvakar leilegheita hans. Ein dag spelar Dreymann pianostykket *Sonaten om det gode mennesket*. Notane fekk han av ein nær ven som nettopp har teke sitt eige liv. Wiesler lyttar. Medan han høyrer på musikken skjer det noko med den hardbarka agenten. Han blir rørt. Og han byrjar føla sympati med ofra sine. Han prøvar å beskytta dei mot Stasi. Slik eg ser det er *De andres liv* ein film som formidlar historia på ein måte som historiefaget ikkje klarar.

Den tyske forbundsdayspresidenten Wolfgang Thierse kom på filmpremieren. Over ein million tyskarar har sett *De andres liv*, og han er den

mest prisløna tyske filmen i år. Kva er det som gjev ein debutant all denne merksemda?

Litt av svaret ligg i at von Donrsmarck har laga den første DDR-film som tematiserer landets mørkaste side – Stasi.

Von Donnersmarcks film er garantert *ostalgifri*. **Ostalg** er **nostalg** **overfor** DDR, og har blitt brukt om fleire film- og litteraturskildingar frå DDR. Desse har gjerne vore knytt til dagleglivet, mange har vore varme og morsomme. Dette har fått fleire til å åtvare mot ufarleggjering av eittpartidiktaturet DDR.

I *De andres liv* får vi sjå heile Stasi-apparatet i sving. Vi får sjå harde forhøyr. Hemmelege fengsel, truslar om yrkesforbod, maktmisbruk, svik, mistillit, redsel og anger. Scena der Stasi-agentane installerer overvaksingsutstyr i Dreymanns leilegheit er ein god illustrasjon på DDR-samfunnet. Medan Stasi-mennene er inne hjå Dreymann står nabokona og kikkar på gjennom nøkkelholet i leilegheita si. Når dei er ferdige går Wiesler bort og ringer på.

Han presenterer seg og seier at: *Hei, vi er frå Stasi. Seier du eitt ord om det du har sett til nokon, så kan sonen din gløyma studieplassen sin.* Slik var den makta Stasi- og partiet SED- hadde over liva til folk.

Stasi hadde over 300.000 medarbeidarar. Dei samla inn informasjon om alle, litt etter prinsippet om at alle trør feil eller har svake punkt. Leitar ein lenge nok finn ein noko som gjer alle utpressbare. I DDR tysta lærarar på elevane sine, barn gav informasjon om foreldrene. Naboar, vener, kjærastar, ektepar gav informasjon om kvarandre. Stasi vart dermed involverte i alle sider av liva til folk, og kunne vera ein del av ein kvar menneskeleg relasjon.

Men *De andres liv* er ikkje berre ein film om det mørke og fornedrande. Det er samstundes eit drama om det gode mennesket og om at menneske kan forandra seg. Dei kan velja å gjera godt. Stasi-mannen Wiesler blir rørt av menneska han møter og handlar deretter.

Folk som var sentrale i borgarrettsrørsla i DDR har rost von Donnersmarck fordi han har klart å gjenskapa stemninga i DDR. Regissøren har også gjort seg flid med detaljane i sin DDR-film. Men om ein vil krangla, så finst det alltid noko ein kan ta opp. Fleire har innvendt at ein Stasi-agent aldri ville ha hatt all den fridomen Wiesler har. Agentane kunne ikkje halda noko skjult. I denne staten som var bygd på mistillit vart også kontrollørane kontrollerte.

Stasi prøvde å fanga lukta til folk med gule klutar som vart oppbevarte i hermetisk lukka glass. I dag kan ein sjå nokre av desse glasa utstilte i

Stasi-museet i Normannenstraße i Berlin. På kino kan ein sjå korleis von Donnersmarck har fanga stemninga av DDR på filmrretet. Og her kjem vi fram til det filmen formidlar, som ikkje historiefaget kan. Historiefaget kan gje oss tal, beskriva mekanismane, strukturane, motiva og koma med årsaksforklaringar og greia ut om konsekvensane. I *De andres liv* kan ein gjera som Stasi-agenten Gerd Wiesler: kjenna empati med ofra. Filmen hjelper til med å forstå, men også å *føla* om ikkje *wie es eigentlich gewesen ist*, så i alle fal kva det hadde å seia at det var slik.

Av Astrid Sverresdotter Dypvik

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre. Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

Lengden på artikler bør ikke overskride 12 sider (A4), alt inkludert. Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis. Bokmeldinger, bokessays, bokpresentasjoner, kommentarer eller debattinnlegg bør være på mellom en til sju sider.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punkts times new roman, 1 1/2 linjeavstand.

Noter og litteraturliste plasseres bakerst, med overskriftene; Noter og Litteraturliste. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side og minimum en underoverskrift pr. tredje side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *Ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, årstall, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg 1998, s. 81-93

Litteraturliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgivelsesår i parentes, utgave, forlag og utgivelsessted.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok:

Veiteberg, Jorunn (1998): *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo

Eksempel på tidsskriftartikkel:

Thaiss, Gustav (1978): "The Conceptualization of Social Change Through Metaphor", i *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII, Leiden

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Vi oppfordrer alle til å skrive et kort sammendrag av artikkelen på maks en halv side. Sammendrag er ikke noe krav.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til
fortidred@iakh.uio.no